ДАРВАН ПЕТР

КЕЛНӘ НОМИН ОРШЛ

ДАРВАН ПЕТР

КЕЛНӘ НОМИН ОРШЛ

Элст
Хальмг дегтр hардач
2002

ББК 81(Калм.)
Д 201

Федеральная программа книгоиздания России.

Дарваев П. А.

Д 201 Введение в языкознание. На калм. яз.– Элиста: Калм. кн. изд-во, 2002.– 303 с.

ISBN 5-7539-0479-3

В данной монографии впервые делается попытка изложить основные понятия калмыцкого языкознания. Многие явления и признаки, свойственные калмыцкому языку, рассматриваются через призму общего языкознания. Автор предлагает свою научную концепцию развития калмыцкого языкознания и научную разработку лингвистических терминов.

Книга рекомендуется для учителей родного языка и студентов филологических факультетов.

Д $\frac{4602000000-006}{М\ 126(03)-02}$ 03–02

ББК 81(Калм.)

ISBN 5-7539-0479-3

© П. А. Дарваев, 2002.

НҮР ҮГ.

Келн – ямаран чигн келн-улсин нег эркн зөөр болдмн. Яһад гихлә, келәр дамҗад, улс эврәннь кезәңк ухан-билгин зөөрлә таньлдх бәәтхә, эндркән теткҗ, иргчән белднә. Тегәд чигн сүл җилмүдт хальмг келнә төр өдр ирвәс улм шилтмһә оньг авлҗ, эрк биш күцәх күцл тәвҗ, олн зүсн халхар кех көдлмш үүдәнә.

Таңһчин кесг школмудт шишлң келн-улсин классмуд секгдв, Хальмг государственн университетд онц хальмг филологин болн сойлын факультет бүрдәгдв, хальмг келиг бичкдүдин садас (өскүләс) авн деед сурһуль күртл дасдг болв. Цуг эн төрмүдиг күцәхин кергт олн зүсн көдлмш кегдҗәнә. Тедн дунд кергтә дасхурмуд (учебники) болн дөңцлмүд (пособия) һарһлһн ик орм эзлҗәнә. Эн дегтр теднә негнь.

Хальмг филологин болн сойлын факультетин оютнр болн хальмг келнә туск медрл хәәсн умшачнрт нерәдгдсн эн дегтрт хамгин түрүнд йирин келнә туск медрл өггдҗәнә. Зәрм төрмүдәр автор эврәннь ухантоолврaн илткҗ, келнә болн келлһнә мергжлтин оньлар һардвр кеҗ, умшачнрт чигн, номтнрт чигн соньн болтха гиҗ зөвәр чирмәлә. Көөсн күцлнь яһҗ күцсиг умшачнр бийснь үнлх зөвтә. Зуг үнлхләрн, шин юм орулхдан автор хоосн нернә төлә биш, хальмг келнә өргжлтин төлә, дарани шинрүллһнә төлә биш, дорас өсч йовх ачнр-жичнриннь төлә ясвр орулх санаһинь медх йоста. Тегәд чигн эндү харһхла, эртәснь бурушалго, невчк ухалҗаһад, ашлвр кехмн. Ода деерән деед сурһулин төлә хальмг келәр бичгдсн дасхурмуд (учебники) уга цагт эн дегтр тусан күргх гиҗ сангдна. Зуг нег зүтклдә үүдәхнь – эн дегтрт орулсн шин терминмүд болх бәәдлтә. Яһад гихлә, эднә ик зунь түрүн болҗ эн дөңцлд орулгджана. Болв эдн энд орҗ одв гиҗ икәр әәхмн биш. Цаг ирвәс эднәс сән, оңдан терминмүд чигн һарад бәәх. Тиигхлә, энд орсн терминмүдин эс таасгдснь сольгдад чигн бәәх.

Ода хальмг келн шаңһа (государственный) келн болжах цагт, терминмүдин төр йир эркн төр болжана. Терүг чикәр хаһлхин төлә оньлин (теория) медрл керглгднә. Дарук ик төрнь – өдгә цагин орфографь. Энүнә тускар 1925-гч җиләс авн номтнр зүткә. Яһад гихлә, эн төриг хаһлхин төлә бас оньлин медрл кергтә бәәсмн. Һурвдгч хаһлх ик төрнь – хальмг литературн келнә төр. Урдкарн торһуд дөрвд хойр диалектәр сүүр авлһн хажһр шиидвр бәәҗ гиҗ эндр келҗ болхмн. Алңтргч эгшгүдин төр хаһлхд номт Бадмин Бата авсн "туужлгч кевд өөрхнинь авхмн" гисн бәрцәр һардвр кеҗ, литературн кел тогтах кергтә.

Цуг эн төрмүдәр, наадк чигн олн зүсн келнә төрмүдәр эн дегтрт шишлң тоолврмуд олҗ болхмн.

I. КЕЛНӘ ҮГМҮДИН КӨРҢ.

1. ҮГ БОЛН ҮГИН ЧИНР. ҮГМҮДИН ЗҮСН-ЗҮҮЛ.

Үг гисн – келнә хамгин эркн медән болдмн. Келнә тускар күүндхләрн, йирин хамгин түрүнд үгин тускар ухалдмн. Яһад гихлә, келн үгмүдәс тогтна, үгмүдт тохрна, үгмүдин ниицәнәс иш авч бүрднә. Келнә туск номд үгмүдлә хамдан ондан чигн олн зүсн келнә категорьмуд шалһгдсн бийнь, хамгин "орта гисн" категорнь – үг болҗ һарна. Әс болн морфемс бийснь онцдан юм темдглхш. Үг болхла, оньдин нег юм темдглнә, нег юм нерәднә, нег юм илткнә. Тегәд чигн мана сегәнд хамгин түрүнд эн келнә категорь үүднә. Төрскн келнә үгмүд "ил" болҗ медгдсн бийнь, йосндан болхла, эднә үндснь йир оралдата.

Энүнә тускар нег хуучн келвр бәәнә. Нег дәкҗ нег урч күн зурхачнрин Теңгрин Уйдлын туск зүтклдәнд орлцсн бәәҗ. Теңгр һазр хойрин туск медрл энүг йир икәр соньмсулҗ. Соңсчаһад, зүтклдән дуусхла, эн нег зурхачур өөрдәд: "Буйн болтха, нег сурврт хәрү өгит? "Әмтн одд хоорндк хол-өөрхнинь яһҗ тоолҗ һарһсинь, теднә чиңнүринь яһҗ олсинь, физическ чинринь яһҗ медҗ авсинь болн нань чигн олн зүсн юм яһҗ илтксинь медүв. Зуг әмтн оддын болн планетмүдин *нердинь* яһҗ олҗ авсинь медгдхш". Энүнд әмтнә ик зууд юмна нерн, темдг, үгин чинр яһҗ темдглгдсиг эс оньһгдсн учр йир сән кевәр үзүлгджәнә.

Тегәд үг гисн юмби? Ю болн яһҗ эн илткнә? Энүнә чинр яһҗ медгднә? Яһад үгин чинр цаг ирвәс хүврәд йовна? Эн болн нань чигн кесг сурврмудт хәрү өглһн – келнә туск номин шалһх хамгин эркн төр.

Келнә номин үгмүдин туск әңгиг л е к с и к о л о г гиҗ нерәддмн. Тер дундан, лексикологин шишлң, үгмүдин чин-

рин туск, тер чинр яһад хүврдгиг шалһсн әңгиг семасиолог гиж нерәддмн. Лексиколог болн семасиолог хоорндан йир шахр залһлдата болчкад, негән угад күүнә уханд ордм биш. Тер бийнь, семасиолог невчк уутьхн төр хаһлдг әңг болад, лексикологин үлмәд орад, терүнә хамгин эркн гисн әңгнь болж тоолгдна. Яһад гихлә, чинр – үгин әмн болдмн.

Келнә үгмүдин көрңгиг келнә халхар авад хәләхлә, соньн, энүнә темдглсн юмсин, медәсин болн йовдлмудын халхас шинжлхд йир туста. Өндр өргжлттә келн болһнд үгмүдин көрң йир байн. Келнә цуг үгмүдиг хурачкад шинжлхлә, үгмүдин темдглсн юмсиг чигн, йовдлмудыг чигн, медәсиг чигн цәәлһхд гиигн болна. Келнә үгмүдин көрң (лексика) мана эргмдкин туск олн зүсн медрл хадһлсн болад, күүнә психологическ жирһлин туск медрллә таньлдулна.

Үг болһниг шалһхларн, эднә өвәрциг, темдглсн юмнаснь онц болдг темдгинь мартхмн биш. Лексиколог болн семасиолог үгмүдиг шалһна, теднә темдглсн юмс болн медәс үгмүдлә шахр залһарта болвчн, тедниг эрк биш онцлж йилһх кергтә. Эс гиж лексиколог цуг делкән, мана эргмдк, дотак йовдлмуд шалһдг универсальн номд хүврж одх бәәсмн.

Мана ухаллһна дүрслмж (предметность, образность) келиг ташрлулж хаасн мет, күүнә оньгиг келнәс хажугшан көтлсн болна. Тегәд чигн зәрмдән үгмүдиг хәләлго, теднә темдглсн юмсиг хәләдг саам харһна. Үлгүрлхд, тавта, зурһата бичкдүдт: *"Гер дотр хойр терз, нег беш бәәнә* гисн зәңгд кедү үг бәәнә?" – гихлә, эдн: "Һурвн",– гиж хәрү өгнә. Бичкдүд үгмүд биш, теднәр темдглгдсн юмс тоолцхана.

Төрскн келнәннь кедү үг меднәт? Тоонь олж болхий? Иим сурвр түрүн авгтан акад болж медгдхмн. Яһад гихлә, күн болһн төрскн келнәннь цуг үгмүд меддүв гисн саната. Болв йосндан авад хәләхлә, терньтиим биш болж һарна. Үлгүрлхд, "Хальмг-орс толь" авад шинжлий: "аав, алх, арһмж" гидг таньдг үгмүд дунд генткн – "аян" (поход), "ашу" (месть) гидг ик зууднь эс медгдсн үгмүд харһна. Тегәд

меддгддг болн эс медгддг үгмүдән йилһҗ болхмн. Эс медгддг үгмүдән шинҗләд, оньгтан авхла, төрскн келнәннь байнынь медҗ болхмн. Күн болһн сурһальта (образованный) болх дутман, олн үг медх йоста. Олн үг медсн күүнә келлһн чигн байн болн хурц.

Үг гисн – келнә нег эркн зер-зев болчкад, эргмд бәәх юм темдглҗ, күүнә психологическ жирһл илткнә. Үг болһн йирин нег келәр күүндсн әмтнд нег кевәр медгднә. Тиим эс болхла, эндү һарад, келнә эвдрл учрна. Үг басл күчр күнд тәәлвртә, олн зүсн оралдата. Энүг олн халхаснь эс шинҗлхлә, чикәр оньһҗ болшго.

Үгин чинр үгәсн салхш. Яһад гихлә, үгин чинрт үгәр темдглгдсн эргмдк бәәдл болн психологическ күүнә жирһл тохрна. Үгмүд темдглгдсн юмсла шахр кевәр залһлдата болвчн, эднә залһлдан шуд биш, зуг лингвистическ болна. Үлгүрлхд, ода цагин "бу" (ружье) "пао" (пушка) гидг үгәс төрсмн. Тегәд цаг давхла, өдгә "бу" урдк "буула" әдл бишнь ил. Урдк "бу" ода "тов" (пушка) гидг оңдан үгәр темдглгддг болв. Үгин чинр туужин болн цагин эргцлә ирлцәтә болдмн, нег кевәрн зуг үгин һол чинр үлддмн, һол чинр деер цагин эргцәр оңдан чинрмүд немгднә.

Үгин нег эркн өвәрцнь – онц юм темдглҗәһәд, бүкл олна чинр темдгллһн болдмн. Үг олна болн онцин негдлт болҗ һарна. Тегәд чигн үг онц чинр темдглх деерән, эрк биш олна чинр темдглхәр зүткнә. Эн олна чинр темдглдг үгин авъяс энүг келнә һоллгч мөчин ормд тәвнә. Үлгүрнь, *дегтр, самолет, бу* нань чигн үгмүдт онц дегтр, онц самолет, онц бу хәләгдҗәхш, эднә онц-онц чинр темдглгдҗәхш, олн дегтрмүдин, олн самолетмудын, олн буусин бүкл нег чинр темдглгдҗәнә. Тегәд чигн үг олн юмсин чинр темдгләд, шахр кевәр медәслә залһлдна. Медәс болхла, күүнә серлд олн зүсн эргмдк юмнас иш авч үүднә. Аш сүүлднь, үгмүд өвәрц кевәр эргмдк юмсла залһлдад, тедниг темдгләд, тер залһлдаһан келнд үгмүдәр дамҗҗ илткнә. Тегәд "үгмүд – юмна темдгүд

биш, ухана темдгүд (символы) гиснь хаҗһр" гиҗ келх кергтә.

Үгин чинрмүдин туск төриг улм түрү кедгнь – үгин олн чинр зүүдг йосн. Үлгүрлхд, "давсн" гисн юмби гихлә, кен чигн: "Давсн – хотд амт орулдг цаһан чолун болн химическ ниилвр",– гиҗ хәрү өгх. Нег һәргтә күүнә үг соңсчаһад: "Эн күүнә толһаднь давсн уга бәәдлтә",– гиҗ келҗ болҗана. Тиигәд бидн "давсн" гидг үгин хойрдгч алц (переносный) чинрлә таньлдад, "ухан, үндсн" гидг үгмүдлә өөрхнинь медүвидн. "Ях, давслад келсн үгинь яһҗ ода тесхмби?"– гиҗ күн ууртаһар келсиг соңсч болҗана. Эн саамд "давслад" гисн үг ода "муутхад, зоваһад, хордаһад" гидг үгмүдлә өөрхн чинртәһинь медҗ болхмн. Тегәд эн келгдсиг ашлхла, "давсн" гидг үг кесг чинртә болдгинь лавта медүвидн.

Үгин олн чинр зүүдг арһас көлтә бас нег күнд төр һарч ирнә: олн чинртә нег үгиг нег чинртә олн үгәс яһҗ йилһхмби? Үг болһн темдглсн юмнлаһан ирлцдгиг меднәвидн. Тиигхлә, олн чинр зүүсн үгд тер ирлцлһн яахмби? Энүнәс көлтә зәрм ик нертә номтнр олн чинртә үгиг олн үгмүдт тоолдг бәәсмн. Үлгүрлхд, А. А. Потебня (1835–1891): "Чинр болһн онц үг тогтана, хойр чинр бәәснд хойр үг бәәх йоста". "Үгин чинр әрә сольгдхла, шин үг үүднә",– гиҗ келдг билә. (А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. Т. 4. М.-Л., 1941. С. 198; Т. 1. Введение. Харьков, 1888. С. 4). Түүнлә өөрхнәр Л. В. Щерба (1880–1944) ухалдг бәәсмн: "Үг болһн зуг һанцхн чинртә болҗ чадна", "кевин (формы) болн цутхлңгин (содержания) негдлтәр герч авдг билә: нег үг – нег чинр – терүг илткдг нег кев". (Л. В. Щерба. Опыт общей теории лексикографии//Изв. АН СССР. ОЛЯ. 1940, № 3. С. 107).

Эдн невчк эндү ашлвр кедг бәәҗ. Яһад гихлә, үгин олн чинр "кевин болн цутхлңгин негдлтиг" эвджәхш. Кемр "үгин цутхлң" көшсн, хүврдго юмн болсн болхнь, деер келгдсн "негдлт" эвдгдх чигн бәәсн. Йосндан болхла, "үгин цутхлң"

гилго, энүг "үгин чинр" гисн деер – цаг ирвәс хүврәд, өргҗәд бәәдмн. Тегәд чигн "кевин болн цутхлңгин негдлт" үгин олн чинр зүүдг aрh бурушах герч болҗ чадшго. Яhад гихлә, олн чинр зүүдг aрh үгин үндсни заңгнь болдмн. Келнд кев көшсн цутхлңла хәрүцҗәхш, өргҗсн цутхлңла хәрүцнә. Нег кем күртлән өргҗсн цутхлң хуучн кевин aһуд багтҗ чадна. Кемр өргҗсн цутхлң дегд "холҗхла", полисемий эвдрәд, омонимс үүднә.

Үг, юмн (предметы) хоорндк ирлцлһиг тәәлхләрн, уутьхнар тәәлдмн биш. Үлгүрлҗ авсн "давсн" гидг үгд юмна шуд ирлцлһн деер, алц (переносное) чинр давхрлҗ ирнә. Тиигчкәд, алц чинр үгин негдлтиг эвдлго, зуг терүнә дотрк тогтацинь давхрлулна, полисемий үүдәнә. Алц чинр темдглгдсн эргмдклә үгин шуд чинрәр дамҗҗ ирлцәд, үгин олн чинрин негдлт хадһлад тусан күргнә. Лингвист урдаснь үгд кедү чинр бәәх йостаг зааҗ чаддмн биш. Эн зүг бәәх чинрмүдинь нәрәр шинҗлҗ шалhх зөвтә.

Полисемийиг оньгасн уга кеҗ болшго, яhад гихлә, эн олн зүсн келдин лексикд хаpһна. Төрл келдт йовсн нег үгин олн чинр зүүдг aрh дүңцүлхлә, олн чинр зүүдг aрһин өргҗлт үзлго бәәҗ болхш. Кемр нег саамд нег келнд үг хойр чинртә болхла, хойрдгч саамд хойр өөрхн чинр онц келдт йовна: үгин нег чинр нег келнд, хойрдгч чинрнь – оңдан келнд (эс гиҗ оңдан төрл келдт) хаpһна. Кемр түрүн саамд чинрмүд нег зәңгдәд, хүмгдсн мет бәәхлә, хойрдгч саамд эдн салад тарҗ одсар үзгднә. Болв "салврсн" чинрмүдәр дамҗҗ, чинрмүдин өргҗлтин хаалһ туужлгч девсңгүд шинжлҗ болхмн. Нег келнд хаpһсн үгин полисемий оңдан төрл келдт йовсн үгин полисемийлә әдл гилтә болна. Тиигхлә, үгин чинрин полисемий олна нег кевәр, эврә йосарн өргждгиг нууҗ болшго. Олна темдгүдин өөр төрл келдт үгин полисемийд зәрмдән эврә онц өвәрцтә болна. Яhад гихлә, келн болһн онц үүлдҗ, эргмдк болн күүнә дотрк психологическ бәәдл илткнә, эднә үлмәд орна.

”Кемр үгмүдин ик зунь олн чинртә болхла, әмтн хоорндан күүндхләрн, яһж ухаһан, седклән медлцдви?”– гидг сурвр учрхнь орта. Эндүршгон кергт күн болһн контекст оньгтан авна. К о н т е к с т – эргмдк үгмүд, ситуац, учрургшг – учрсн олн чинрәс кергтәһинь оньһхд нөкд болна, алңтрлһиг әрлһнә. Йирин дасхурмудт (в учебниках) үг орлцсн кемәциг (фразу) ”контекст” гиж тоолна. Болв эннь хамгин амр саам. Ик зууднь контекст учр-ургшг үгиг бүкл келврин дуусн үлмәдән бәрнә. Өргн болн уутьхн контекстмүдин йилһвр зуг стилин халхас кегднә: уутьхн чинртә контекстлә бидн олн әмтнә келнд йовх үг шинжлхләрн, харһнавидн, өргн чинртә контекстиг урн литературн кел шинжлхләрн, оньгтан авнавидн. Зәрмдән бичәчнр зөрц соньмслһ икдүлхин төлә контекстинь невчк бүтүһәр өгнә.

Түрүн хуваврин (раздел) эцүст ”үгмүдин зүсн-зүүл” гидг эркн чинртә төрлә таньлдхмн. Үгмүдин ямараһинь лексикологд шалһхмби? Ямараһинь грамматикд хәләхмби? Келнә үгмүдин көрң мел өргжәд, сольгдад йовдгас көлтә лексиколог үгмүдиг зүсн-зүүл багмудар хуваһад, онц нерд өгнә. Эдниг иигж хувана: медәс темдглдг үгмүд, эс гиж темдглгч (знаменательн) үгмүд гиж нерәдгднә. Эднә тоод бәәлһнә болн чинрлгч нерд, үүлдгчс болн наречс орна. Эн зүсн үгмүд хамгин түрүнд лексикологд шинжлгднә. Яһад гихлә, эдн наадк үгмүд дунд хамгин ик онцлгч (различное) чинртә болдмн. Эн өргн баг үгмүдт зөрүд болсн (являющиеся противоположными), ондан церглгч чинртә үгмүдин баг харһна. Эднә тоод холвас, хөөт үгмүд, хүвс, нөкцл үүлдгчс орна. Нөкцл үүлдгчс эн саамд үгин лексическ чинрән геехәд, зуг грамматическ чинртә болна. Иим зүсн үгмүд онц медәс темдгллго, медәс темдглсн үгмүдин хоорндк залһлда темдглнә.

Тегәд хойр зөрүд зүсн (темдглгч болн церглгч) үгмүдин хоорнд ондан темдглгч болн церглгч үгмүдт өөрдсн зүсн үгмүд бәәршнә. Темдглгч болн церглгч үгмүдин хоорндк йилһвр ик болвчн, эн оньдин чинр биш. Яһад гихлә, туу-

җин эргцд темдглгч үгмүд церглгчд хүврж чадна, церглгч үгмүд темдглгч болж чадна. Эднә хоорнд эс һатлм межә уга. Ашлад келхд, цуг зүсн үгмүд дундас лексиколог болн семасиолог хамгин түрүнд болн икәр темдглгч (знаменательн), нег бәәх медәс темдглсн үгмүд шинҗлнә.

2. ҮГИН ЧИНР БОЛН ТЕРҮГ ЧИКӘР ОЛЗЛЛҺН.

Үгд олн зүсн чинр харһвчн, эдн цуһар үгин өвәрцәс үүдж, олна келнд орлцдг бәәх нег юмс болдмн. Контекст зуг үгин чинриг лавлж, олн чинрмүд дундас негинь онцлж уралан һарһж чаджана. Зәрмдән үгин нег чинриг контекст цааранднь өргжүләд чигн оркна. Үлгүрлхд, *давста цә – үгнь давста, амтн уга цә – үгнь амтн уга* болн н. ч. Зәрмдән нег контекстд үгин чинр наадк чинрмүдәсн холдад йовж одна. Үлгүрлхд, *нәәрин асхн, өдртән нәәрин асхн болх.* Иим чинртә "асхн" гидг үг афишмүдт зәрмдән харһна, болв цуг олн әмтнә келнд олзлгдхш, "асхн" гидг үгин һоллгч чинрмүдин тоод "нәр" гидг чинр орад уга. Болв "нәәрин асхн" гидг үгмүдин холва орс келнә нилчәр орж ирвчн, "асхн", "нәр" гидг хойр үг холвлдснь бас орта. Яһад гихлә, нәәрмүдин икнкнь асхар кегддг эс биший? Тегәд эднә ниилһнд дала алдг уга. Нег цагт олзлгдвчн, олна келнд эн үгмүд ондан цагт келнд олзлгдх деерән үгин һоллгч чинрин тоод орад чигн бәәдмн.

Тиим хүврлтин учр шинҗлх кергтә: олзлсн саам болһнд эврә учр бәәдмн. Тегәд чигн ямаран болвчн олзллһн мел дарунь гилтә чинрт тохрхш. Үлгүрнь, Д. А. Павлов "хүвәвр" гидг "юмна нег әңг" гисн чинртә үг олзлсмн, болв тернь олна келнд орсн уга, нам орх учр чигн уга бәәсмн, яһад гихлә, эн үг "хува" гидг үүлдгчәс тогтсн болад, адг-ядхдан "хувавр" гиж келгдх бәәсмн.

Церглгч үгмүд медәслә һоодан залһлдлго, ондан медәслә залһлдата үгмүдәр дамжж, киизңгәр (косвенно) теднлә зал-

һлдна. Церглгч үгмүд темдглгч үгмүд уга бәәж чаддго, яһад гихлә, эдн теднлә олн зүсн хәрүцә темдглнә. Тегәд чигн церглгч үгмүдиг, теднә грамматическ чинр хамгин түрүнд илткгдснәс көлтә, грамматикин хуваврт (в разделе) шалһдгнь маһдго.

Эн хойр зүсн үгмүдин хоорнд онц орм эзлдгнь – ондан һурвн зүсн үгмүд болдмн: орч нерд, тоолгч нерд, междометьс. Эн һурвн зүсн үгмүд темдглгч үгмүдлә өөрхн чинртә болчкад, церглгч үгмүдәс чигн хол оджахш. Негдвәр, орч нерд, тоолгч нерд болн междометьс онц үгмүд кевтә олзлгдж чаджана. Үлгүрнь: "Мадн Москва орҗанавидн". "Пуф,– гиж эн әмсхәд:– Кедүлн?"– гиж ормав. "Тавулн",– гиж хәрү өгүвидн. Хойрдвар, эдн эрк биш ондан темдглгч үгмүдин ормд олзлгдсарн, темдглгч үгмүдин өөр олзлгдна, теднәс иштәһәр тәәлгднә. Үлгүрнь: "мадн" гисн "кү", "тавулн" чигн "кү" темдглснь ил.

Үгин чинрин болн терүнә олзллһна хоорндк хәрүцә илткхләрн, олзллһн чинрәс иштә үүддгиг оньһх кергтә. Яһад гихлә, күн болһн үгиг олзлхларн, терүнә олнд медгдм чинрәс иш авч үг олзлна. Зуг зәрмдән күн үгин олн чинрәс негинь авад, эврәһәрн терүг өргжүләд, шин дүр тогтана. Үлгүрнь: "Эн күүнә толһад давсн уга бәәж, яһад гихлә, келсн үгнь амтн уга". Тиим йовдл йирин урн литературн келнд элвгәр харһна. Эн саамд үгин олзлсн чинр олнд медгдм үгин чинрт эс хүврв чигн, урн литературин нег арһ, тодлвр болад, келлһнд илткмж зүүнә, умшачин соньмслһ серүлж, сенр юмн болад, оньгинь хурцдулна.

3. ТЕРМИНМҮД БОЛН ТЕРМИНОЛОГ.

Йирин үгмүд олн чинртә болвчн, терминмүд дунд олн чинр харһдгнь ховр. Т е р м и н гисн (темдглвр) нег тодрха чинртә үг. Йирин термин һанцхн чинртә болна. Лавлж келхлә, термин болһн һанцхн чинртә болх йоста, эн тиим

болхин төлә зүткх кергтә. Кемр бидн "һунҗн", "цар" гихләрн, түрүн үгд һурвн наста үкр темдглгдсиг, хойрдгч үгд агтлсн бухин тускар келгдсиг тодрхаһар меджәнәвидн. Ямаран чигн контекстд эн үгмүдин чинр сольгдшго.

Термин олн чинртә болх зөв уга. Яһад гихлә, эн йовдл келлһнд алңтрлһ үүдәнә. Үлгүрнь: "мөңгн" гихлә, цаһан өңгтә үнтә металлын тускар келҗәхмби, аль юм хулдҗ авдг, гүүлгәнд орлцдг цаасна тускар келҗәхмби гиҗ, алңтрх саам харһна. Номин болн техническ литературт терминә олн чинр харш болна, эндү учрана. Тегәд чигн олна келнд олзлгддг үгмүдин олн чинриг болн онц номин, кергин үүлд олзлгддг терминә олн чинриг йилһх кергтә. Олна келнд олзлгддг үгин олн чинр сә үүдәдг – "буйн" болхла, терминә олн чинр харш болдг, келнә "килнц" болдмн. Тегәд чигн номтнр терминмүдиг шалһж, шүүж, сән хамгинь олж, шишлң тольмудт барлж, медрлтә комиссәр батлулж, олн дунд тархадг болжана.

Ном болн керг-үүл нег кевәрн бәәхш. Хамг юмн мел өргҗәд, уралан давшад йовна. Тедниг дахад, терминмүд чигн цаг ирвәс мел лавлгдад, улм нәрдәд йовх йоста. Үлгүрлхд, инерцин туск медрл Галилейин урдк чигн номтнрт бәәсн болх, болв зуг Галилей эн юмнд "инерция" гидг нер өгснә хөөн, эн номин термин болж, шинжллһнә зер-зев болв. Зәрмдән тааврас, номин гипотезәс лавта медрлд күрлһн лавта термин орулснас көлтә учрна. Тегәд чигн номтнр, бичәчнр болн политическ үүлдәчнр лавта терминмүд хәәлһндән оньган чигн, чидлән чигн харнхш. Яһад гихлә, термин ямаран чигн медәг темдглх деерән, терүг цәәлһәд, лавлад, чикләд, өөркәснь йилһнә.

Терминмүд яһж үүддви? Эдн зәрмдән бәәсн үгмүд олзлж, теднә чинр деер немр шишлң чинр зүүлһәд тогтна (бичәч, тосхач, арһлач), ондан келнәс орсн үгмүд олзлад, эднә интернациональн әңгс немәд, *телеүзгдл, телехәләһәчнр, радиосоңсачнр, биолог,* нань чигн кергтә терминмүд тогтна. Ти-

игчкәд, бәәсн үгмүд олзлсн терминмүд чинрәрн олнд медгдм үгмүдәс холдхларн, зәрмдән омоним болж хүврнә. Үлгүрнь: бичг бичдг күүг кезәнә "бичәч" гиж нерәддг бәәж. Ода болхла, романмуд, шүлгүд, поэмс бичдг билгтә, келмрч күүг "бичәч" гиж нерәддг болв. Эс гиж кезәнә нег юм арһлад күцәдг күүг "арһта", "арһлач" гиж нерәддг болхла, эндр хулд гүүлгәнд орлцад, юм тосхад, олз-ору авдг күүг "арһлач", орсанар "предприниматель" гиж нерәддг болувидн.

Күүнә медрлин халх болһнд эврә шишлң терминмүд үүднә. Теднә күргдг тусинь бидн зәрмдән оньһлго чигн бәәнәвидн.

Термин – шишлң чинртә, шишлң ормд олзлгддг үг болчкад, һанцхн чинртә болдг өвәрцтә үг. Тегәд чигн энүнд эмоциональн (седклин) өңг уга болдмн. Энүгәр сүүр авад, зәрм номтнр терминиг "цевр медә темдглдг үг" гиж тоолна. Наадк үгмүд болхла, теднә тоолврар, медәлә залһлдлго чигн бәәдг саам харһна. Эннь хаҗһр. Яһад гихлә, келн – күүндәнә, күмн хоорнд ухан-тоолвран медлцлһнә зер-зев болдмн. Тегәд чигн үгмүдин чинрмүд бас, терминмүд мет, медәсиг темдглх йоста. Эс гиж келн – хоосн бооцгдсн, ухалһнла эс залһгдсн темдгүдин систем болж һарчана. Эннь болхла, хаҗһр. Зуг орта гихнь – терминә болн үгин хоорндк йилһвр.

Терминә болн медән хоорндк залһлдан үгин болн медән хоорндк залһлданас невчк цегәвр. Яһад гихлә, йирин үгд йовх олн чинрнь эн залһлдаг невчк "будңрулна". Күн терминә чинриг чикднь оньһдг болхла, медрлин үннд күрч чаджана. Кемр эн терминә чинриг хаҗһрар оньһад, болшго ормд олзлад йовхла, йосн ном, гүн медрл түүнәс мел холдад йовдмн. Үннд күрх хаалһд алдгнь харшлад бәәдмн. Тернь бәәтхә, хаҗһрар олзлсн терминд күүнд тус күргхин ормд, эн дән болна. Тегәд чигн күн болһн ямаран терминиг яһж олзлҗахан шинжлх йоста.

4. КОНКРЕТН БОЛН АБСТРАКТН ҮГМҮД, ҮГИН ШУД БОЛН КИИЗҢ ЧИНРМҮД.

Кемр *дурн, цөкрлт, әәмшг, ухаллһн* гидг үгмүдиг *утх, сүк, үүдн* гидг үгмүдлә дүңцүлхлә, түрүңк үгмүд невчк абстрактн, дарук баг үгмүд түрүңкәсн конкретн болж медгднә. Өргн, өндр өргжлттә орс, китд, англь болн нань чигн келәр келдг улст эн хойр баг үгмүдин йилһвр далаһар оньһгдхш. Баһар өргжсн келдүдт (нанайск, индейск болн н. ч.) абстрактн чинртә үгмүд хая-хая харһна. Яһад гихлә, баһ өргжлттә келнд олн оралдата далдлгч (отвлеченное) чинртә үгмүдин систем бүрдәдго. Тегәд чигн, үлгүрлхд, индейцд йирин дурна тускар келснд орхнь, конкретн күүнә дурна тускар келсн деер болна. Нанайцд "харан", "шинжлт", "ухаллһн" гихин ормд кениг "үзсән", кениг "шинжлсән" медүлсн деер.

Бүгдлгч (обобщающие) медәсин дутуг олн зүсн конкретн нерәдлһсәр хәрүлдг авъяс бәәнә. Үлгүрлхд, саам улс мөснә олн зүсн бәәдлиг хөрн шаху үгмүдәр нерәднә, киитнә олн зүсн кемҗәг темдлхин төлә арвн негн үг олзлна, цасна олн зүсн бәәдлиг дөчн негн үгәр темдглнә. Яһад гихлә, күүнә сегән йирин конкретн юмнд зөрүлгддг йоста, зуг бичкбичкнәр дарунь, туужлгч өргжлтиннь жисәнд эн урдкасн невчк оралдата болн далдлгч чинртә медрләр түшә авдг болна. Тегәд чигн тәәлвртә туульст овг-ясни (родовое) биш зүслгч (видовое) медәс харһна. "Урһмлын", "малын", "живртнә" туск төрәр биш, эднә ик зууднь "альмна", "чонын", "такан" болн нань чигн конкретн юмсин тускар келгднә. Үлгүрнь: "Хойр көлдән юм үмсхш, хойр живрәрн холд нисхш" гидг тәәлвртә туулин тәәлврнь "така" болдмн.

Өдрә-бәәрн (бытовой) келлһндән (в речи) бидн мел онц ил үзгдсн, конкретн юмар түшг кенәвидн. Үлгүрлхд, бичкдүдт *өр-өвчлән* (доброта) эрк биш экиннь дүрлә залһгдна. Лавта номлгч ухаллһнла эс ижлдсн күн бас *чидл* гидг медәг нег күнд юм өргсн күүнлә залһж, "эн чидлтә, энүнд

чидл бәәнә" гиҗ тоолхмн болҗана. *Кемҗәнго* (бесконечность) гидг медәнлә бидн математикәр, эс гиҗ философийәр түшг авч таньлднавидн. Тиигәд өдрә-бәәрин келлһн ил үзгдм, практическ юмар түшг авад, цааранднь өөдлҗ, келнә логическ бүгдлврт (обобщение) чигн күрч чаджана. Тууҗдан үг болһн эн хаалһар йовла. Яһад гихлә, ямаран чигн онцд олна юмн бәәдг, олна бүгдлгч чинр онц чинрәр дамжҗ илткгднә.

Абстрактн үгмүдин өргҗлт келнә тууҗлгч өргҗлтәс көлтә үүднә. Эн халхарн келд хоорндан расарн биш, үндсәрн биш, тууҗлгч өргҗлтәрн йилһрнә. Олна өргҗлтин өндр девснд күрсн келнд абстрактн медәс икәр олзлгдна, бичг уга, олна өргҗлтәрн дора девснд йовсн келдт далдлгч үгмүд ховр харһна. Болв эвтә ургш учрхла, дора девсңгин келдт чигн абстрактн чинртә үгмүд элвҗәд одна. Тегәд иигҗ йилһлго, үндсәрнь келдиг "өндр, дора" гиҗ йилһдг номтнрла зөвшәрҗ болшго.

Абстрактн үгмүдин өргҗлтиг үгин чинрин өргҗлтлә эндүрхмн биш. Яһад гихлә, үгин чинрин өргҗлт үгин олн чинр зүүгч авъясла залһлдна. Эн саамд үгин шуд чинр деер киизң чинрнь, үмсгдсн мет, болна. Эн саамд шуд чинрәс киизң чинрүр орхд гиигн болна, яһад гихлә, эдн үндсәрн өөрхн болдмн. Зәрмдән үгин киизң чинр шуд чинринь халхлад, һоллгч орм эзлнә. Үлгүрлхд, хальмг келнд *эрлг* гидг үгиг ик зууднь "бүүрһдг, альвлдг" күүг нерәдхлә, олзлгдна, болв эн үгин йосн чинрнь "эрлг-тамин эзн-хан" гидг бәәсмн. Ода "бичә бүүрһ" гихин ормд зәрмдән "бичә эрлгл" гиҗ келнә. Эн саамд "тамин эзн" гидг чинр нам ухана захд чигн орҗахш. Тегәд үгин шуд болн киизң чинрмүдин ирлцмҗ (соотношение) келнә үгмүдин өргҗлтәс көлтә тогтна. Киизң чинр шуд чинр деер давхрлгдад, үгин полисемий өргжүлнә. Эн йовдл бүклдән келнә үгмүдин илткмҗ икдүлнә, келиг байҗулна.

Үгин киизң (косвенное) чинр: 1) шуд чинрлә зерглднә;

2) үгин олн зүсн чинрмүдиг цааранднь өргжүлнә; 3) шуд чинриг хооран сааһад, бийнь түрүн орм эзлнә болн нань чигн. Тууҗин конкретн саамд киизң болн шуд чинрмүд эн һурвна нег зүсн ирлцмжтә болна. Тиигвчн, олна келнд үүдсн киизң чинриг урн литературт төрсн киизң чинрәс эрк биш йилһх кергтә. Яһад гихлә, эдн хоорндан залһлдата болвчн, тер бийнь ик өвәрцтә.

Кемр йирин саамд үгин олн чинр контекстд уга болхла, урн литературт зәрмдән үгин полисемий зөрц үлдәгднә. Эн умшачин седкл көндәһәд, соньмслһ үүдәнә. Болв урн литературт цуг үгмүд мел киизң чинртә гиҗ санхмн биш. Энд киизң чинртә үгмүд олн болвчн, үгмүдин ик зунь шуд чинртә болдмн. Зуг теднәр сүүр кеж киизң чинрмүд үүднә. Олна келнд киизң чинртә үгмүд дала. Тегәд бичәчнр эн үгмүдиг олзлхларн, зәрмдән эврә шин чинр орулна.

5. ҮГИН ОЛН ЧИНР (ПОЛИСЕМИЙ) БОЛН ОМОНИМСИН ТӨР.

Үгин олн чинр (полисемий) зүүлһн гидг төр йир ик болчкад, олн халхта болдмн. Яһад гихлә, лексикологин ямаран чигн төрмүд хаһлхла, эн төр бийнь һарч ирнә. Энүнлә омонимсин чигн төр зәрм халхарн шүргллднә.

О м о н и м с гисн – әдләр келгдвчн, онц чинртә үгмүд болдмн. Түрүн хәләцд онц чинртә үгмүд үгмүдин полисемийлә ямаран чигн залһлдан уга гиҗ медгдхмн. Яһад гихлә, полисемий нег үгин аһуд учрна. Болв арднь орад, шилтңгү кевәр хәләхлә, зәрм омонимс полисемийәс көлтә үүдсиг үзҗ болхмн.

Зәрм омонимс зуг хоосн әәсин ирлцлһнәс көлтә үүднә, үлгүрлхд, "киитн уста булг" болн "булнд бахн булг" гидг хойр үгмүдин холваст "булг" гидг үгмүд зуг әәсәрн ирлцснь ил медгджәнә. Яһад гихлә, эдн үүдлһәрн чигн, чинрәрн чигн онц үгмүд болдгнь маһдго. Тиим онц үгмүдин әәсин ирлцлһд

ямаран чигн келнд йир олн. Яһад гихлә, келнә әс ховр болхла, үгмүд олн. Тегәд омонимс кесг зүсәр йилһрнә. Үлгүрлхд, *үсн* (толһан) – *үсн* (үкрин) нег келлһнә хүвд ордг үгмүд болхла, *булг* (киитн) – *булг* (бахн) гидг омонимсин түрүнкнь бәәлһнә нерн, дарукнь закгч шинждән йовх үүлдгч болад, онц келлһнә хүвмүдин тоод орна. Сүүлин зүсн омонимс онц келлһнә тоод орсарн, грамматическ йилһврәрн чинрин йилһвриньил үзүлнә. Түрүн зүсн омонимс болхла, нег келлһнә тоод орсарн, зәрмдән чинрин халхарн залһлда хәәлһнә. Тегәд түрүн зүсн омонимсиг (үсн – үсн) лексическ гиҗ нерәдхлә, хойрдгч зүсн омонимсиг (булг – булг) морфологическ гиҗ нерәднә. Эн хойр зүсн омонимс келн болһнд гилтә харһна.

Онцта болн невчк оралдата саамд, лексико-грамматическ омонимс харһна. Эднә өвәрцнь юундв гихлә, тиим омонимс конверсәр дамҗҗ үүднә гих кергтә. Үлгүрнь, *атх* – үүлдгч, *атх* – бәәлһнә нерн; *алх* – үүлдгч, *алх* – бәәлһнә нерн; *чимк* – үүлдгч, *чимк* – бәәлһнә нерн. Ашлад келхлә, ямаран чигн келнд лексическ, морфологическ болн лексико-грамматическ гидг һурвн зүсн омонимс бәәдмн. Кемр тедн дунд терминмүд орулхла, келнд олн омонимс олҗ болхмн. Үлгүрлхд, *бар* – аң, *бар* – дегтр һарһдг, *бар* – бичкн ресторан, *бар* – аһарин дарлһна кирцән, *бар* – һазр бурһуддг машинә көдлдг әңг болн *бар* – һолын белчрт усна урсхлар тогтагдсн чальчаг (хәр).

Олн чинртә үгмүдин чинрмүд олн зүсн болвчн, эдн цуһар эрк биш үгин һол чинрин өөр эрглднә, һол чинрин өргҗлт болҗ һарна. Эдн цуһар хоорндан яһад болвчн залһлдна. Омонимс дунд болхла, ондан хәрүцән илткгднә. Толһан "үсн", үкрин "үсн" хойр хоорндан ямаран чигн залһлда тогтахш. Эдн нег үгин өргҗлт биш, зуг саамлгч (случайно) учрар ээснь ирлцснәс көлтә үүдсн үгмүд болҗ һарчана.

Болв зәрм омонимс олн чинртә үгин "салврлһнас" көлтә үүднә. Иим омонимс полисемий гидг төрлә шахр кевәр зал-

һлдна. Үлгүрлхд, зәрмдән бидн "тегәд юн болв?" гихин ормд, "тиигәд юн болв?" гиҗ сурвр тәвнәвидн. Тиигхнь орта. Яһад гихлә, "тегәд" гидг холва урднь "тиигәд" гиҗ келгддг бәәҗ. Зуг цаг ирвәс "тиигәд" гисн заагч үүлдгчәс тогтсн хувагч деепричасть лексическ чинрән невчк хүврүләд, фонетическ бәәдлән соляд "тегәд" гиҗ келгддг, бичгддг болв. Эдн онц үгд тохрсн бийнь, ода деерән залһлдаһан цур геехәд уга. Тер бийнь йирин күүнә келлһнд "тегәд" болн "тиигәд" гисн үгмүд *үсн* (толһан) – *үсн* (үкрин) гидг хойр үгмүдлә әдл йилһгднә. Тегәд чигн эн хойр зүсн омонимсиг йилһх кергтә. Яһад гихлә, "үсн – үсн" хоорндан туужлгч залһлдан уга болдмн: *үсн* – толһан үсн, *үсн* – үкрин үсн.

Үгин полисемий болн полисемийәс тасржҗ үүдсн омонимс хоорндк йилһвр кехләрн, арһта болхла, тиим омонимсин тоог дегд икдүлхмн биш. Әрвжго чинрән сольсн үгмүдиг омонимсин тоод орулснь хажһр болхмн. Яһад гихлә, үгин чинр болһниг онц үгд тооллһн, үгин олн давхр оралдата үндсинь эс оньһлһн болдмн. Зургар йилһвр иигҗ зурхмн.

полисемий

омонимий

туужлгч омонимий

Эн зургиг В. И. Абаев (Вопросы языкознания. 1957, № 3) түрүн болҗ зурсмн. Тегәд йосн омонимийиг туужлгч омонимийәс яһҗ йилһхмби гисн төр һарчана. Зуг үгиг бүкләртнь олн зүсн халхаснь шинжлхлә, негндән һарч болҗана. Ахрар келхлә, үгин тууҗ медх деерән, үгмүдин чинрмүд өдгә цагт яһҗ оньһгдсиг учртан авхла (грамматическ, лексическ), тегәд одҗ үгин полисемий болн омонимий йилһҗ болхмн. Үлгүрлхд: "чамас көлтә кинод алдгдув" болн "чамас ик көлтә күн уга". Түрүн зәңгд "көлтә" гидг үг хөөт үгд хүврәд, юмна учр заагч чинр зүүҗ. Хойрдгч зәңгднь "көлтә" гидг үг күүнә мөч темдглсн хамцулгч киискүртән йовх бәәлһнә нерн болҗ

һарчана. Ода цагт эдн хоорнд зуг туужлгч залһлда илткж болхмн. Эдн омонимс болхнь маһдго.

Иим омонимсиг холҗсн чинрмүдтә үглә хольхмн биш. Үлгүрлхд: "чи сән хүвтә күн бәәҗч" болн "хуваснас ик хүвтә күн чи бәәҗч". Эн түрүн зәңгднь "хүвтә" гисн үгиг "кишгтә, жирһлтә, наста" гидг чинрәр дүүргнәвидн. Хойрдгч зәңгднь "хүвтә" гисн үгиг "әңгтә" гидг чинрәр дүүргнәвидн. Тер бийнь эдн омонимс болх зөв уга. Яһад гихлә, эднә һол чинрнь "әңг, керчм, хувасна нег кирцән" гиҗ ода бийнь оньһгдна. "Хүв-кишг" гисн – теңгр-бурхн, заяч өгсн хүв болҗана. Тиигхлә, эн үгиг омонимст хүврәж, батын төлә чинр болһндынь диалектн өвәрц өглһн, Д. А. Павлов кесәр, "хөв – кишг", "хүв – әңг" гиҗ хувалһн, шинҗлхлә, ик эндү болҗ һарчана. Нег үлү *өмсх* (өлгх, хувцлх) болн үмсх (долах, үнркх, таалх) онц үгмүдиг салһхар седҗәхлә, хуучн кевәрнь: *умсх* – хувцлх, *унсх* – таалх, үнркх гиҗ салһсн болхнь, деер болх билә. Болв "үмсх" гиһәд үлдәвчн, сән болх бәәсн. Яһад гихлә, эдн туужар авад хәләвчн, өдгә грамматическ, лексическ, семантическ халхарнь шинҗлвчн, йосн омонимс болҗ һарчана. Эдниг йилһдгнь – контекст болдмн.

Ашлад келхлә, омонимс келнд хойр зүсәр үүдж: 1) әәсин саамлгч ирлцлвәр дамҗж; 2) полисемийин туужлгч салврлһар дамҗж үүднә. Эн саамд өгйәллһәр дамҗж үүддг омонимсиг оньгтан авхмн биш. Яһад гихлә, эдн эрк биш хаяхая келнд орж ирхлә, наадк омонимснь өдр болһн гилтә үүднә. Үлгүрлхд, *баз* (хаша) – *баз* (хойр эгчин күргд), *шин* (төгән бүркә) – шин (сенр) болн нань чигн.

6. СИНОНИМС БОЛН АНТОНИМС.

Үгин чинрин туск төрт синонимсин төр өөрднә. Эдн түрүн шиндән гиигн, ил үзгдм юмн болҗ медгднә, эднлә бидн школас авн таньлднавидн, болв шилтәд, арднь орад шинҗлхлә, зуур дала теоретическ харшлтс харһна. Олн зүсн

келдт эднә олн зүсн классификац бәәдгнь нам төрго, эднә цәәлһвр олн зүсн болдгнь – йир һундлта. Синонимсин туск медән келнә туск медрлд һоллгч нег орм эзлдмн. Тегәд чигн келн болһнд олн зүсн синонимсин тольмуд барлгдна. Тедн дунд төрл келдин синонимс дүңцүлгч тольмуд темдгтә орм эзлнә. Синонимс гисн юмби?

С и н о н и м с гисн – чинрәрн өөрхн, болв келлһәрн хол болчкад, медәнә нег халхинь темдглсн үгмүд болдмн. Тегәд эн цәәлһврәр һардвр кехлә, синонимс – салу үгмүд болвчн, оньдин нег медә темдглсн үгмүд болҗ һарчана. *Дән* болн *дәәлдән, ноолдан* болн *цоклдан, нүдн* болн *харан, халх* болн *хачр, көдлх* болн *үүлдх* эднә өрәсн болһн синонимичн үг болҗана. Кемр полисемий нег үгин олн чинр үзүлхлә, синонимин олн зүсн үгмүдәр нег медә темдглдг арһ илткҗәнә. Эдниг иигҗ зурҗ болҗана.

Полисемий:

Синонимий:

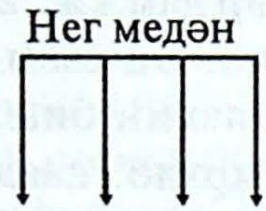

Синонимсин туск төр күн медәсиг келнд ямр кевәр илткдгин туск төрлә залһлдна. Тегәд чигн кезәнә орс номт Н. Абрамов "Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений" гидг дегтрин нүр үгднь: "Толь чинрәрн өөрхн үгмүдиг дүңцүләд, күүнә уха хурцдулад, лавта ухаллһ дасхна",– гиҗ бичсмн. Синонимс дассн күн келнә үгмүдин көрнлә таньлдх деерән, келнә олн зүсн "давхрмудла"

таньлдж, терүнә илткмжтә арһинь оньһж чаджана. Тегәд чигн зәрмдән сурһулин дегтрмүдт йовдг "синонимс гисн – кевәрн салу болв чинрәрн әдл үгмүд" гидг цәәлһвриг хажһр гиж тоолх кергтә. Яһад гихлә, синонимс әдл чинр зүүдмн биш. Эдн нег медә темдглжәхш, нег медәнә олн зүсн халхинь темдглдмн. Бүклднь нег медә темдглдг синонимс ховр харһдмн. Үлгүрнь: *самолет – аэроплан, сөр – хадасн* болн нань чигн.

Синонимсин һоллгч чинринь с а л һ г ч болн д и ф ф е р е н ц и р л г ч гиж нерәдж болхмн. Онданар келхд, лавлгч функцнь синонимсин эркн функц болдмн. "Бодлһч – философ" гисн синонимст медән (үндсн) дифференциацлгдна. Яһад гихлә, *философ* гисн – философин эрдмтә күн. *Бодлһч* гисн – ухалдг, юмна тускар гүн тоолвр һарһж чаддг күн. Тегәд нег медән эн хойр синонимст әдл бишәр темдглгднә. Тегәд чигн иим синонимсиг "медәнә" синонимс гиж нерәдж болхмн.

Онданар дифференциацллһн "нүдн – харан, чирә – хачр, маңна – шана" гидг үгмүдт илткгднә. Эдниг стилистическ дифференциацллһнд орулж болжана. Кемр түрүнк зүсн "медәсин" синонимс илтклһнә арһиг оньгтан авхла, хойрдгч стилистическ синонимс контекстин аю дахдг чадвр илткнә. Зәрмдән фразеологическ ниицәнд: "шалвр уга шалдң – нүцкн, толһа өндәлго – арднь орад, салврсн деесн болад – әрә кергән күцәһәд" гиснд дүрслгч чинрнь, илткмжнь даву болад, зәрмдән медәсин, зәрмдән стильмүдин йилһврт өөрхн болна. Тер синонимслә үгин олн зүсн чинр зүүдг арһар, контекстәр болн үгин олзллһна өвәрцәр дамжж оралдата болна. Үлгүрлхд: "күчтә киитн болв" гиснд "ик киитн", "чаңһ киитн", "шүрүн киитн" гидг холвлдас синонимс болжана.

Цуг эн деер келгдсн синонимсин нег өвәрцнь – эдн цуһар олна келнд олзлгдна гисн чинр. Эдн зуг дотран эн, эс гиж тер стильд олзлгддг учр деерәс эн, эс гиж тер салһгч (йилһгч) функц – чинр зүүнә. Кемр салһгч чинрнь медәнә

болхла, синоним чигн "медәнә" болх йоста. Кемр салһгч чинрнь келлһнә экспрессәр дамжҗ илткгдхлә, синоним чигн стилистическ болх зөвтә. Эн хойр зүсн синонимсиг дүңцүлхлә, түрүңк зүсн синонимсас хойрдгч зүсн синонимс невчк сул болна. Яһад гихлә, урн литературн келнд олна келнә синонимсәр сүүр кесн стилистическ синонимс невчк сул, өргн чинртә болна. Стилистическ синонимст, олна келнә синонимст мет, бас салһгч, дифференциацлгч чинр зүүгднә. Болв эн чинрнь бичәчин урн эв-арһас көлтә илткгднә. Зәрмдән нам олна келнд олзлгддг синонимс бийснь урн литературт стилистическ чинр зүүлднә. Үлгүрлхд: "халх" гилго "хачр" гиһәд, "үсн" гилго "шалу" гиһәд, "һар" гилго "мотр" гиһәд, "сууһад" гилго "сүүрләд", "унтад" гилго "нөөрсәд" гиһәд бичгднә.

Олна келнд синонимс юмна нег халхинь темдглдгәс көлтә эдн келлһнә хүвмүдәр бас әдл харһхш. Хамгин синонимсәр элвг келлһнә хүв болдгнь чинрлгч нерн. Бәәлһнә нерәр келгдсн медәг цәәлһәд, эн юмна олн зүсн чинрмүд темдглнә, үлгүрнь: *сән, сәәхн, айта, му биш, тааста* болн нань чигн. Бәәлһнә нерд дотр синонимс невчк ховрар харһна. Яһад гихлә, бәәлһнә нерн болһн нег онц медә темдглхәр зүткнә. Тегәд чигн эдн дотр нег медәнә олн зүсн халх темдглдг үгмүд ховр харһна. Бәәлһнә нерәр келгдсн терминмүд дунд болхла, синонимс түүнәс ховрар харһна. Эдн эрк биш онц нег медә темдглдгәрн нег-негнәсн хол йовна, нег медә цәәлһж темдглсн синонимслә әдл биш, терминмүд хоорндан өөрддгәсн зулна. Кемр өөрдлһн учрхла, хойр терминә негнь эрк биш келлһнәс әрлһгднә.

Хальмг лексикологд синонимслә хамдан гилтә антонимс эрк биш хәләгднә. А н т о н и м с гисн – зөрүд чинртә үгмүд. Үлгүрлхд, *үнн – худл, ик – бичкн, өндр – маштг, бөдүн – нәрхн, зузан – нимгн, му – сән* болн нань чигн. Түрүн шиндән антонимсиг йилһхд амр болж медгднә. Болв хамгин күнд гиснь – зөрүд чинр йилһлһн болдмн. Хамгин

түрүнд юмна чинр медүлсн үгмүд йилһж болхмн: *сән – му, киитн – халун.* Болв эдн дунд чигн антонимс уга үгмүд олн, үлгүрлхд, *улан, төгрг* болн нань чигн. Эн үгмүдт антонимс уга. Тегәд чигн антонимс зуг зөрүд чинртә медәс темдглнә. Энүгәрн эдн синонимийәс болн полисемийәс йилһрнә.

Зәрмдән нег үгин олн зүсн чинрмүд чигн антонимс болж чадна. Үлгүрлхд, латинск altus гидг үг "өндр" болн "гүн" гидг чинртә болна, tollere гидг үүлдвр "өргх" болн "әрлһх, уга кех" гидг чинрмүд зүүнә. Дорд славянск келдт "вонять" гисн "му үнр hapһх" гидг чинртә болхла, өдгә польск келнд "вонь" гисн үг "каңкнсн үнр, сәәхн үнр" гисн чинртә болна.

Орс "победа" гидг үг ода "диилвр" гидг чинртә болвчн, уңгнь "беда" – "аюл" гидг чинртә болжана. Эн үгмүдин чинрмүд антонимическ хаалһар өргжәд йовж, антонимст хүврж. Зөрүд чинр зуг өдгә чинрмүдт илткгдх деерән, туужиннь хаалһд бас илткгднә.

Тегәд чигн үгмүдин антонимическ чинриг синхронн (ода цагин) болн диахроническ (туужлгч) гиж йилһх кергтә. Сүүлин зүсн антонимическ чинрмүд нег цагт үүдхш. Иим чинр цаг ирвәс үүддмн. Нег цагт нег чинр илткгджәһәд (вонь), дарунь олн жилмүд давхла, хәләгдсн үг ондан антонимическ (зөрүд) чинр зүүнә (орс: вонь – польск: вонь). Иим үгмүд өдгә келнд антонимическ болхш. Яһад гихлә, ода урдк чинр мартгдад, геедрәд, омоним гиж оньһгдхш.

Зәрмдән келнә синхронн халхар антонимс болсн үгмүд ондан келнд орхларн, антоним болдган уурна. Үлгүрлхд, латинск келнд tempestas гидг үг "теңгрин бәәдл" болн "буран" гидг антонимическ чинрмүд зүүдг билә. Романск келдт болхла, зуг "буран" гидг чинр батрж, франц келнд tempête – буран, шуурһн, италь келнд tempesta – буран, дольган, испань келнд tempestad – буран, аюл гидг чинртә болж йовад, антонимическ чинрән гееж. Үгин антонимическ чинриг онц йовдлд, контекстд, фразеологическ, индивидуальн уханд учрсн чинрәс йилһх кергтә. Тиигәд антонимическ чинриг

антонимическ олзллһнас йилһҗ болхмн. Яһад гихлә, антонимическ зерглдәс үгин полисемийлә харһлдад, улм оралдата болна.

Соньн болн оралдата антонимий гидг йовдл шинҗлхдән, Гегель 19-гч зун жилә хөрдгч жилмүдт: "Немш келнә зәрм үгмүд салу чинртә болх деерән, зөрүд чинртә болҗ чадна. Иим йовдлд келнә ил үзгдм әм үзлго бәәҗ болшго. Күүнә уханд байр үүдхнь орта. Яһад гихлә, иим зөрүд чинртә үгмүдин харһлт зөрүд чинрин ниилвр тогтаж, үгәр илткгдсиг герчлҗәнә",– гиҗ бичсмн. Үлгүрлхдән, Гегель aufheben – "хадһлх" болн "чиләх" гидг үгмүдәр герчллә.

Нәрәр болн чикәр иим йовдл темдглсн бийнь, эн хажһрар энүг цәәлһв. "Зөрүдмүдин ноолдаг Гегель келнә тууҗлгч өргҗлтлә эс залһх деерән "үгин диалектикиг" эн ухаллһн эргмдк бәәдләс үлмәго" гисн ухана герч кесмн. Гегель эн үгин диалектикд зуг "ил үзгдм келнә әм" үздг билә. Кел болн ухаллһиг эн "хамгин деер юмна" тоод тоолад, теднә материальн өргҗлтин уршгла залһлго бәәсмн. Яһад гихлә, материальн эргмдк уршгиг "дора юмна" тоод тоолдг билә. Аштнь болхла, "үгин диалектик", Гегелин сансар, бүтү "әмнә диалектикин" тив гиҗ тоолгдх йоста бәәсмн. Йосндан болхла, зөрүд чинрмүд үгд зуг тууҗин ут хаалһд учрсн аш болдмн. Герцен болхла, күн болһн төрснәсн авн әдл болдг гидг уха медүлхин төлә, "дворовый" болн "дворянин" гидг үгмүд өөрхн чинртә болх деерән, "әдл улс темдглнә" гидг бәәсмн. Зуг тууҗин эргцд эн хойр үг зөрүд чинртә антонимическ болҗ медгддг болв.

Гегель нег үгин хойр зөрүд чинртә үгд "әмнә диалектик", абстрактн ухани категорьмудын "наад" үзсн болхла, материалист болсн Герцен эн йовдлд зөрүд өргҗлттә олна хәрүцәнә диалектик үздг бәәсмн. Тиигәд, антонимийин төрәр дамжад, салу философск принципмүд илткгдж, хойр шинҗләчин өвәрцс медгднә. Антонимс стилистикд ик чинр зүүнә. Эднә илткмжтә өвәрцс урн литературт элвгәр харһна. Эднә негнь – антитез гидг нертә арһ.

7. ҮГИН ДОТА ЯНЗ. ЭТИМОЛОГ БОЛН ҮГИН ЧИНРИН ӨРГЖЛТ.

Үгин чинр үгин айста яһж залһлддви? Шинжлхлә, цуг үгмүд нег кевәр учрлмжта (мотивированный) болхш. Үлгүрнь, *хурһвч, нүдвч, далвч* гидг үгмүд хурһ хаадг, нүд хаадг, дал хаадг юм темдглснь ил үзгднә. Тегәд чигн *тохавч* гихлә, бидн тоха хаадг юмн гиж алнтрлго үгиг тәәлнәвидн. Кемр *хөрн – хойр, һучн – һурвн, дөчн – дөрвн, төвн – тавн, далн – долан* гиж залһж болхла, *жирн – зурһан, найн – нәәмн* гиж залһхд күчр болна. Яһад гихлә, хойрдгч баг үгмүд дунд зуг туужлгч өргжлтинь секхлә, залһлда, учрлмж (мотивировка) илткж болхмн: *жирн – жирһуһан, найн – найман.*

Тегәд ода цагт учрлмжго гиж медгдсн үгмүд өргжлтиннь тууж шинжлхлә, учрлмжан илткнә. Тегәд чигн ямаранчн үг оньдин нег учрлмжта болдмн. Зуг нег саамд учрлмжнь ил үзгдсн болна, ондан саамд учрлмжнь олн зүсн чинрин, грамматическ болн фонетическ хүврлтсәр бүркгднә. Нег медә үгәр дамжж илткsн саамд үгин айс болн терүнә түрүн үндсн (содержание, суть) хоорндк залһлдаг үгин дота янз (форма) гиж нерәддмн.

Энүг медхин төлә Фейербахин бичсн үгмүд шинжлхмн: "Сежгин оньһц юмиг өгнә... Серл – түүнә нернь... Нерн гисн юмби? Йилһхин төлә авсн темдг, нег нүднд ил үзгдм чинр, нег юмна ормд олзлдг өвәрц болдмн". Ямаран чигн нернә сүүрт "нүднд ил үзгдм" чинр орна. Үлгүрлхд, *хурвч* (хурувч) – хурһн деер үмсдг бүркә, *нүдвч* – нүд халхлдг бүркә, *далвч* – дал халхлдг бүркә болн нань чигн.

Үгин дота янзин өвәрц сәәнәр медж авхин төлә, салу келдин үгин дота янзсиг дүнцүлдмн. Тиигхлә, теднә өвәрцс йилһрж, негдүлдг хамгнь илткгднә. Үлгүрлхд, орс "наперсток" – хурһн деерк бүркә гиж орчулгдхла, немш: Fingerhut– хурһна махла гиж орчулгдна, хальмг: *хурһвч* –

хурһна бүч, хурһн деер орадг бүч гиҗ орчулгдна. Эдн дунд әдл юмн бәәвчн, дота янзнь – икәр болну, бичкнәр болну – хоорндан йилһрнә. Үгин үндс медхд төрл келдин ирлцңгү үгмүд шинҗлхлә, туста болна. Орс "окорок" гидг үг этимологическ бүтү болҗ медгднә. Болв украинск "крок" – ишкм, болгарск "крак" – "нога" авад шинҗлхлә, орс "окорок" (һуй, көлин деерк мөч) медгддг болв.

Хальмг "цөө" гидг үгин этимолог шинҗлхлә, хуучн моңһл "чои", хуучн тюрк "чиун", китд "чигун" гидг үгмүд дүңцүлх кергтә болҗана. Тиигхлә, "цөө" гисн үг китд "чигун", орс "чугун" гидг үгмүдлә нег үндстә болҗ һарчана. Тегәд олн зүсн келдт нег үг олн өвәрцтә болвчн, олнд әдл нег һоллгч чинртә болна. Тегәд чигн келн болһн эврә онц "бүтү" бәәдлтә гиҗ тоолдг номтнр невчк хаҗһрар ухалҗана. Яһад гихлә, келд хоорндан йилһрх деерән, нег-негнләһән залһлдата болна, нег йосар һардвр кенә. Тернь күн болһна ухаллһн һоллгчдан негн болдгиг герчлнә.

Нег күнд гисн төрнь – үгин дота янзиг түүнә этимологас салһх төр болдмн. Этимолог медән гисн үгин үндсинь оллһн, оңдан төрл келдин ирлцңгү үгмүдлә яһҗ залһлддгинь цәәлһлһн – үгин дота янз гидг медәнәс невчк өргн болдмн. Үгин дота янз шинҗлхләрн, зуг үгин чинрлгч, фонетическ болн морфологическ тогтациг оньглнавидн. Этимологинь цәәлһхин төлә келнә цуг үгмүд шинҗлх деерән, төрл келдин кергтә материалмуд олзлнавидн. Этимолог болн үгин дота янз хоорндан бүкл хүв хойрла әдл хәрүцнә. Тиигвчн, үгин дота янз этимологин эркн гисн нег әңгнь болдмн. Үгин дота янзд түрүн чинрнь үгин дотрк тогтацас илткгднә. Этимологд болхла, түрүн чинрнь зөвәр күнд оралдата чигн болна. Тегәд чигн үгин этимолог үгин дота янзас эклнә.

Этимолог цевр лингвистическ соньмслһна хаҗуһар медгч ик чинр зүүнә. Үлгүрлхд, орс "трус" – әәмтхә, "трясти" – сегсрх, чичрх гисн үглә залһлдатаг медҗ болхмн. Зәрмдән, кемр үгин дота янз "бүтү" болҗ медгдхлә, әмтн терүг

эврәһәрн цәәлһхәр седнә. Тиим цәәлһвриг у л с и н э т и м о л о г гиҗ нерәднә. Эдн зәрмдән литературн келнд орна. Үлгүрлхд, орс "свидетель" (герч) гидг үг урднь "сведетель" (медлцсн күн) гиҗ бичгддг бәәҗ, хөөннь эн "свидетель" (үзлцсн күн, герч) гиҗ оньһгддг болад, "свидетель" гиҗ бичгддг болв.

Тегәд чигн келнә номт, лингвист чик, хаҗһринь медх йоста, ямаран цагла ямаран чинрнь чик, ямаран чинрнь хаҗһр болдгинь цәәлһҗ чадх зөвтә, туужлгч болн өдгә чинрмүдинь йилһҗ, теднә хоорндк залһлдаг оньһх йоста. Этимолог олхин төлә өргн медрл болн лавта методик олзлх кергтә. Үгин чик этимолог тогтахин төлә келнә тууж, фонетическ болн грамматическ зокалмудынь, эн келн ондан келдлә ямаран хәрүцәтә бәәдгинь медх кергтә, дүнцүлгч-туужлгч эвәрһс олзлҗ чадх зөвтә.

Этимологар соньмссн күн туужиннь ут туршт үг эклц чинрәсн ямаран "холд" оддгиг йир сәәнәр медҗ чадна. Өдгә орс келнд церглдг "предмет" гидг үг "өмн хайсн" гидг үгин холвала ямаран чигн халхарн залһлдхш. Яһад гихлә, күүнә ухан ил үзгдм, конкретн медәнәс абстрактн (бодгч) медәнд зүткҗ зөрдгәс көлтә, түрүн чинртә үгин этимолог мартгдад, шин этимолог үүддг чигн, үгин дота янз невчк бүркгдж, бүтүрдгж. Үгин түрүн этимолог мартгдлһн келнә өргжлтин йовуд илткsн олзта йовдл болдмн. Яһад гихлә, үг болһн түрүн чинрәсн "холдх дутман" олн зүсн чинртә болҗ, олн зүсн халхарн келнд олзлгдҗ чаджана, күүнә ухаллһиг чигн гүүдүлжәнә.

Эн саамд өдгә цагин абстрактн чинртә болсн түрүн үзм – ил чинртә үгмүдиг шинжлхд соньн болна. Үлгүрлхд, хуучн орс келнә "пядь" гидг кемжәһәр эркә хумха хурһн хойрин хоорндк зәәг нерәддг бәәсмн, хальмгаһар болхла – тө. Англь келнә foot (фут) гисн "көлин тавг" гисн чинртә, кезәнә көлин тавгар һазр кемжәлдг бәәж. Ода цагт абстрактн

чинртә үгмүд шинҗлхлә, тууждан конкретн, ил үзгдм чинртә үгмүд болдг бәәҗ.

Туужин ут туршт үгмүд болн эргмдк бәәдл хоорндк хәрүцән цаг ирвәс оралдата болҗ, үгмүдт немр олн чинр наалдж, терүнә түрүңк чинринь байҗана. Тиигчкәд, хоосн конкретн чинрмүдин хамг боллго, шин девснд үүлддг үг болад, шинәр үүлднә. Тегәд үгин түрүн чинр хөөтк чинрләнь ирлцдго чигн саам харһна. Эн эс ирлцлһн туужин чигн, келнә чигн учрта. Туужин учрнь юунд гихлә, темдглсн юмн, эс гиҗ медән хүврәд, түрүңк чинрәсн холдна. Хойрдгч учрнь юундви гихлә, үг шин үг-тогтагч зергләнд орад, хуучн чинрләһән залһгддган уурна. Тиигхлә, үгин этимолог болн дота янз "хучгдад", келнә үгмүд конкретн юмнас далдлгч (отвлеченное) юмнур өргҗәд, олн чинр зүүдг болдмн.

Кемр үг болһн нег чинртәһән үлддг болсн болхнь, түрүн чинрләһән салдг арһ уга бәәсн болхнь, тиим өргҗлт учршго бәәҗ. Эн хүврлт хойр халхта: түрүңк чинрән мартлһн шин чинр үүдәлһнд нөкд болна. Шин чинр цааранднь түрүңк чинрәснь холдулад, үгин дота янзиг улм "бүтүрүлнә". Үлгүрнь, "мордх" гисн үг "мөрн" гидг үгәс зөвәр холдж гиҗ келҗ болхмн. "Әәрмд мордх, күүнд мордх" гисн үгмүдин ниицврмүдт "мордх" гисн үүлдгч "мөрн" (морин) гидг үгәс улм икәр холдсиг ил үзҗ болхмн.

Урн литературин үгмүдин дота янз өдр болһни келнәс невчк "цегән" болна. Яһад гихлә, өдр болһни келнд фонетическ болн грамматическ хүврлтс невчк сул болад, үгин дота янзиг невчк бүтүрүлнә.

8. НЕОЛОГИЗМС БОЛН АРХАИЗМС. ЭДНӘ КЛАССИФИКАЦ.

Шин болн хуучн үгмүдин туск төр түрүн шиндән гиигн болҗ медгднә. Өдр ирвәс келнд үгмүдин көрң өргҗх дутман шин үгмүд үүдәд, хүврәд йовхла, хуучн үгмүд чигн олз-

лгддган уурад, келнә идвгтә җирһләс һарна. Эн шин үгмүд яһж үүддви? Эдн хоорндан яһж йилһрдви, яһж классификацлдви? Яһад зәрм шин үгмүд олна келнд олзлгддг болхла, зәрмнь зуг онц стильмүдт олзлгддг болдви? Иим сурврмуд хуучн үгмүдин (архаизмсин) тускар чигн тәвгднә.

Шин үгмүдин тускар күүндхләрн, эрк биш "шин" гисн үгәр ю темдглҗәхән тодрхаһар медх кергтә. Ямаран чигн келнд үгмүд хоорндан нег системәр залһлдна. Үлгүрлхд, "сурһх" гидг үүлдгч "сурх, сурһмж, сурһуль, сурһульч" гидг үгмүдлә залһлдх деерән, "дасх, идх, йовх, бичх, унтх" гидг үүлдгчмүдлә *-х* гидг чилгчәрн негн болад залһлдна. Эн "сурһх" гидг үг наадк үгмүдлә хамдан хойр дам ирлцлһәр залһгдж, келнә системд түшг олна.

Морфологическ халхарн тиим түшгго, наадк үгмүдлә ирлцдго шин үгмүд ямаран чигн келнд үүддм биш. Үлгүрлхд, "нисәч" гидг үгин әңгс "нис-әч" хальмг келнд урднь чигн олзлгддг билә: нисх, нисәд, нисдг гидг үгмүдин уңгнь – *нис-; бичәч, зурач, тәрәч, ахлач* гидг үгмүдт үг-тогтагч аффикснь *-ач, -әч.* Тегәд шин үгд хуучн чигн, шин чигн юмн тохрж. Шин үгд зуг чинрнь шин гиж санхм биш, шин үгд чинрнь чигн, бүкл үг чигн шинд тоолгдх йоста. Энд зуг үг тогтасн келнә зөөр хуучнд тоолгддгнь орта. Шин үгмүд үүдлһн йир ховр харһна: "газ" гидг үгиг – Бельгин эмч Гельмонт (1577–1644) үүдәж гилднә. Энүг фламандск geest (әмн) гидг үгәс үүдәж гисиг оньһхла, цур уга юмнас үг үүддг саам харһхш гиж келж болхмн.

Шин үгмүд эрк биш келнә бәәсн зөөрәс иш авч үүднә. Шин үг үүдәх неквр номин, культурин өргжлтәс көлтә учрна. Тегәд чигн шин үгмүд келнә үгин көрнд орад, зуг теднә идвгнь цаг ирвәс келн болһнд эврәһәрн илткгднә. Үлгүрлхд, Босхлтын цагт (эпоха Возрождения) ном болн географическ медрл өргжх цагт делкән олн келдт олн зүсн шин үгмүд орсн билә. 19-гч зун жилд, "ур болн электричеств олзлгддг болсн цагт", үг тогталһна көдлмш бас шамдсн билә. Октябрьск

революцин хөөн эн көдлмш бас идвгтәһәр кегдлә. Яһад гихлә, шин җирһл темдглхин төлә шин үгмүд керглгднә. Шин үгмүд күүнә җирһл гиигрүлнә.

Шин үг, термин үүдәхләрн, терүг эрк биш нег учртаһар үүдәнә. Тиигчкәд, келнд бәәсн үгмүд дураһад, келнд бәәсн зөөр олзлад, неологизм тогтна. Неологизм (шин үг) гисн медән туужлгч чинртә болдмн. Яһад гихлә, шин үг цаг ирвәс келнд орад, терүнлә әмтн ижлдәд ирхлә, урднь шинд тоолгдж бәәсн үг нам хуучн үгд (архаизмд) чигн тоолгдад бәәдмн. Үлгүрлхд, "пистул" гидг үг кезәнә орс келнәс орсн шин үг болж тоолгддг бәәсмн. Ода болхла, эн хуучн үгин тоод орна. Эс гиж "инерц" гидг үг Галилейин цагт (1564—1642) шинкән олн келдт орад, тиигхд зуг сексн инцерцин чидл темдглдг болла. Тегәд чигн келнә тууж шинжлсн күн тиим туужлгч перспективиг тоолвртан авх йоста. Тиим йовдл шинжлхләрн, үгин көрң ямаран цагла ирлцсиг оньһх зөвтә. Неологизмсиг яһж йилһхмби? Эдниг яһж классификацлхмби? Эн төр ода деерән келнә туск номд сәәнәр хаһлгдад уга.

Р. А. Будагов келсәр, неологизмс дунд неологизм-үг болн неологизм-чинр йилһх кергтәж. Түрүн саамднь шин үгин тускар келгдхлә, хойрдгч саамднь зуг хуучн үгмүдин шин чинрин тускар келгджәнә. Үлгүрлхд, "Деед Совет" гисн үгин ниицлтд "Совет" гидг үг хальмг келнд урднь неологизм-үг болж тоолгддг бәәсмн. "Һазрин дахуль" гидг үгин ниицлтд болхла, "дахуль" гидг үг урднь хальмг келнд бәәһә үг, зуг һазрин өөрәһәр орс "спутник" нисдг болхла, хуучн "дахж ирдг күн" гидг чинр деер, орс "спутник" гидг чинрәр дамжад, "һазрин дахуль" гидг неологизм-чинр үүдсн болдг.

Неологизм-үгмүд болн неологизм-чинрмүд хоорндан оньдин залһлдата бәәдгинь темдглх кергтә. Үлгүрлхд, "деед" гисн үг урднь "деерк", "теңгрин" гисн чинртә омоним-чинр бәәсмн, болв дарунь "Деед Совет" гисн ниицлтд эн неологизм-үгд тохрв. Яһад гихлә, эн үгин ниицлтд "хамгин ахлгч"

гисн чинр зүүһәд, шин үг мет, ик үзгәр бичгддг болв. Эдн дундк йилһвр хәрүцмжтә (относительный) болвчн, эдниг йилһхлә, сән болх йоста. Кезә неологизм үүдсиг медхд йир күнд, болв зәрм үгмүдин төрсн цагинь медж болхмн. Үлгүрлхд, орс "промышленность" гидг үгиг Карамзин үүдәж гилднә, "социализм" гидг үгиг 19-гч зун жилә 30-гч жилмүдт Францин социалист-утопист Пьер Леру олзлж гилднә, хальмг "кегдл" (изделие) гидг үгиг Павла Дорж үүдәж гилднә. Нам орс "единица" гидг үгин ирлцәг (соответствие) эн "неҗәлт" гидг үгәр темдглсмн. Сүүлин үгнь келнд орж чадлго энд-тенд авторин олзлгдлһнд зуг харһдг болхла, урдк "кегдл" гидг үг өдгә келнд идвгтәһәр олзлгддг болв.

Эн төр хаһлхларн, бас нег халхинь оньһх кергтә. Зәрмдән бичәчнр болн номтнр бәәрн үгмүд литературн келнд орулна. Тиигхлә, үгмүд стилин неологизмст тоолгдх йоста. Эдн неологизм-чинрмүдлә өөрхн болна. Схемәр цуг неологизмсиг иигж темдглж болхмн:

неологизм-үгмүд ←→ неологизм-чинрмүд
↑
↓
стилин неологизмс

Урн литературт зәрм бичәчнр цуг шин үгмүд үүдәж орулна. Иим үгмүдиг Р. А. Будагов стилистическ неологизмс гиж нерәднә. Шин үгмүд хәәһәд, үүдәсн сән. Келн бийнь сәәһинь орулад, мууһинь һарһад хайчкна. Цуг неологизмсиг иигж зургар темдглж болхмн:

неологизм-үгмүд ←→ неологизм-чинрмүд
↑ ↑
↓ ↓
стилистическ неологизмс ←→ стилин неологизмс

Эдн цуһар хоорндан залһлдата, нег-негнәннь ормд орж чадна. Олн зүсн халхар келнә үгмүдин көрң (зөөр) байждгиг үзж болхмн.

Архаизмс (хуучрсн үгмүд) болхла, келнә үгмүдин көрнд идвгтә багас яһж хашң үгмүдин багд зәрм үгмүд нүүдгиг үзүлнә. Шин үгмүдин болн шин чинр зүүсн хуучн үгмүдин то йирин нег цагт хуучрсн, хашң болсн үгмүдин тоohас элəд болдмн. Келнд орж ирснәс hарсн хамг зөвəр баh болдг. Тегəд чигн келнә үгмүдин көрң тасрлтгоһар байжад, элвжəд йовдмн.

Арахаизмсиг классификацлхд зөвəр күчр-күнд харһна. Яһад гихлə, зəрм хуучн медə темдглсн үгмүд өдгə келнд хуучрсн болж медгдхш. Үлгүрнь: "саадг" болн "жид" гидг үгмүд кезəңк зер-зев темдглсн бийнь, ямаран чигн баатрльг туужд, домгт, "Жаңһрин" бөлгт хархһларн, умшачнрт эс медгдсн болж, түрү үзүлхш. Оңдан зүсн архаизмс "өдгə", "гетлх", "чидх", "доңһдх" (дахy–даху) гидг үгмүдт тохрж. Иим үгмүд хуучн болв чигн, өдгə цагин "ода", "hатлх", "чадх", "дуудх" гидг үгмүдлə зерглдж олзлгдна. Эднə йилһврнь зуг салу стильмүдт олзлгдлһн болдмн. Хуучн үгмүд ик зуудан "өндр" стильд харһхла, наадк үгмүд "дунд", эс гиж "дора" стильд олзлгдна.

Негдгч зүсн архаизмсиг зəрмдəн туужлгчс гиж нерəдəд, ямаран чигн төрл келнд олзлна. Хойрдгч зүсн архаизмсиг зуг нег келнə туужин девсңгүдт үзж болхмн. Үгмүдин хуучрсн, эс хуучрсн чинриг йирин теднə темдглсн медəһəр шинжлнə. Кемр үгмүд темдглсн медəс хуучрад, келнд ховр олзлгддг болхла, тедниг архаизмсин тоод орулна. Кемр хуучн үгмүд шин үгмүдлə зерглəд, зуг оңдан стильд олзлгддг болхла, тиим үгмүдиг с т и л ь м ү д и н (стилистическ) архаизмд тоолна.

Архаизмс хойр зүсн баг тогтана: а р х а и з м-ү г – йосн архаизм болн а р х а и з м - ч и н р – хуучрсн медəнтə үгмүд болвчн, идвгтəһəр олзлгдна. Түрүн зүсн архаизмсиг ту-

үҗлгчс гиҗ амр йилһҗ болхла, хойрдгч зүсн архаизмсиг таньхд невчк күнд болна. Үлгүрлхд: "хууч нд худл уга" гидг үлгүрт "хууч н" гисн үг "домг, тууж, кезәнә болсн нег йовдл" гидг чинртәһәр олзлгдҗ. Өдгә цагт эн чинрнь невчк билрәд мартгдж. Тегәд "хууч н" гисн үг эн чинртән архаизмин тоод орҗ чаджана. Эс гиҗ "Уул деер һархнь, улан нарн мандлна. Улан шар чамаһан учрад сууна болһлав" гидг дуунд "учрад" гисн "учрх" гидг үүлдгчлә, "учр-утх" гидг бәәлһнә нернлә нег уңгта болвчн, "харһад" гидг үглә нег чинр зүүнә. Тегәд "учрх" болн "учр" гидг үгмүд чинрмүдән салһхларн, эврә дота залһлдаһарн һардвр кеҗ.

Зәрмдән хуучрсн үгмүд холва үгмүдин мөч болад, салудан эс медгдвчн, өргнәр олзлгдна. Үлгүрнь: "Нооста ноцх ноцхлл уга. Ноосн уга нүцкн ноцхн ноцхлх билү?" гидг "Кемәлһнд" йовсн түргн келдгт "ноцхн" гидг үг ода кенд чигн медгдхш. Зуг ца-нааһинь шалһад ирхлә, эн "ноосан геежәх аң" гидг чинр зүүнә. Тегәд архаизмсиг болн неологизмсиг шинжлх төр – хара биш төр. Яһад гихлә, аш сүүлднь, бидн келнә үгмүдин көрң шалһж, келлһнә мергжлт өөдлүлж, келнә зәңгллһ байҗаж чаджанавидн.

9. ХАДМЛВР. ЭВФЕМИЗМС БОЛН ЭДНӘ УЧР-УТХ.

Шин үгмүд, эс гиҗ хуучн үгмүдин шин чинрмүд төрлһнд олн зүсн учр-уршг бәәвчн, эдн цуһар номин халхар илткгдж чаджана. Саам болһнд онц учр-уршгас көлтә, келнә әмтнә өргжлтин девсңгәс иш авч, үг болһна хуучн, үгин шин чинр үүднә. Үлгүрлхд, кезәнә олн келн-улс дунд хадмлвр (тежгәлвр) өргнәр олзлгддг учр деерәс келнд олн зүсн шин үгмүд үүддг бәәж.

Хадмлвр (тежгәлвр, эс гиҗ табу) үүдхд зәрм юмс келнд йосн нерәрн дуудгдлго, ондан нег "акад" үгәр нерәдгддг бәәж. Үлгүрлхд, кезәнә нег баахн бер һазаһас гүүж орҗ ирчкәд, зөвәр удан тагчг бәәҗәһәд, генткн: "Урсхлын телтрт

урһмлын йозурт уульмда мәәлмдәг жажлҗана",– гиҗ. "Терньюн болхви?"– гиһәд, алңтржаһад, аш сүүлднь: "Усна ца бурһсн дор чон хөөһимдн идҗәнә",– гисн зәңг бәәж. Тиигж келснәннь учр юундви гихлә, залуһиннь нерн – Усн, хадм эцкиннь нерн – Чон, хадм экиннь нерн – Хөн, күргн ахиннь нерн – Бурһсн, ах бергнәннь нерн – Идән бәәж. Хадмллһна йосар баахн бер теднә нердиг келх зөв уга бәәсмн. Тегәд чигн эн удандан ухалад, тагчг бәәдгнь тер. Олн-әмтн дунд зәрм күүнд аң-адусна, мал-шовуна нер өгдг бәәж. Хальмг әмтн дунд чигн – Гахаев Ноха Такаевич, Альмн, Меклеев, Хонинов болн нань чигн олн зүсн нерд өргнәр харһна.

Хадмлвр (табу) күмни ухаллһна девсң илткжәнә, теднә иткл, заң үзүлжәнә. Нег юмна болн терүнә нерн хоорнд залһлдан бәәнә гисн иткл илткж, келнә чигн ик чинр медүлжәнә. Шажн делгрж, өргжх дутмд хадмллһна чинр уутьрад, зуг заң-бәрцин авъяст тохрв. Тер бийнь зәрм эмгн әмтн дунд хадмллһн ода күртл ик орм эзлнә. Мана хальмг әмтн дунд чигн эн авъяс чинрән геенәд уга. Хадмлвр ода келнә номин туужд, лексикологин туужд шинжлгдхнь орта. Яһад гихлә, хадмллһн нег үгмүдиг яһад оңдан үгәр сольдгиг цәәлһж, учринь медхд нөкд болна.

"Славянск келдт, балтийск, германск болн зәрм кельтск келдт чигн аюһин хуучн нерн геедрж,– гиж Франциң номт А. Мейе (1866–1936) бичсмн.– Эн ондан үгмүдәр нерәдгддг болж (орс "медведь" гидгнь "бал иддг" гисн чинртә үг болдгж). Терүшң, туулан хуучн нерн бас геедрж кевтә. Өдгә "заяц" гидг үгнь сольлһна аш бәәдлтә". (А. Мейе. Общеславянский язык. Пер. с франц. М., 1951. С. 400). Хальмг келнд чигн "аю" гисн үг тюрк келнәс орж ирсн үг болж тоолгдна. Яһад гихлә, йосн уул хальмг үгнь болхла, "өтг" (этүге – эцк) гиж келгддг бәәж. Тегәд чигн "өтг" гидг үг зуг хуучн туульмудт болн "Жаңһрт" харһна. Эн бас хадмллһна шалтг гиж келж болхмн.

Советск келнә номд хадмлврмудыг Н. Я. Маррин цагт сәәнәр, арднь орж шинжлдг билә. Болв дарунь Н. Я. Маррин номиг бурушахларн, йосндан hарhсн эндүс дуннь хадмлврмуд чигн орулад хайчкж. Тернь хажhр. Яhад гихлә, hазадын ордудт эн төрәр ода күртл олн зүсн шинжлвр кеhә.

Урднь болхла, "табу" гидг төрәр келнә номтнр биш, нам туужин номтнр чигн соньмсдг бәәж. Үлгүрлхд, Г. В. Плеханов күмни эрдм яhж үүдсиг шинжлхләрн, бас эн төриг көндәлә. (Г. В. Плеханов. Искусство и литература. М., 1948. С. 111).

Өдгә әмтн дунд зәрм хадмллhн харhхларн, ондан учрар залгдна. Олн зүсн учрмуд дундас негинь "жөөлрүллhн" гиж нерәдж болхмн. Үлгүрнь, күүг "hәргтә" гиж нерәдхдән эмәhәд, "дуту" гиж нерәднәвидн. Эс гиж тежгәhәр келх болад, "әрк" гихин ормд "догшн хар" гиж нерәднәвидн. "Согту" гихин ормд "хальң" гиж келнәвидн. Эн "сәәхрүлсн", "жөөлрүлсн" үгмүдиг онданар "эвфемизмс" гиж нерәднә. Эн үг греческ "ёu" – (сән) – phemi (келнәв), эс гиж "сәәхрүлж келнәв" гисн чинртә үг болжана. Тегәд эвфемизмс бүкл литературн келнә болн жаргонмудын келх чинр зүүсн үгмүд орна: "көгшн" гилго "медәтә", "заглюн", "өвгәрг" болн нань чигн. Жаргонмудын эвфемизмс болхла, баахн баг улс дунд олзлдг бүтү үгмүд болдмн. Үлгүрлхд, уудг гемтә улс ондан күн бичә оньhтха гиhәд, үүрмүдтән: "Әрк авч ир",– гихин ормд: "Очра Манжиг көтләд авад ир",– гидг бәәж. Тернь "Особая Московская" гидг әрк бәәж. Аббревиатурарнь – О. М. – "Очра Манж" гиhәд нерәдчкәд, тежгәhәр күүнддг бәәж.

19-гч зун жилин эклцәр үүлдсн Францин дипломат Талейран келсәр, "келн күн болhнд эврә ухаhан нуухин төлә өггдсмн" гиж, зәрмнь олн зүсн эвфемизмс олзлдг бәәж. Тиигәд нам зәрм жарнгонмуд үүдсмн. Үлгүрлхд, 16-гч болн 17-гч зун жилмүдт нам тиим жаргонмуд олзлдг урн литературин зөрлдтс үүдсмн: Англьд 16-гч зун жилд Лилли Эвфу-

эс гидг романа һол дүрин нерәр – эвфуизм, Итальд 17-гч зун җилд Марино гидг шүлгчин нерәр – маринизм, Испаньд 17-гч зун җилмүдин эклцәр үүлдсн Гонгор гидг шүлгчин нерәр – гонгоризм, Францд 17-гч зун җилд Мольерин "Инәдтә каркадгуд" ("Смешные жеманницы") гидг романас иш авсн "прециозн" литератур һарсмн. Онц поэтическ кел тогтаж, терүг зөрц олн келнәс күчәр салһх санан эс бүтснь орта. Яһад гихлә, ямаран чигн жаргон, эвфемизм олн келнә сүүр авдмн. Нег юм нуухин төлә олзлгдсн эвфемизмс зәрмдән дегд давхла, худлд хүврдг әәмшгтә. Тегәд чигн олна литературин эвфемизмиг, үлгүрлхд, "көгшн" гихин ормд "медәтә" гилһн – зөрц ухаһан нуухин төлә олзлсн эвфемизмсәс, жаргонмудас йилһҗәх кергтә. Тер дундан эвфемизмсиг (табу) хадмлврмудас бас йилһҗәх кергтә. Яһад гихлә, эдн өөрхн болвчн, онц чинртә үгмүд болдмн.

Хадмлврмуд (табу) харңһу күүнә өвәрц ухалврас көлтә үүднә. Эн ухалврар, "үг темдглсн юмнлаһан негн болдм" гисн медәнәс иш авна. Тегәд чигн индейцнр, эс гиҗ оңдан харңһу улс "тиигҗ келхлә, нүл болдмн, бурхд таасшго" гиҗ санад хадмлвр үүдәдмн. Медрлтә улс болхла, тиигҗ санлго, оңдан учрар һардвр кенә. Эдн "тиигҗ келхд эвго" гиҗ санн, "җөөлрүлсн" эс гиҗ "кеерүлсн" чинртә үгмүд олзлна. Эн "җөөлрүлсн", "кеерүлсн" үгмүдиг э в ф е м и з м с гиҗ нерәднә. Тегәд чигн эдн стилистическ чинр зүүхлә, хадмлврмуд стилистическ чинр зүүдмн биш. Эн төрәр Г. С. Биткееван диссертац бичгдлә, терүг хальмг келнә номд олзлсн болхнь, сән бәәҗ.

10. ИДИОМС БОЛН ФРАЗЕОЛОГИЧЕСК НИИЦӘН. ХОЛВЛДАН.

Келнә үгмүд шинҗлхлә, зәрм үгмүд олн үгмүдлә ниицдгиг, зәрмнь цөн үгмүдлә, эс гиҗ негхн үглә ниицҗ чаддгиг үзҗ болхмн. Үлгүрлхд: *сәәхн* гидг чинрлгч нерн олн бәәлһнә

нердлә ниицнә *(күүкн, заң, бәәдл, ухан, асхн, насн, йовдл, үүл, жирһл, санан, седкл)* нань чигн. *Киизң* гидг үглә зуг *хаалһ, заң, ухан, күүкн* гидг үгмүд олзлгдж чаджана. Тегәд чигн үг болһн зүүдг чинрәсн иштә эврә ниицдг арһта, эс гиж ниицмжтә болдг. "Ниицмж" гисн үг орс "сочетаемость" гидг чинр зүүжәнә.

Хамгин "уутьхн ниицмжтә, холвата" болдгнь – идиомд орлцдг үгмүд, эс гиж "идеоматическ холвлдан" болдмн – "һал өдрәр, нүд чичм харңһуд, мөрнә дел деер, көлән татх, арапһан зууһад, һал асад, күүнә хәәснд махан чанад" болн нань чигн. Эн холвлдсн үгмүдт бүкл чинрнь тогтасн үгмүдин чинрмүдәс холдна. Үлгүрлхд, "нүд чичм харңһу" гисн "цур юмн үзгддго", "нүд чичв чигн, күн үзшго" гисн ухата холвлдан болжана. Салу үгмүдин чинр авад хәләхлә, "күүнә нүд чичәд оркх бәәдлтә" харңһу болж һарна. Тиигәд эдн йилһрнә.

Ямаран чигн келнд эврә салһгддго холвлдас харһна. Эдниг идиомс, эс гиж идиоматическ холвлдас гиж нерәднә. Эднә һоллгч темдгнь – бүкләртән олзлгдлһн болдмн. Тегәд чигн эдн дүрслгч янз зүүнә (приобретают образный характер). Үлгүрлхд: "аман тат" гихләрн, "үгән баһрул, келсн үгән болһаж олзл" гих уха көөж келнәвидн. "Әмтнә чирәд" гихләрн, "олн улсин өмн" гисн уха медүлжәнәвидн. Кемр идиомсин үг болһна чинр оньгтан авад бәәхлә, идиомин һол ухан хүврәд, идиом бийнь салад тарж одна. Тегәд идиомсиг нег келнәс ондан келнд орчулхд йир күнд болна. Яһад гихлә, орчуллһнд үг болһн оньгт авгдна. Тиигхлә, идиомин һол ухан тарад, үгмүдин холвлдан идиом болдган уурна.

Идиомсас невчк суларн онцрдгнь – фразеологическ холвлдас болдмн. Эдн идиомс мет бүкл уха темдглх саната болвчн, күцц идиомд хүврәд уга төләдән, орман сольж, ондан үгмүдәр сольгдж чигн чадна. Үлгүрнь, "догшн харан зальгмр", "һашун харан зальгмр", "хар догшнан зальгмр" гисн цуһар "әркнч" гисн уха медүлнә. Тиим

тогтңһу (устойчивый) үгмүдин холвлдас үлгүрмүдт харһна. Тегәд чигн эн тогтңһу холвлдасин мөчмүд онц бийәрн оньһгдж чадна, бүкл уха темдглвчн, мөч болһн эврә чинрән геелго бәәнә. Терүгәрн эн тогтңһу холвлдас түрүн шиндән үлгүрмүд болн "живртә үгмүд" болна. Үлгүрлхд: "задын хутхур", "икин чееж, баһин бөгс" гиж мел юунд болвчн орлцад йовдг күүнә тускар келдмн. Зәрмдән тиим тогтңһу холвлдас литературин үүдәврмүдт тогтад, дарунь әмтнә келлһнд "живртә үгмүд", "тогтңһу холвлдан" болж чадна.

Ашлад келхд, идиомс: 1) мөчмүдәрн салһгдхш; 2) онц мөчмүдин чинрмүдәс бүкл чинрнь һарч ирхш; 3) чинрнь дүрслгч болна; 4) ондан келнд орчулгдхш. Цуг эн чинрмүд идиомст тууҗин ут туршт батрсмн. Тегәд чигн келн болһнд иим үгмүд хамгин эркн көрң болж тоолгдна. Эдниг дасад олзлхла, әмтнә келн байжад, өргжх йоста юмн.

11. ОРУД ҮГМҮД, ЭС ГИЖ ӨГЙӘЛВРМҮД (ЗАИМСТВОВАНИЯ).

Ямаран чигн келнә лексикд оруд үгмүд, эс гиж өгйәлврмүд бәәдг. Эдн эврәннь кев-янзарн болн шиңгрлһнә чинрәрн олн зүсн болдмн. Келнә олн зүсн халхас – фонетическ, грамматическ, лексическ, синтаксическ – хамгин амрар өгйәлгддгнь – үгмүд болдмн. Тиигвчн, үгмүд дундан өгйәлгддг заңгарн бас йилһрнә. Зәрмнь йир амрар, зәрмнь йир хашңгар ондан келнд орна. Тегәд өгйәллһнә төр үгмүд дунд бүкл болн онц халхасн хәләгдж шинжлгднә.

Өгйәлврмүдин ик зунь тууҗин халхар цәәлһгднә. Үлгүрлхд, өдгә корейск келнд өгйәлврмүдин 75 процент китдин келнәс орсн үгмүд болж һарч ирнә. Өдгә англь келнд романск үндстә үгмүд олн. Арабск үгмүд персин келнд өргнәр олзлгдна. Германск үндстә (происхождение) үгмүд финск келнд ховр биш. Эднә учр-утхинь зуг тууҗар мөрдж цәәлһж болхмн. Лексикнь хольгдсн келдиг хольгдснд тоолж

болшго. Юңгад гихлә, хольгдсн келд нарт-делкәд уга болдмн. Яһад гихлә, келн фонетикән болн грамматикән хольхларн, ондан келнд хүврж оддмн.

Хамгин амр өгйәллһн нег юмар болн медәһәр дамжж үүддмн. Тер цагт үг темдглсн юман болн медәһән дахж ондан келнд ордмн, эс гиж бәәрн үгмүдәр орчулгдж темдглгддмн. Тиигж олн зүсн өгйәлврмүд греческ келнәс латинск келнд орсмн. Эднә ик зунь калькс, онданар келхд, структурн өгйәлврмүд болдмн. Үлгүрлхд, греческ "атом" хувагддго гидг медә темдглхин төлә латинск келнд "индивидуум" гидг үг үүдсмн. Туужин ондан цагт, 14—16-гч зун жилә Итальд Босхмжин эпох болхд, ном, эрдм болн техник бульгн өргжхд, олн зүсн итальянск үгмүд нерәдсн юман дахад, европейск келдт орж ирсмн. Үлгүрлхд, "банк" (*ит.* banca), "бюллетень" (*ит.*bullettino), "кабинет" (*ит.* cabinetto), "эскадрон" (*ит.* squadrone), "газета" (*ит.* gazzetta) болн нань чигн. Советск цагт орс келнәс, эс гиж орс келәр дамжад, ондан келдт "совет", "колхоз", "совхоз", "парть", "школ" гидг үгмүд олар орсмн. Орс келнд чигн ондан келнәс орсн үгмүд дала. Тедн дунд "маштак", "мерин", "доха", "чай" болн нань чигн олн зүсн үгмүд хальмг, эс гиж моңһл келнәс орснь маһдго.

Темдглсн юман дахж, орсн эв-арһ хамгин идвгтә болвчн, өгйәллһнә һанцхн эв-арһ болж тоолгдшго. Яһад гихлә, зәрмдән келнд эврә үг бәәсн бийнь, ондан үгмүдлә ниилəд йовж, шин үг орж ирнә. Тер цагт хуучн, шин хойр үг цаарандңь синонимс болж чадна. Үлгүрлхд, *суулһ – бедр, ширә – стол, шам – ламп, чееж – көврдг* (тюрк келнәс орж ирсн "көмлдрген"), *һар – савр* болн нань чигн. Шин медәслә эс ирлцсн: *шагшавд – заң – мораль* гидг үгмүд бас харһна. Зәрмдән кесг медәстә нег үгиг йилһхин кергт, шин үг олзлна. Үлгүрлхд, *кишг – хүв – жирһл.* Олнд медгдм термин бүрдәхләрн, зәрмдән хуучн греческ, латинск болн нань чигн келнәс кергтә морфемс авна. Үлгүлрхд, "телефон" (*греч.* tele – "хол" болн phone "ә", онданар келхд "холын ә"), "авто-

мобиль" (*греч.* autos "эврән" болн *лат.* mobilis "көндрдг", онданар келхд "эврән көндрдг"). Тиим өгйәлврмүдиг туужлгч өгйәлврмүдәс йилһж, "келнә өгйәлврмүд" гиж нерәднә.

Тегәд шин чинртә медәс темдглсн хуучн үгмүд неологизмс болж чаддг мет, шин медәс темдглсн өгйәлврмүд чигн келнә хуучн зөөрәс үүднә. Шин медә, эс гиж шин юм дахж ордг өгйәлврмүд нег баг тогтана. Шин медәс, эс гиж юмс эс темдглвчн, хуучн медәсиг, хуучн юмсиг йилһхин төлә авгдсн өгйәлврмүд хойрдгч баг тогтана. Түрүн саамдан эдн нег келнәс ондан келнд шудтан орна. Хойрдгч саамдан эдн ондан келд дамжад орж ирнә. Үлгүлрхд, кезәнә польск келәр дамжад, орс келнд "винт, рама, тарелка, шнур, крахмал" гидг үгмүд орсмн. "Компас" гидг үг түрүн ниилвртән чинвр авсн үг голландск келнәс, "компас" гидг үг хойрдгч ниилвртән чинвр авсн үг франц келәр дамжж, орс келнд орж ирсмн. Хальмг келнд эн үг "коомпыс" гиж келгднә.

Тегәд ямаран чигн өгйәлврт я м а р а н к е л ә р д а м ж с н ь ик чинр зүүнә. Зәрмдән орсн хаалһинь эс шинжлхлә, өгйәлврин чинр медгдхш. Үлгүрлхд, хальмгуд "дәрк, дәрк" гинә. Кемр бидн санскритин "Тари" (һал) болн моңһлын "эке"гидг үгмүд эс йилһж һарһсн болхнь, "дәрк" гидг үгин чинр медж чадшго биләвидн. Ода болхла, "дәрк" – "Дари-эке" (һалын эк) гидг үгмүдәс тогтсинь медж, чинринь чигн цәәлһж чаджанавидн.

Т о г т а ц өгйәлврмүдт бас нег эркн орм эзлнә. Үлгүрлхд, "аудиенция" болн "падеж" гидг хойр орс үг авад хәләй. Түрүңкнь өгйәлвр болдгнь ил, хойрдгчнь болхла, үндсәрн орс болж медгднә. Яһад гихлә, уңгнь "падать" (унх) гидг үүлдгчлә негн. Болв "падеж" гидг үгин тууж шинжлхлә, эн зуг бәәдләрн орс, тогтацарн болхла, өгйәлвр. Энүг латинск casus (унлт) гидг үг дуралһад тогтасн бәәж. Хальмг келнд болхла, эн үг "киискх" гисн үүлдгчәс, "киисквр" гиж тогтж.

К а а л ь к с гисн нег шишлң зүсн өгйәлврмүд бәәдмн.

Деер келгдсн үг йосн каальк болжана. Яһад гихлә, хәрин келнә үг дуралһад, эврә келнә зер-зев олзлад тогтасн үгиг каальк гиҗ нерәддмн. Үлгүрлхд, орс "пятилетка" – немш Fünfjahrplan (тавн жилә зура), польск pieciolatka (тавн жил), испанск plan quinquenal (зура тавн жилә) гиҗ келгднә. Хальмг келнд эн "тавн жилә зура" гиҗ келгднә.

Зәрмдән үгин тогтац дуралһсн деерән, чинриһ чигн дуралһна. Үлгүрлхд, 19-гч зун жилмүдәс авн "зүн" болн "барун" гидг үгмүд франц келнәс авсн каалькс болҗ олзлгддг болв. Яһад гихлә, "зүн" гисн "революционн, уралһ" гидг чинртә, "барун" гисн "хуучан татсн, цухрдг" гидг чинртә болдгнь Конвентд суудг багмудас көлтә тиигҗ нерәдгдсмн.

Орс "совесть" гидг каальк авад хәләй: эн латинск conscientia гидг үгәс үлгүр авч тогтхларн, "con" гисн орс "со", scientia гиснь орс "весть" болҗ. Хальмг келнд болхла, эн үг "ичр" болн "ицл" гидг хойр үгд илткгднә. Үлгүрлхд, "ичрән барсн", "ичрго", орсаһар "бессовестный" гиҗ келгднә. Болв "совестливый" гихлә, "ичртә" гиҗ келҗ болшго, үлгүрнь, "Ичртә йовдлд игзәрләд оддг" (Калян Санҗ. Хальмг келн.) Тиигхлә, "ицлтә" гиҗ болжана. Зәрмдән нег үг биш, үгмүдин холва бүклдһь орчулна. Тиим каальксиг ф р а з е о л о г и ч е с к гиҗ нерәддмн. Үлгүрлхд, орс "тише воды, ниже травы" гисн холвлдаг бичәч Бадмин Алексей "Усна экн – булг" гидг үүдәвртән "уснас номһн, ноһанас маштг" гиҗ орчулҗ.

Аш сүүлдһь, өгйәлврмүд ижлдсәрн, шиңгрсн бәәдләрн ижлдсн болн ижлдәд уга (варваризмс) гиҗ йилһрнә. Үлгүрлхд, орс келнд "доска, капуста, сахар, тарелка", хальмг келнд "доск, хавстн, шикр, тәрлк" гидг үгмүд ижлдснд тоолҗ болхмн. Болв "суггестивный" (нег уха медә орулсн), "сатисфакция" (хаңһалһн) гидг орс келнд орсн үгмүд ода деерән ижлдәд уга өгйәлврмүд. Ол дәкҗ олзлгддг өгйәлвр шулун ижлдснд тоолгдна, функцнь өргн болх дутман гүүнәр келнд орна. Орад ижлдсн, эс ижлдсн халхарн өгйәлврмүд хоорн-

дан буру келтнә болн интернациональн гиҗ хувагдна. Үлгүрлхд, орс, хальмг келдт "аспект", эс гиҗ "дефект" гидг үгмүдиг эврәһәрн келҗ болҗана: "аспект" – "сторона" (халх), "дефект" – "неисправность" (кемтг) гиҗ орчулҗ болҗана. Тиим үгмүдлә зергләд "цивилизация – цивилизац", "демократия – демократь", "культура – культур" болн нань чигн олн зүсн үгмүд бәәнә. Эдн олн келдт харһна. Тиим үгмүдиг интернационализмс гиҗ нерәднә.

Кезәнә В. Г. Белинский: "Кемр хәр келнә үг эврә үгәр сольгдхла, хәр келнә үг олзлгддган уурдмн", – гиҗ бичсмн. Тиигәд орс келнәс "виктория" гидг үг "победа" гидг үгәр, "презент" гидг үг "подарок" гидг үгәр сольгдсмн.

Ода цагт хальмг келнд чигн "культур" гидг үг моңһлас орҗ ирсн "сойл" гидг үгәр сольхар зәрм номтнр зүткнә. Терньдалаһар ижлдҗәхш, яһад гихлә, "сойл" гидг үг хальмг келнд "сөөл" гиҗ келгдх бәәсмн, болв "сөөх" – "накапливать" гисн үүлдвр хальмг келнд мартгдснас көлтә "сөөл" гидг үг "зөөр" гидг үгәр сольгдад, "культур" гидг үгиг сольҗ чаджахш. "Сойл" гидг үг болхла, хальмг келнд хоосн седкләс ондан "тулг, бәрәсн уга" болад, һазалгдад, әмд олна келнд орҗахш. Яһад гихлә, "культур" гидг үг өргн чинртә болчкад, орс келәр дамҗад, хальмг улст ил чинртә болҗ медгднә.

Тегәд олн зүсн өгйәлврмүдәс зуг цөөкнь керглгдәд, орсн келнд ижлдәд, зәрмдән немр чинр авад, зәрмдән чинрән геехәд, хүврәд, өвәрц чинртә болад, цааранднь эврә үг мет, өргжәд, авсн келнә лексикиг байжулад йовсн бийнь, зәрм үлдсн өвәрцсәрн эдн оруд чинрән геехш. Тегәд чигн оруд үгмүд (өгйәлврмүд): 1) өгйәлсн юмсла болн медәслә ирлцсн чинрәрн; 2) авгдсн булгарн (үндсәрн) шуд болн киизң болна; 3) тогтацарн; 4) ижлдсн халхарн; 5) шин келнд өвәрцсәрн – йилһрнә.

Туужин лексикологд үндсәрнь болн тогтацарнь йилһснд һоллгч оньг өггдхлә, ода цагин келнд зуг ижлдсн халхнь болн үгмүд дунд эзлсн ормнь номтнрин оньг авлна.

Ямаран чигн келнд оруд үгмүд бәәдг, болв зәрм бичәчнр, номтнр эдниг уга кехәр зүткнә. Тегәд тиим йовдлыг п у р и з м гиҗ нерәднә. Һазр-һазрарн, цаг-цагарн пуризм сән чигн, му чигн нилчән күргнә. Тегәд пуризмиг магтхм чигн биш, муулхм чигн биш, зуг сәәнәр на-цааһинь шинҗлҗ, келнә өргҗлтд ору-һару хальдажахинь медҗ авчкад, негндән һарх кергтә. Яһад гихлә, эврә үг бәәһә бәәтл, оруд үг олзлад бәәхлә, келн "балдрлад", үрҗ оддмн, эс гиҗ "эврә үг" хәәһәд, олн улс меддг үгмүдиг һазалад, му болвчн, эврә келн гиһәд, болшго нег юм келнд орулхла, келн бас чинрән геедмн. Үлгүрлхд, ода цагт зәрмнь "аһулһ" гидг үг "содержание" гисн чинртәһәр олзлҗ йовна. Моңһл келнд эн үг "ахулах" гидг үүлдгчәр "содержать" гидг чинрәр тулгддг болхла, хальмг келнд "аһулһ" гидг үг тогтацарн чигн, чинрәрн чигн дөңнгдхш, яһад гихлә, хальмг "ахулх" гисн "хозяйствовать" гидг чинртә болдмн, аһу гидг үг *-лһ* гидг аффикслә ирлцҗәхш.

Кезәнә Энгельс: "Оруд үгмүд ик зуудан олнд медгдм кергтә ном-техникин медәс темдглнә. Кемр тедниг цугинь чинринь эвдлго орчулҗ чаддг болсн болхнь, нам тедниг күн керглшго бәәсмн. Болв ямаран чигн орчуллһн үгин уха, чинр хүврүлнә. Тиим орчулврмуд юм цәәлһхин ормд күүнә уха төөрүлнә",– гиҗ бичсмн. Тегәд оруд үгмүд (өгйәлврмүд) келнә лексик байҗхд һоллгч орм эс эзлвчн, нег эркн орм эзлдгнь худл биш.

12. ҮГИН ТУУҖЛГЧ БОЛН ЛОГИЧЕСК ХАЛХС. ҮГ БОЛН МЕДӘН.

Үг медәнлә йир шахр кевәр залһлдата болдгинь меднәвидн. Болв эдниг әдлцүлҗ болшго, яһад гихлә, үг – келнә категорь болхла, медән – логикин категорь болдмн. Келн – олна зөөр. Тегәд чигн терүнә йосд, үлгүрлхд, үгин өргҗлт залсн йосд, келнә туужд харһдг өргҗллһнә учр-уршгудар

залгдна. Тер бийнь, үг медә илткснәсн көлтә ухаллһна логическ категорьмудта мел хәрүцнә. Тиигәд келнд туужлгч болн логическ халхсин туск төр һарч ирнә. Эн төриг үгәр дамжж, хәләж үзхмн.

Латинск calx гидг үг "церд" гидг чинр деерән "күцл, финиш" гидг чинртә болж һарна. Зуг логикәр авад хәләхлә, тиим чинрмүдин негдлтиг цәәлһж болжахш. Тер дундан туужар һардвр кехлә, кезәнә урлдана һазрт цаһан цердәр бә темдглдгиг медж болхмн. Тегәд чигн цердәр темдглсн финишт күрхәр зүткси улст цаһан церд күцлнь болж тоолгддг бәәж. Тиигәд үгин тууж чинрмүдиннь өргжлһнә логикиг цәәлһжәнә. Энүнд логическ халх туужлгч халхар залгджахнь ил.

Даль бичсн "Толковый словарь" гидг орс тольд "позор" гидг үг "әмтнә нүднд үзгдсн үзмж, һәәхмж" гиж цәәлһгднә. Ода болхла, тер үг "му, ичртә йовдл" гидг чинртә болв. Тиим чинрмүдин хүврлтиг үгин тууҗас цәәлһж болхмн. Кезәнә му йовдл һарһсн күүг әмтнә нүүрт, цуһар медтхә гиж, һәәхмжин бахнд уйдг бәәж. Тиим "һәәхмж" му, ичртә йовдлд тоолгдад, шин чинр авснь орта. Нам хальмг келнд чигн "һәәхх", "һәәлх", "һәәһә" гидг үгмүд: "өврж хәләх", "муулж һазалх", "му биш" гидг чинр зүүсн бийнь, нег *"һаи" – "һәә-"* гидг уңгта болдгинь бидн келнә туужас медж чаджанавидн.

Үгин логическ халх зуг келнә нег туужин девснд илткгднә. Тегәд "лингвистическ халхас хәләхнь логическ халх бийнь эрк чинртә болвчн, оньдин келнә системәр залгдна" гиж келж болхмн. Хальмг келнд "үнтә" гисн үг "үнн чинртә" гидг чинрән геехәд, ода ик зуудан "энкр, ик мөңгнд күрдг" гидг чинр зүүдг болв. Зәрм номтнр тер учрар "үнн худл биш", "йосн мөн" гидг чинртә үгәс "үнтә, ик, дала мөңгнд күрдг" гидг үг салһад, "үн" гиж бичдг болв. Тернь хаҗһр, болв логическ өргжлт морфологическ зокалар залгдж "үнн" гидг үгд киизң киискврт сүүлин *"н"* хасгдна, ода цагин келнд эс оньһсн улст "үнн" гихин ормд "үн" гиж бичдг зөв өгнә.

Тегәд үгин чинр өргдж чигн, уутьрж чигн чаддг семасиологин нег һоллгч төриг логическ, туужлгч болн лингвистическ халхаснь шинжлж үзий. Келн өргжх дутмд үгин чинр сольгддгнь бәәтхә, медән чигн шинрәд, күмни медрл өргжх дутмд чинрән соляд йовдг саам харһна. Үлгүрлхд, өдгә химийд, физикд, астрономьд, күмни медрл өдр ирвәс шинрәд, хүврәд йовна. Үгмүд эс сольгдв чигн олн медәсин чинр-утх сольгдж одв.

19-гч зун җилә 70-гч җилмүдт орс лингвист Потебня үгин өөр болн хол чинр йилһийгиж селвг өглә. Өөр чинр гисн – олнд медгддг, цәәлһврин тольд батлгдсн чинр болжана. Хол чинр гисн – үгин өргжл, цааранднь хүврсн шишлң номин болн профессиональн аһуд олзлгдсн чинр болдмн. Үлгүрлхд, "модн" гидг үгд өөр чинринь "олн җилә хату иштә, бүчрлсн урһмл" гиж цәәлһж болхмн, болв ботаническ халхасн шинжлгдхләрн, иим цәәлһвр күцц болшгонь ил. Тегәд "модн" гидг үгин ботаническ хол чинрнь оңдан болх йоста.

Кемр үгин өөр болн хол чинр хоорндан йилһрдго бәәсн болхла, келн күүндәнә болн уха илтклһнә чинрән геех бәәсмн: "модн" гихлә, ботаник нег уха ухалхла, йирин ботаник биш күн оңдан уха ухалх бәәсмн. Үгин өөр чинрин нилчәр нег келтә әмтн хоорндан күүндж, ухаһан медлцдг арһта болна. Келнә номт үгин чинр шинжлхләрн, үгин өөр чинр шинжлнә. Хол чинрнь шишлң номар хәләгдх йоста. Тиигв чигн, эн хойр чинр хоорндан залһлдата, яһад гихлә, үгин хол чинр хүврхлә, өөр чинр чигн сольгдна. Тегәд үгин чинр өргжәд чигн, уутьрад чигн одна. Зуг эн йовдл туужин болн эрдмин учрар һарна. Туужин учрмуд олн болвчн, ода деерән "функциональьн нүүдл" гидг учр зааж болжана. Эн хамгин идвгтә учр.

Үлгүрлхд, орс келнд кезәнә бичүриг шовуна өрүлгәс кедг төләднь "перо" гиж нерәддг бәәж. Дарунь төмрәр кесн бичүриг бас хуучарн "перо" болв, яһад гихлә, эн төмр болвчн,

урдк өрүлгәс кегдсн бичүрин чинр зүүж, әдл функцта болж. Тегәд "функциональн нүүдл" гисн нег юмна нерн ондан юмнд әдл функцас көлтә өггдлһн болдмн.

Ашлад келхнь, "үгин чинр өрггдв, уутьрв, эс гиж нүүв" гихләрн, зуг хамгин өргн учр зааж, үгин тууж шинжлнәвидн. Келгдсн категорьмуд логическ болв чигн, келнә туужар дамжж цәәлһгднә. Тууж хәләхләрн, үгин өргжлһнә логикиг бас оньгасн геехмн биш. Яһад гихлә, келн хәрүцәнә, күүндәнә зер-зев болх деерән, күүнә ухаллһна чигн зер-зев болна. Ухаллһн болхла, логик уга бәәдм биш. Логическ болн туужлгч чинрмүд үгд чигн, келнд чигн холвата болдмн.

Академик Л. В. Щерба: "Үгин олн зүсн халхс онц келдиг дүнцүлхлә, йир сәәнәр илткгднә. Яһад гихлә, үгмүд онц туужта болад, эврә онц чинр зүүнә",– гиж келсмн. (Предисловие к "Русско-французскому словарю". 1955. С. 4).

Ондан үүдәвртән Л. В. Щерба: "Немш чигн, франц чигн келнд "кипяток" (буслсн усн) гидг үг уга",– гиж келсмн. Тиигвчн, эднд тиим медән уга гиж болшго, яһад гихлә, "кипяток" гидг медән "heisses Wasser" эс гиж "kochendes, siedendes Wasser" гиж немш келнд келгднә. Терүгәрн эн хальмг келнлә әдлцнә: "буслсн усн". Тегәд, медән бәәсн, угань төртә биш, тер медән яһж келн болһнд келгддгнь – төртә.

Кемр келнд кергтә үг уга болхла, медән шин үгәр, үгмүдин ниицәһәр, эс гиж шин чинртә хуучн үгәр илткгднә. Тиигвчн, үгин ца юмн уга гиж бас келж болшго, яһад гихлә, медән болн терүг илтксн үг туужин ут туршт үүдж, күүнә медмжлә дахлдж өргжнә. Үгин чинр медәнлә шахр залһлдата болвчн, цур әдл болдмн биш. Үгин чинр келнә туск номар шинжлгдхлә, медән ондан – логик гидг номар хәләгднә. Тегәд үг гисн – хамгин ахр туужлгч материальн (әс, кевмүд) болн идеальн (чинр) гидг хойр халхта ниицән болдмн.

II. КЕЛЛҺНӘ ӘС.

1. КЕЛЛҺНӘ ӘӘСИГ ЮУНИ ТӨЛӘ ШИНҖЛДВИ?

Келн гихләрн, күн болһн әәсәс тогтсн, соңсгддг келлһ хамгин түрүнд оньгтан авна. Соңсгддго келнә зүсд – бичг, дота келлһн болн нань чигн келгддг келлһнәс үүдсн келд болчкад, күн келдг, соңсдг келн угаһар үүддго юмн. Яһад гихлә, күн келәрн дамжад, ондан улсла күүндж, эврәннь ухаседклән медүлнә. Хамгин түрүнд күүндвр соңсгддг келлһәр, эс гиж амн келлһәр дамжж тогтна. Бичг-тамһ меддго улст болхла, амн келлһн һанцхн күүнддг, уха седклән медлцдг эв-арһ болна. Нам бичг-тамһ меддг улсин чигн "соңсгддго келнь" соңсгддг амн келлһәр ул кенә гиж келж болхмн.

Марксин, Энгельсин келсәр, "күүнә әмнд күнд харал наагдж. Тернь көндрсн ки әс болж, үгд тогтж, келнд хүврнә". (Немецкая идеология. М., 1934. С. 20.). Келн болһн олн зүсн әәсәс авн, әәсин тогтацас эклж шинжлгднә. Үлгүрлхд, әмтнә олңкнь күүндхләрн, келлһнә өвәрцст оньган өгхш. Болв тер "бичкн" амн келлһнә өвәрцс ик чинртә болдмн. Тегәд чигн чик келлһн (орфоэпь) гидг келнә туск ном ончта нег орм эзлнә. Зәрм улс күүндхләрн, кен альдас ирсиг, ямаран ухата-медрлтәһинь дарунь гилтә медчкнә. Хальмг улст "муу-һин үг мәңгрснәс һашун" гидг үлгүр бәәдг.

Тегәд келлһнә әс гисн юмби? Келлһнә әс гисн – онц нежәлтс болх деерән, келнә бәәдг нег арһнь болдмн. Келнә олн зүсн халхс келлһнә әәслә залһлдата болдмн, болв эврә өвәрцс бәәдг төләднь әәсиг онц әәсин туск номд – фонетикд шинжлнә.

Фонетик онц ном болвчн, лексик болн грамматик гидг келнә туск номсла йир өөрхн залһлдата. Фонетикин теоретическ чинр йир ик. Терүг уга келнә тууж чигн, этимолог чигн шинжлж болшго. Өдр болһни нилчнь бас баһ биш. Чикәр келхин төлә фонетическ зокалмуд медх кергтә. Нег келнә фонетик ондан келдин фонетикәс йилһрнә.

Тегәд келгддг амн келлһн эврә келән оңдан келнәс йилһсн болна. Улсин олңкнь зуг эврә келнә әәсиг чик гиҗ меднә, наадк келдин әәсиг хаҗһр, буру гиҗ үнлнә. Келн болһнд әәсин системс өвәрцтә болвчн, зәрм халхарн эдн әдл болна. Терүгәр дамжад, бүгдлгч (общую) фонетик тогтаҗ болхмн. Талын келдин әдл халхсар дамжад, келлһнә әәсин бүгдлгч (общую) йилһц кеж болхмн.

Йирин нег келнә аһуд келлһнә кемҗән негн болдг. Бәәрн диалектин келлһн литературн келлһнәс невчк онцрвчн, терүнә төлә эврә туужлгч учрта болад, туужин халхар цәәлһгднә. Жаргонмудын келлһн болхла, зуг бичкн баг улсар олзлгддг төләдән литературн келнд орлцхш. Литературн келлһн бийнь туужлгч болвчн, оньдин нег бүгдлгч кевәр үүлдхәр зүткнә. Литературн келлһнә кемҗә эвдлһн келсн күүнә медрлго, бичг-тамһ уга бүгдлгч культур уган темдг болдмн. Тегәд чигн күн болһн оньдин келлһән өргжүләд, литературн кемҗәнлә ирлцүлх йоста.

Ашлад келхд, келлһнә әәсиг күн хойр күцл көөж шинжлнә: негдвәр болхла, теоретическ медрл авна, хойрдвар, практическ дамшлтан өргжүлнә. Үлгүрлхд, талын кел дасхла, нег күцл – практическ, филологическ номар шинжлхлә, хойрдгч күцл – теоретическ. Тегәд келлһнә әәсин өвәрцлә таньлдхмн.

Келлһнә әс олн халхасн шинжлгдхләрн, иигж әңгрнә: 1) физическ (үүдхднь, келхднь); 2) физиологическ (күүнә келлһнә аппарат, мөчмүд хәләгдхлә); 3) лингвистическ (келнә нежәлт кеж, әәсиг системд орулхла).

2. КЕЛЛЊНӘ ӘС БОЛН ЭДНӘ ҮҮДЛЊНӘ УЧР-УРШГУД.

19-гч зун жилә дундаһар келнә номд кесн хамгин ончта секвр болдгнь – үзг болн ә хойриг йилһдг зокал. Ода эн зокал ил үзгдм болвчн, урднь алдр номтнр, туужлгч-дүңцүлгч кел-медлһнә (языкознание) эк һарһачнр Ф. Бопп (1791–

1867), Р. Раск (1787–1832), А. Востоков (1791–1864) үзг болн ә йилһдго бәәсмн.

Зәрмдән бидн чигн үзг болн ээг хоорндньь йилһлго *а я* хойриг зерглүлнәвидн. Сәәнәр шинҗлхд *а* үзг чигн, ә чигн болҗ чадхла, *я* зуг үзг болҗ чадна. Түрүн хәләцд, әс болн үзгүд йилһрдгнь акад юмн болҗ медгднә, болв зәрмдән номин үнн акад болдгинь медх кергтә. Үлгүрлхд, "өгнә" болн "өгсн" гидг хойр үгд *г* гидг үзг бичәтә, болв хойрдгч үгд *к* гидг ә соңсгдна. Тегәд нег үзг хойр ә темдглхлә, "эцсн" гидг үгд хойр ә нег *ц* үзгәр темдглгдж, зәрмдән "эццн" гиҗ бичгднә.

Деед ордын келдин алфавитд ик зууднь 26 үзг, арабск келнд – 28, орс келнд – 32 (33, *ё* үзг тоолхла), хальмг келнд 39 үзг йовна. Үзгүдин то баһ болвчн, эдн олн зүсн келлһнә әс темдглнә.

Ямаран чигн ә нег юмна чичрлһнәс көлтә үүднә. Тер чичрлһнь аһарар ээһин дольган болҗ, терүнләнь ирлцсн чичрлһ һарһдг аппаратар хавлгдна. Келлһнә әс цуг ээсин нег эркн зүсн болдмн. Эдн хоолын чивһсд чичрхд үүддмн. Келлһнә ә һарһдгнь – күүнә келлһнә аппарат – амн, терүг хавлдгнь – күүнә чикн.

Акустическ чинрәрн келлһнә ә чаңһ – арһул, өндр (нәрхн) – дор (бөдүн) гиҗ йилһрх деерән, тембрин өңгәр онцрна.

Ээһин чинәһ чичрсн юмна амплитудас көлтә йилһрнә. Өргн амплитудта чичрлһн чаңһ ә һарһна. Уутьхн амплитудта чичрлһн арһул ә һарһна. Ээһин девсң чичрлһнә давтмҗас көлтә йилһрнә. Түргн давтмҗта чичрлһн өндр (нәрхн) ә һарһна. Хашң давтмҗта чичрлһн дор (бөдүн) ә һарһна. Ээһин тембр зуг обертонмудын нилчәр үүдж, күн болһна дууг йилһх арһ өгнә. Тернь бәәтхә, тембрәс көлтә көгжмин чигн зер-зевс хоорндан йилһрнә. Үлгүрлхд, хуурин дун, роялин дун, фаготын дун нег девсңгин болн нег чинәтә ә һарһсн бийнь, хоорндан тембрәрн йилһрнә.

Күүнә оошк, көөрг мет, хүмгдәд, дотран бәәсн киг түлкәд hарhна. Тер ки мөөрсәр гүүһәд, бахлурт ирнә. Эндң дууна завгт дууна чивhсд харhна. Дууна чивhсд нег үзүрәрн бахлурин халх мөөрснд торhгдад, хойрдгч үзүрәрн көндрдг шаңh мөөрсдт торhгдад көндрхләнь, хоорндан өөрдәд чигн, холдад чигн, сулдад чигн, телгдәд чигн бәәдг. Кемр оошкас hарсн ки келгдсн чивhсдиг көндәхлә, күүнәс ә hарна. Кемр дууна завгт салу бәәх чивhсд эс көндрхлә, күүнәс ә hарлго, зуг хоосн шууган hарна. Шууганас дун үлүдх саамд эгшгүд болн зәрм сонорн хадврмуд тогтна. Дуунас шууган үлүдх саамд зуг хадврмуд тогтна. Зәрмдән hанцхн шууганас чигн эдн тонгтна. Үлгүрлхд, дүлә хадврмүд *п, т, к, ш, х* – цуhар шууганас тогтна.

Җөөлн таңнаhас көлтә хоолас hарсн ки хамрар, эс гиҗ амар дамжна. Кемр җөөлн таңна ардаран шахгдад, хамрин нүк бөглхлә, ки амар hарна. Кемр җөөлн таңна сулдад, доргшан буухла, ки хамрар чигн hарна. Тер саамд хамр резонатор болад, үүдсн әс хамрин өңг авад, hууньсн тембртә болна. Хальмг келнд *м, н, ң* гидг әс хамрин тембртә болдмн. Болв хамгин эркн үүдлhнә ормнь – амн болдмн. Амн hоллгч резонатор болчкад, келн гидг хамгин и д в г т ә (активные) к е л л h н ә м ө ч хадhлсн орм болдмн. Тегәд чигн "келх, амлх" гисн үгмүд өөрхн нег чинртә болдмн. Күмн-әмтн хоорндан әәсәр дамжж, ухаhан медлцдг арhиг "келн" гиҗ нерәдснь орта.

Келлhнә идвгтә мөчмүд көндрәд, кергтә ә тогталhнд эркн тусан күргнә. Идвгтә мөчмүдин тоод дууна чивhсд, келнә үзүр, келнә нурhн, келнә ар нурhн, келнә күүкн–увула болн урл орна. К е л л h н ә о ц л (пассивные) м ө ч м ү д и н әс тогталhнд бийснь көндрхш, эдн зуг нөкд болна. Оцл мөчмүдин тоод хату таңна, җөөлн таңна, альвеол (шүднә бүүлин дотак) болн шүдн орна. Келлhнә мөчмүдин бәәрн 1-гч зургт зурата.

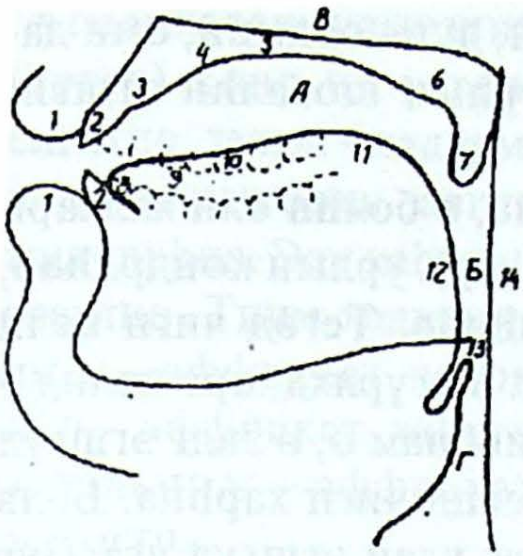

1 – деед урл, дорд урл; 2 – өмн шүдд; 3 – альвеол; 4 – хату таңнан өмнк хүв; 5 – хату таңнан ардк хүв; 6 – жөөлн таңна; 7 – келнә күүкн; 8 – келнә үзүр; 9 – келнә нурһна өмнк хүв; 10 – келнә нурһна дундк хүв; 11 – келнә нурһна ардк хүв; 12 – келнә йозур; 13 – бахлурин хаша; 14 – хоолын аһуһин ардк эрс; А – амна аһу; Б – хоолын аһу; В – хамрин аһу; Г – бахлур.

1-гч зург.

Әәсиг олн зүсәр йилһнә. Энд зуг һоллгч багмудынь нерәдж болхмн. Эгшгүд келнә өөдмәр йилһрнә. Д о р д өөдмлә амна аһу хамгин ик. Д е е д өөдмлә амна аһу хамгин бичкн. Д у н д өөдмлә амна аһу дунд кемҗәтә болна. Эдниг иим һурвн эгшгәр үзүлж болхмн: *а* – дорд, *и* – деед, *э* – дунд өөдмин әс болдмн. Эгшгүдиг өөдмәрнь йилһсн цагт, эдн хоорндан эгц кевәр эс йилһрдгиг медх кергтә. Эгшгүд келнә урудлтыг болн таңнан альк әңгднь келн тусч, эгшг тогтадгинь оньһж, ар дарана, дунд дарана болн өмн дарана гиж йилһрнә. Орс келнд а р д а р а н а – *о,* д у н д д а р а н а – *а,* ө м н д а р а н а – *и* гидг әс йилһгднә. Хальмг келнд болхла, зуг а р болн ө м н д а р а н а эгшгүд йилһгднә.

Эгшгүдин өөдм чигн, даран чигн хоорндан йилһрхләрн, зөвәр икәр онцрхш. Яһад гихлә, эдн төвшүнәр тошад гилтә нег өөдмәс ондан өөдмд, нег даранас ондан даранд орж хүврнә. Тегәд чигн хальмг эгшгүдиг чикәр тогтах саната күн даран өөдм хойртнь шилтмһә оньган өгх йоста. Цааранднь эгшгүд урлын көдллһәр урлсг (лабиализованн) болн урлсг биш (лабиализованн биш) гиж хувагдна. Үлгүрлхд, *у* – уутьхн, урлсг, деед өөдмин, ар дарана гиж нерәдгдхлә, *и* – уутьхн, урлсг биш, деед өөдмин, өмн дарана гиж нерәдгднә. *О* – өргн, урлсг, дунд өөдмин, ар дарана эгшг

гиҗ нерәдгдхлә, э – өргн, урлсг биш, дунд өөдмин, өмн дарана эгшг гиҗ нерәдгднә. Тегәд урлын шовалһн эгшгиг урлсг болдгинь медүлнә.

Эгшгүдин классификац шинҗлхлә, ә болһн олн халхарн келнә өөдмәр, келнә урудлһар (дараһар), урлын көндрлһәр, амна секгдләр (уутьхн – өргн) йилһрнә. Тегәд чигн келн болһнд эврә эгшгүдин систем бәәдг. Үлгүрлхд, орс келнд *у* гидг ә уга, хальмг келнд болхла, *у* биш нам *ә*, *ө* гидг эгшгүд бәәнә. Иим эгшгүд немш, франц келнд чигн харһна. Болв эн келдт чигн хальмг келнд олзлгддг удан эгшгүд уга. Зуг эгшгүдин классификацла таньлдчкад, теднә цәәлһврт өөрдҗ болҗана. Яһад гихлә, эгшгүдт харһдг дун эркн чинр зүүвчн, һанцарн эгшгиг цәәлһҗ чаддмн биш. Негдвәр болхла, дун сонорн (һоожу) хадврмудт чигн харһна, хойрдвар болхла, дуунла хамдан шууган чигн соңсгдна.

Зәрмнь эгшгүдт ниилвр тогтагч чинр зүүлһнә. Терн невчк хаҗһр. Яһад гихлә, зәрмдән ниилврмүдиг сонорн хадврмуд чигн тогтаҗ чадна. Тегәд эгшгүдиг олн халхаснь цәәлһхин кергт, эдниг олн зүсн ниилврмүдт яһҗ келгддгинь шинҗлх кергтә. Тиигхлә, э г ш г ү д оңдан әәслә тогтасн ниилврт оньдин ораһинь эзлсн әс болҗ һарна. Х а д в р м у д болхла, тиим орм эзлхш, ниилврин ора болҗ чадхш. Тегәд чигн эгшгүдин чинр йир ик.

Хадврмудын классификац бас кесг чинрәр түшг авна. Хамгин түрүнд ямаран кевәр, ямаран харшлт һатлснас көлтә келн, урл, хамр, шүдн ирлцсн хамгарнь нерәдгднә. Кемр әс тогтхларн, харшлсн мөчмүдиг хаһлад гишң тогтхла, тиим әәсиг х а в ч ң (смычные), эс гиҗ х а һ р г ч (взрывные) хадврмуд гиҗ нерәднә. Үлгүрлхд, *т* болн *н* гихлә, хаһрлт соңсгдснь ил. Келлһнә мөчмүд эс хавчгдсн цагт, кемр тедн зуг өөрдлдхлә, теднә хоорнд заг һарна. Тер заагар ки һарад, шууга тогтана. Тер шууганас тогтсн хадврмудыг з а а г л г ч (щелевые), эс гиҗ ф р и к а т и в н (*латин.* үүлдгч fricare – шүргх, ки заагиг шүргсн учрар) гиҗ нерәдгднә. Үлгүрлхд,

с, в гидг хавдрмудыг шинжлхлә, эднә зааглгч (фрикативн – шүрггч) чинр ил үзгднә. Хаһргч хадврмуд агчмин зуур келгдхлә, зааглгч хадврмуд зөвәр удан татгдж келгднә. Зәрм келдт хаһргч болн зааглгч хадврмудын чинр негдүлсн хадврмуд харһна. Эдн хаһргч элементәр эклəд, зааглгч элементәр төгсгднә. Тиим хадврмудыг а ф ф р и к а т гиж нерəднә. Орс *ц* – аффрикат, хаһргч *т* болн зааглгч *с* хадврмудас тогтна; *ч* – аффрикат, хаһргч *т* болн зааглгч *ш* хадврмудас тогтна; хальмг ж – аффрикат, хаһргч *д* болн зааглгч ж хадврмудас тогтна.

Хадврмудын түрүн баг йилһврмүд харшлсн халхар кегдхлә, хойрдгч баг йилһврмүднь келлһнә идвгтә мөчмүд (урл, келн) орлцсна халхар кегднә. Терүнəс көлтə хадврмуд к е л н ə болн у р л ы н гиж йилһрнə. Келнə нег ончта хүв артикуляцд орлцснас көлтə к е л н ə үзүрин, к е л н ə д у н д əңгин, к е л н ə а р əңгин хадврмуд йилһрнə. Эдн дундан бас цааранднь: келнə үзүрин дундан – шүднə (*т, д*) болн альвеолярн (*ш*), келнə дунд нурһна (*й*), келнə ар əңгин (*г, к, х*), келнə күүкнə (*h*). Невчк онц орм эзлдгнь – жөөлн таңнан келнə күүкн чичрсəр тогтдг *р* болдмн. Тиим əс франц келнд харһна. Урлын хадврмуд: у р л-у р л ы н (билабиальн) *п* (хальмг *в*), у р л-ш үд н ə (орс *в, ф*). Эднə хоорндк йилһвр *п, ф* хадврмуд дүңцүлхлə, йир сəн медгднə. Һурвдгч баг йилһврнь – п а л а т а л и з а ц (*латин.* palatum – хату таңна). Палатализац, эс гиж жөөлрлһн келнə таңна тал өөдллһнə аш. Хальмг келнд зуг дөрвн хадвр – *л, д, т, н* жөөлн болж чадна, наадк хадврмуднь жөөлрсн хадврмуд гиж нерəдгднə. Келнə ардк жөөлн таңнад тогтсн хадврмудыг в е л я р и з о в а н н гиж нерəднə (*латин.* velum palati – таңнан хаанул). Теднə негнь – *ң* хадвр. Тегəд хадврмуд иигж йилһрнə:

1) дун орлцдг, эс орлцдг учрар – сонорн, дуута, дүлə;

2) харһсн харшлт гетлсн учрар – хаһргч, фрикативн, аффрикат;

3) идвгтə мөчмүд орлцсна учрар – келнə үзүрин, келнə

дунд нурһна, келнә ар нурһна, урлын, хальмг келнд – келнә күүкнә – увулярн – *һ*, велярн – *ӊ;*

4) хамр орлцдг учрар – хамрин, хамрин биш, һууньсн, эс һууньсн;

5) келнә дунд нурһна артикуляц орлцдг учрар – палатализованн, палатализованн биш, эс гиҗ җөөлн, хату хадврмуд.

Келлһнә әс зәрмдән хойр әәһәс тогтдгиг бидн *ч, ц, ж* хәләхд үзләвидн. Давхр әс зуг хадврмуд дунд биш, эгшгүдин дунд чигн харһна. Тедниг д и ф т о н г с гиҗ нерәднә. Дифтонгс хойр эгшг нег ниилврт харһхла, үүднә. Йосн дифтонг болхла, ниилвр тогтахд, хойр ә эрк биш хоюрн әдл орлцна. Зуг тиим дифтонгс ховр харһна (латышск келнд). Йирин болхла, худл дифтонгс харһна. Эднә нег эгшг онданасн невчк икәр йилһрнә. Нег эгшг ниилвр тогтагч болад, ниилврин орад тусхла, хойрдгч әнь невчк сул болад, негдгч әәд немр болна. Тиигчкәд, худл дифтонгс ү р ү (унсн) болн ө р ү (давшсн) гиҗ йилһрнә. Үрү дифтонгст түрүн эгшг чаңһ болна, эн ниилвр тогтана. Теднә тоод немш *ei, eu* гидг дифтонгс mein (мини), heute (эндр) гисн үгмүдт харһна. Үрү дифтонгин зург иим:

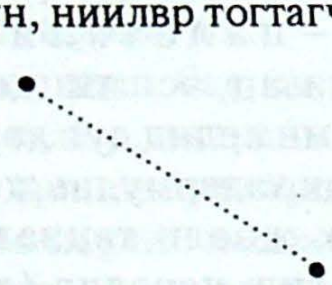

Өрү дифтонгст болхла, хойрдгч эгшгнь ниилвр тогтаж, түрүңкәсн невчк чаңһ болна. Теднә тоод румынск іе гидг дифтонг miere (бал) гидг үгд харһна. Өрү дифтонгсин зург иим:

хойрдгч, ниилвр тогтагч эгшг

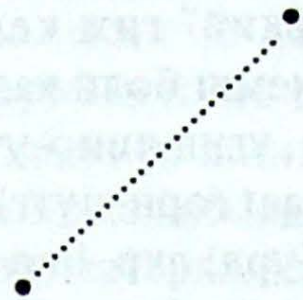

түрүн, ниилвр тогтадго эгшг

Кемр йосн дифтонгст хойр эгшг хоюрн дегц ниилврин ора болж чадхла, худл дифтонгст нег эгшг ниилврин ора болж чадна. Дифтонгс келгдхләрн, хойр ээһәс тогтснь медгдхш, яһад гихлә, хойр эгшг хоорндан таарад, нег ә кевтә келгднә. Дифтонгс англь келнд йир олар олзлгдна. Үлгүрлхд, smoke (smouk) – утан, about (әbáut) – эргмд, take (teik) – авх, voice (vois) – дун болн нань чигн.

Англь келнд дифтонгс бәәтхә, т р и ф т о н г с – һурвн эгшг чигн харһна. Үлгүрлхд, desire (dizáiә) – седкл, күцл, flawer (flauә) – цецг, lower (louә) – маштг. Орс болн хальмг келнд дифтонгс болн трифтонгс ода харһхш. Өөрд келнд бәәсн дифтонгс ода хальмг келнд удан эгшгүд болжоч.

3. ФОНЕМ ГИДГ МЕДӘН.

Келлһнә әс бийснь онцдан ик чинр зүүв чигн, келн болһна фонетическ системд эдн цуһар әдл орм эзлхш. Зәрм әс нег келнд эркн орм эзлсн бийнь, ондан келнд тиим орм эзлхш, нег келнд һоллгч орм эзлҗәсн әс ондан келнд немр чинр зүүдг болна. Түрүн шиндән шинҗлхлә, ондан келнә әс төрскн келнә ээслә әдл болсн болж медгднә. Зуг гүүнәр энд-тендәснь шалһад-шүүһәд ирхлә, ондан келнә ээсин өвәрцс үзгдж, келн болһна әс эврә шишлң онц систем бүрдәдгиг медүлнә. Хамгин түрүнд өвәрц болдгнь – эврә а р т и к у л я ц и о н н у л болдмн. Энүнд келлһнә цуг

мөчмүд көндрлһнә өвәрцс негднә. Үлгүрлхд, орс "маленький" гидг үгиг "мааленький" гиҗ келвчн, чинрнь, үгин утхинь сольгдшго. Кемр немш болн хальмг келнд ахр эгшгин ормд удан эгшг орулхла, үгин чинр-утх сольгдна. Үлгүрлхд, немш Stadt (балһсн), Staat (орн-нутг), хальмг "дар, даар".

Англь келнд бас lip (урл) ахр, liap (һәрәдлһн) удан і авч, үгмүд удан, ахр эгшгәрн йилһрнә. Тегәд эн йовдлыг ашлад келхлә, зәрм келдт эгшгүдин удан ахр хойр фонологическ (йилһгч) чинр зүүдгж гиҗ келж болхмн. Тегәд энүнәс көлтә ээһин йилһгч, үгин утх йилһгч чинр гисн юмби гидг сурвр һарч ирнә.

Кемр хальмг "тар" болн "дар" гидг хойр үг дүңцүлхлә, эдн: 1) чинр-утхарн; 2) үндсәрн йилһрнә. Кемр хальмг "тәр" болн "дәр" гидг хойр үг дүңцүлхлә, чинр-утхарн болн үндсәрн йилһрх деерән грамматическ кевәрн йилһрдгнь ил. Үгмүдиг хоорнднь йилһдг өвәрцс дунд ээсин йилһвр бас орна. Үлгүрлхд, "тор" гисн үгин эклц – дүлә хадвр, "дор" гисн үгин эклц – дуута хадвр.

Үг болһниг ондан үгмүдәс йилһдг чинрмүдин негнь – ээсин чинр-утхарн салһдг арһ болдмн. Тегәд келн болһнд келлһнә әс болн фонемс бәәдг.

Ф о н е м гисн – хамгин ахр болчкад, үг болн морфемс тогтадг болн йилһдг ээһәр илткгддг келнә нег мөслвр (единица) болдмн. Фонем болн келлһнә ә хойр зәрмдән ирлцхш: нег фонем зәрмдән хойр, һурвн ээһәс тогтдг саам харһна – дифтонг, трифтонг. Зәрмдән хойр фонем нег мет келгднә: *бичкн – бичгин, одсн – отсн, эцсн – эццн.*

Фонемин туск теориг (оньлиг) олн зүсн келәр сүүр кеж түрүн орс келнд 19-гч зун җилә 70-гч җилмүдәс эклəд шинжлснь Бодуэн де Куртене, Н. Крушевский болн теднә сурһульчнр болдмн. 20-гч зун җилә эклцәр эн төрәр эклəд көдлснь академик Л. В. Щерба болдмн. Зуг эднә хөөн һазадын ордудт фонемин теорь (оньл) өргн делгрлт авсмн.

Фонемин туск төр йир күнд. Тегәд чигн эн олн зүсн хал-

харн әдл кевәр хаһлгдхш. Өдгә лингвистнр фонемин тускар зуг иигж нег аю келнә: фонемс келлһнә әәслә залһлдата болчкад, келнә материальн мөчлвр болдмн. Фонемс шинжлдг фонолог, келлһнә әс шинжлдг фонетик хойр онц номс биш, нег номин хойр халх болдмн. Зәрм номтнр фонемин йилһгч чинринь үзн, материальн илдквринь эс үздг учр хажһр гиж келх кергтә.

Иим цәәлһвр хойр хәләцәс көлтә учрна. Номтнрин нег багнь келнд хәрүцәнәс ондан юмн уга гихлә, хойрдгч багнь болхла: тер хәрүцән келнд реальн чинр медүлн, мана уха болн седкл илткнә гинә. Тегәд келнд хәрүцән чигн, терүнә цань бәәсн хамг юмн чигн реальн болдмн гинә. Фонем, келлһнә әс мет, материальн болдгнь маһдго. Мана номтнриг зуг салһдгнь – фонемин илткгч болн йилһгч темдгүд цәәлһлһн болдмн.

Фонем шудтан үгин утхта залһлдата гиж, Л. В. Щерба сандг бәәж. Тернь чик, болв сүүлин шинжлврәр болхла, фонем шудтан үгин утхла залһлдхш, үгмүд бийнь хоорндан фонемсәр зуг дамжж йилһрж, чинр-утхан сольна. Үлгүрлхд, "тәр, дәр" гидг үгмүдт *т* болн *д* фонемс үгмүдин бәәдл йилһж, үгмүдин утх-чинр йилһхд дөң болна. Лексическ чинр үглә шуд залһлдата болхла, фонемлә зуг киизң кевәр, келнә фонологическ системин негнлә залһлдсн мет, залһлдна. Эс тиигхлә, фонетикин болн лексикин өвәрцс йилһж болшго болхмн. Болв фонемиг келнә чинр-утхин халхла эс залһхла, бас хажһр. Яһад гихлә, үг утх-чинрәс болн терүг илткдг әәһин көрснәс тогтсн негдлт болдмн. Тегәд чигн утх-чинр болн әәһин көрсн хоорндан залһлдлго бәәшго. Яһж күүнә чирәг күүнәс эс салһна, тер мет, үгин көрс (оболочка) утх-чинрәснь салһж болшго.

Утх йилһгч фонологическ чинр эгшгүдин системд удан – ахр гидг темдг зүүдгнь бәәтхә, зәрмдән тиим чинр секәтә – хаахата гидг чинр зүүдг болна. Үлгүрлхд, франц келнд près "өөр" гидг үгд *е* секәтә эгшг, pré (белчр) гидг үгд *е* хаахата

эгшг. Хадврмудын системд болхла, дуута – дүлә гидг йилһвр ик чинр зүүнә. Үлгүрлхд, *тар – дар* (*т* – дүлә, *д* – дуута), *кер – гер* (*к* – дүлә, *г* – дуута), *сар – зар* (*с* – дүлә, *з* – дуута). Эн хадврмудын йилһвр үгин көрсәр дамжж, нань чигн олн зүсн эв-арһсла хамдан үгмүдин утх салһхд нөкд болна.

Зәрмдән нег фонологическ темдг олн зүсн келдүдт талданар илткгднә. Үлгүрлхд, орс келнд чигн, корейск келнд чигн дуута – дүлә гидг йилһц бәәнә. Болв орс келнд эн эркн гисн темдгүд болхла, корейск келнд эн темдг зуг кесг темдгин негнь болна. Яһад гихлә, корейск дуута – дүлә гисн темдглә хамдан чинәтә (напряженный) – чинәнго (ненапряженный) гиж йилһрнә. Үлгүрлхд, корейск pata (авх) болн pada (теңгс) гидг үгмүдт *т* гидг хадвр *д* гидг хадврас невчк чинәтә болна. Тегәд корейск келнд фонологическ доминант орс келнлә дүңцүлхлә, невчк оңдан болж һарна. Бас нег оньлин халхар түрү үзүлдг төрнь: ямр кевәр фонемс позитивн өвәрцәрн фонологическ систем бүрдәхд орлцдви? Кезәнь фонемс зуг негативн функцс зүүдви, оңданар келхд, салһгч чинр зүүдви?

Зәрм һазадын номтнр швейцарск лингвист Фердинанд де Соссюр "келнд йилһврәс оңдан юмн уга" гисәр һардвр кеж, фонемс тер келсинь герчлҗәнә гиж ашлна. Тернь хажһр. Яһад гихлә, келнд йилһгч темдг ик орм эзлв чигн, келн һанцхн йилһврәс, үгмүд дундк хәрүцәнәс тогтдгонь ил. Йилһхин төлә нег юмн, эд (материя) кергтә. Хәрүцән бүрдхин төлә дүңцүлх, залһх юмн кергтә.

Тегәд чигн фонемс бүкл ил үзгдм (реальн) келнә фонологическ систем бүрдәнә. Үлгүрлхд, орс келнд – 39 фонем, англь келнд – 40, франц келнд – 35, финск келнд – 30, корейск келнд – 39, абхазин келнд – 71, хальмг келнд – 40 фонем бәәдг. Эдн фонологическ систем бүрдәхлә, келлһнә әс – фонетическ систем бүрдәдмн. Тегәд келнә номт ямаран фонемс ямаран келнә систем бүрдәдгиг медж авх йоста. Йилһгч функцнь болхла, фонологическ системәр үүдж, яһад

гихлә, систем угаһар йилһж чадшго бәәсмн. Келнә йилһгч чинр, үлгүрлхд, фонологд чигн, йилһдг юмн угаһар (әс, морфемс, үгмүд, зәңгс угаһар) бийнь үүдшго бәәсмн. Эн саамдан келнә цуг фонемс хошадлдгог мартхмн биш. Үлгүрлхд, *й, ң, р* гидг хадврмудыг бүтү фонемс гиж нерәдж болхмн.

Хошадлсн фонемс зуг йилһрдгәрн онцрхш. Фонемс хоорндан зөрлцхин кергт йилһрснь баһ, эдн эрк биш нег халхарн болв чигн өөрхн болх йоста. Үлгүрлхд, *т* болн *д* йилһрхләрн, *т* – дүлә, *д* – дуута гиж онцрна. Болв эдн хоюрн хаһргч болн шүднә гидг темдгәрн негднә. Тегәд нег халхарн эдн йилһрв чигн, наадк халхарн негднә.

Фонемс үгд болн морфемд орна, болв фонемсин чинр зәрмдән илткгдлго чигн бәәдмн. Тиим йовдл фонемин ормас (позиция) көлтә учрна. Үгд фонемс а р h т а (сильную) болн а р h г о (слабую) о р м с эзлнә. Аphта ормд йовсн фонемс эврәннь чинрән сәәнәр илткдг болхла, аphго ормд йовсн фонемс тиигхш. Үлгүрлхд, орс келнд эклц ниилврмүдт йовсн *т д* хойр зөрүд чинр зүүнә, үгин сүүлд йовхларн, эдн нег кевәр дүлә болж соңсгдна.

Тиим йовдл хальмг келнд чигн харһна. Аphго ормд фонемин чинр сулдад, аphта ормд фонемин чинр чаңһрад йовдгж. Аphго орм эзлсн фонемс зәрмдән билрәд, уга болсн болж медгднә. Йосндан болхла, фонемс юмнд одхш, яһад гихлә, эдн келлһнә әәслә залһлдата. Эдн зуг ормас көлтә зәрм чинрән геһәд, ондан чинрән чаңһана. Фонемсин хүврлт болн олн чинр зүүдг.аphнь эднә материальн үндсинь эвджәхш.

Ормас көлтә хүврәд, ондан фонемлә әдлцхләрн, эн фонем болдган уурхш, эн зуг түрүн фонемин в а р и а н т гиж нерәдгднә. Тегәд дүләрсн *д* фонем *т* болж хүврв чигн, *д* фонемин вариант болжана. Кемр хүврсн фонем ондан фонемлә эс ирлцхләрн, эн зуг вариац гиж нерәдгднә. Үлгүрлхд, орс келнд "мыл" болн "мил" гидг үгмүдт *ы* онц фонем биш, зуг *и* фонемин вариац болна. Онданар келхд, *и* фонем зәрмдән *ы* болж илткгднә, *ы* гидг ә *и* фонемин тоод орна.

Тиигәд фонемин вариантмуд болн вариацс фонемс келлһнә ээслә залһлдж, ээсин системд бәәхиг герчлжәнә. Фонемсиг шинжлсн күн эрк биш теднә орм, ршг оньһх зөвтә. Кемр фонем олн зүсн кевәр илткгдхлә, олн зүсн ршгас көлтә тиигж хүврдгинь медх кергтә. Үлгүрлхд, орс келнд "нога, сапоги, ногу" гидг үгмүдт *г* хадвр – хату, дуута, келнә ар нурһна гиж нерәдгдхлә, "ноги, ноге, сапоги" гидг үгмүдт *г* хадвр – дуута, жөөлн, келнә ар нурһна гиж келгднә. "Ног, сапог" гидг үгмүдт болхла, *г* хадвр нам дүлә, хату, келнә ар нурһна *к* мет келгднә.

Дуута дүлә хойр йилһвр фонетическ йилһврт орна, орс "шар – жар, том – дом, пел – бел", хальмг "тар – дар, сар – зар" нань чигн олн үгмүдт фонологическ чинр зүүнә. Тегәд чигн фонетическ болн фонологическ халхс келнд йир өөрхн болдмн.

Ашлад келхд, фонемс: 1) нег эркн гисн үгмүд болн морфемс тогтадг әс; 2) ээслә хамгин шахр залһлдата болна; 3) ээһин көрс сольж, үгин утх чинрән сольж, терүгәрн үгмүд йилһрнә; 4) нег халхарн зөрлцх, наадк халхарн негднә; 5) нег келнд бәәснәс көлтә фонемсиг шалһхларн, эрк биш цуг фонетическ систем шинжлж, цуг учр-ршгудынь оньгтан авх кергтә.

4. КЕЛЛЬНӘ ЖИСӘНД УЧРДГ ӘӘСИН ХӘРҮЦӘН (ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ).

Лексикд зуг онц үгмүд шинжлдго үгмүдин олн зүсн ниицә – идиом, фразеологическ залһлда болн нань чигн ниицә хәләдмн. Тер мет фонетикд чигн онц ээһин үндсн болн чинр хәләгдх деерән, теднә хоорндк хәрүцән бас шинжлгднә. Тер хәрүцәнь келн болһнд олн зүсн болдмн. Тернь медгджәнә, яһад гихлә, әс хоорндан залһлдад, үгмүд тогтаһад, тер үгмүдәр дамжн, олн зүсн уха медүлнә. Амр болн давхр үгмүд хоорнд йилһвр олхд түрү гидг. Тер мет амр болн давхр ээсин хоорнд бас йилһвр олхд хату.

Келлһнә әс шалһж эс дассн күн *ц* гидг әәг давхр (ниилсн *т* болн *с* хойр) гиж, *ш* гидг әәг амр гиж йилһж чадшго. Болв номин халхар фонетикиг шалһхд тиим чадвр угаһар келлһнә әәсин тогтац цәәлһж болшго. Әс хоорнд ямаран хәрүцәнә ашмуд харһдви гихлә, һоллгч хойр зүсн йовдл темдглж болхмн. Эдн ассимиляц болн диссимиляц гиж нерәдгднә.

А с с и м и л я ц (әдлцмж) гисн әәсин артикуляцарн чигн, соңсгдмарн (акустикәрн) чигн өөрдлһн болдмн. Бичхләрн, бидн "одтн" гиж бичнәвидн, болв умшхларн, "оттн" гиж умшнавидн. Энүнд *д* дуута хадвр ардан йовх *т* дүлә хадвр дураһад, дүләрч *т* болж соңсгдна. Тиим йовдл ассимиляц гиж нерәдгднә. Ассимиляц бүкл болн дуту гиж йилһрнә. Кемр әәсин негн бүклдән наадк әәлә әдлцхлә, тиим ассимиляциг бүкл гиж нерәддмн. Үлгүрлхд, урд келгдсн *д т* хойрин бүкл ассимиляц болж. Кемр әс хоорнд зуг нег чинрәр өөрдлт болхла, тиим ассимиляциг дуту гиж нерәддмн. Үлгүрлхд, "өгсн" гидг үг "өксн" гиж келгднә. Энүнд *г* дуута хадвр ардан йовсн дүлә *с* дураһад, дүләрв чигн, *с* гидг хадврт хүврж го. Тегәд иим ассимиляциг дуту ассимиляц гиж нерәднә. Тегәд әдлцдг арһарн ассимиляц б ү к л болн д у т у гиж хувагдна.

Тер дундан ямаран ә ямаран әәлә әдлцдг учр деерәс прогрессивн (йовуд) болн регрессивн (хәрүд) ассимиляц гиж йилһгднә. Кемр ә хөөтк әәлә әдлцхлә, хәрүд (регрессивн) ассимиляц болдмн, кемр ә урдк әәлә әдлцхлә, йовуд (прогрессивн) ассимиляц болдмн. Цуг деер келгдсн үлгүрмүд хәрүд ассимиляциг илткләе. Йовуд (прогрессивн) ассимиляц ховр харһв чигн, хальмг келнд бас бәәнә. Үлгүрлхд, "намд" гихин ормд ода зәрмнь "нанд" гиж келнә, келсәрн бичнә. Энүнд *м* гидг хадвр урдк *н* хадвр дураһад, *н* гиж келгддг болж. "Намаг" гисн саамд ассимиляц болжго. Эдниг схемәр иигж зурж болжана.

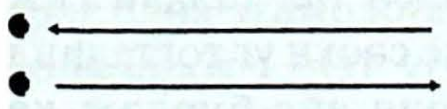

хәрүд (регрессивн) ассимиляц

йовуд (прогрессивн) ассимиляц

Моңһл келнд болн тюркск келдт йовуд ассимиляцин негнь эгшгин таарлт (сингармонизм) болҗ харһна. Эн зокалар болхла, түрүн ниилврт йовсн эгшгүдиг дураҗ, түрүн биш ниилврмүдт йовсн эгшгүд хүврнә. Үлгүрлхд, алтайск келнд "карагай" (харһа), моңһл "эмеген" (эмгн). Орс келнд чигн кезәнә "теперь" гидг үг "теперь" гиҗ келгддг болв. Сүүлин җилмүдт, санхнь, хальмг келнд үгмүд давхрлснас көлтә эгшгин таарлт невчк эвдрсн болв. Үлгүрлхд, "келшго" (келши угай), "йовҗәнә" (йовҗ бәәнә) болн нань чигн.

Ассимиляц шинҗлхд зерглгч әс, аль һатц әс хүврсиг темдглҗ болҗана. Әәсин дуралһн йовудви, аль хәрүдви? Әдлцлһн бүклви, аль дутуви? Тегәд ассимиляц фонетическ процесс (хүврмҗ) болв чигн, келлһнә әәд илткгдв чигн, зәрмдән амн үг дахад, бичмр келлһнд орад, орфографьд чигн нилчән күргнә, үгмүдин бичлһ ондарулна. Үлгүрлхд, орс үг "теперь – теперь"; хальмг: "келши уга – келшго" болн нань чигн.

Ассимиляц болдг учр юундви гихлә, келлһнә җисәнд үүддг әәсин хоорндк хәрүцәнд гиҗ келҗ болхмн. Артикуляцарн өөрхн әс улм икәр өөрдәд чигн бәәдг. Регрессивн (хәрүд) ассимиляц дарук ә үүддгәсн урд үүдснәс көлтә болна. Үлгүрлхд, орс "отдать" гидг үг "аддать" гиҗ келгднә, хальмг "адта" гидг үг "атта" гиҗ соңсгдна. Прогрессивн йовуд ассимиляц болхд ондан йовдл һарна: келгддгән уурад, ондан әәһәр сольгдх ә цаарандан чигн ирх ондан әәһин ормд татгдҗ келгднә. Үлгүрлхд, немш: Zimmer (хора) гидг үг хуучн Zimber үгин ормд келгдхлә, *m* гидг урл-урла хамрин хадвр *m* гиҗ эклн, (*b* гидг урл-урла болв чигн, хамрин биш) хаһргч хадврин ормд цаарандан чигн келгдәд үлднә.

Көгҗмлә дүңцүлхлә, күн зәрмдән урдк айст авлгдчкад, дарук айсиг нам оньһлго чигн бәәдг. Йосндан болхла, көгҗмин айсин болн келгдсн әәсин үндсн тал-талдан гиҗ келх кергтә. Яһад гихлә, келлһнә әәсин ке сәәхн үг тогталһнд илткгдхлә, көгҗмин әс бийснь көг болн айс бүрдәҗ ке

сәәхниг үүдәнә. Келлһнә әәсин өвәрцин негнь – келлһнә җисәнд зәрм әс йилһрәд, наадк әәсиг дарад, хоорндан хәрүцлһн болдмн. Ассимиляцин үндсиг медхин төлә иим нег дамшлт кехмн: нег цаасна өнцгт шовуна хаша зурад, хойрдгч өнцгтнь шову зурад, терүгән шулун эргүлий. Нег саамд шовун хашад бәәсн болҗ үзгдх. Түүнә бәәдлтә йовдл келлһнд харһна.

Ассимиляцла д и с с и м и л я ц гидг йовдл залһлдна. Түрүңкнь әдлцлһн болхла, хойрдгчнь – оңдарлһн болдмн. Орс "коридор", "рессора" гидг үгмүдин ормд "колидор", "лесора", хальмг келнд "арчур" гидг үгин ормд "альчур" гиҗ келхд диссимиляц (оңдарлһн) гидг йовдл илткгдҗәнә.

Ассимиляц мет, диссимиляц бас йовуд (прогрессивн) болн хәрүд (регрессивн) гиҗ йилһрнә. Тер дундан бас зерглгч (смежная) болн һатц (несмежная) гиҗ хувагдна. Үлгүрлхд, орс келнд хуучн "вельблюд" (темән) хәрүд диссимиляцар хойр *л* салһад "верблюд" гиҗ келгддг болв. Өдгә "февраль" йовуд диссимиляцин нилчәр хуучн "феврарь" гидг үгәс төрсмн (februarius). Диссимиляцд (оңдарлһнд) өөрхн м е т а т е з (сольгдвр) гидг йовдл харһна. Эн йовдл зерглгч, эс гиҗ һатц бәәсн әс ормарн сольгдхла, учрна. Үлгүрлхд, орс "тарелка" гидг үг хуучн "талерка" гидг үгәс *р л* хойр орман сольснас көлтә бүрдв. Нег метатез олн төрл келдт харһв чигн, ик зунь нег келнд харһна. Үлгүрлхд, белорусск келнд хуучн "талерка" гидг үг тер кевәрн үлдҗ, польск келнд talerz, немш келнд Teller (тәрлк) гиҗ хуучарн бәәһә.

Диссимиляцар дамҗҗ олн зүсн фонетическ хүврлтс үүднә, тедн дунд ончтань г а п л о л о г (ниилвр билрүллһн) болдмн. Үлгүрлхд, орс келнд кезәнә "близозорок" гидг үг бәәсмн. Тернь "зо" гидг хойр әдл ниилврәс негинь геенәд, "близорок" гидг үгд тохрсмн. Болв олнд эс медгдсн учр деерәс олна этимологар (боджаһад цәәлһдг авъясар) эс медгдсн "близорок" гидг үгиг "близорук" (һарасн холд үздго гисн уха зүүлһҗ) гиҗ авч. Болв орс хуучн "далькозорок" гисн

үгд "зорок" гидг үглә эн үг салҗго. Түрүңк үгд болхла, өөр үздг болҗ йовад, өөр һар болҗ.

Зәрмдән гаплолог орс үгин утх-чинрт харш болхш. Үлгүрлхд, *траги(ко)комедия – трагикомедия, минерал(ло)-логия – минералогия* болн нань чигн.

Болв хальмг келнд тиим йовдл эрк биш үгин утх-чинр эвднә. Үлгүрлхд, "кен медҗ бәәнә?" гидг сурвриг амн үгд зәрмдән "кемҗәнә" гиҗ келнә. Хальмг келнд "кемҗән, кем" гисн үгмүд бәәсәр "кемҗәнә?" гисн сурвр алңтрх саам учрана. Энүг "кен медҗәнә?" гиҗ келхлә, чик болхмн. Ода "-*ж, бәәнә*" гидг хүвмүд ниилəд, гаплологин нилчəр -*җәнә*, -*чәнә* гидг үүлдгчин суффиксмүдт хүврв. Тегəд чигн хальмг келнд ямаран чигн гаплолог тогтасн үгмүдин ашлгч утх-чинр сольна гиснь чик гиҗ сангдна.

Бас нег юм темдглхнь эн: фонетическ хүврлтд олн зүсн хəрлцəн орад, фонетическ болн семантическ (утх-чинрин) хүврлтс ирлцлго чигн бəəдг. Үлгүрлхд, орс келнд "свадьба" гидг үг "сват", "сватать" гидг төрл үгмүдəс тасрҗ салад, "свадьба" гисн *т* хадврин ормд *б* дуута хадврин нилчəр хəрүд ассимиляцар *д* хадвр авсн, үндсəн геесн үгд тохрв. Ассимиляц болн нань чигн олн зүсн фонетическ хүврлтс үгмүдиг оңдарулҗ, зəрмдəн нам төрл үгмүдин багаснь салһдг саам харһна. Тегəд чигн фонетическ хүврлтс келнə "дота жирһл медхин төлə, өргжх хаалһинь оньһхин кергт" ик эрк орм эзлнə.

Əс йирин н и и л в р м ү д тогтана. Ниилврин туск төр түрүн шиндəн амрхн юмнд тоолгдвчн, йосндан болхла, зөвəр оралдата юмн, бүгд болн шишлң фонетикин нег кавҗурта гисн төр болдмн. Яһад гихлə, олн зүсн номтнр ниилврин тускар олн зүсəр цəəлһвр өгнə. Ниилврин үндс медхин кергт ниилврмүдин салһлт илткҗ авх кергтə. Яһад гихлə, ниилврмүд салһлһна төр хамгин эркн төр болдмн.

Мана төрскн келнə номд ниилврмүд салһлһна төр, Л. В. Щерба келсəр, "хадврмудын артикуляцллһна фазмудт учрдг бульчңгин чинврəр", эс гиҗ, Р. И. Аванесовин келсəр,

”дууна чаңhрлhар болн арhулдлhар хаһлгдна”. Илднь келхд, эн хойр принцип нег-негән дөңнж, нег-негндән немр болна. А. Л. Трахтеровин бичсәр, ”ниилврин салһлт әәсин хамгин сул наалдлhна ормар hардгж”.

Ниилврин туск төр школд дасдг зокалар бүркгдхш. Яhад гихлә, ниилвр тогталhнд эгшг орлцдгнь бәәтхә, терүнд зәрмдән зуг хадврмуд орлцдг саам харhна. Үлгүрлхд, орс келнд ”И-ва-нов-на” гилго амн үгд ”И-ва-н-на” гиж сонсгдна. Эн саамд *н* хадвр ниилвр тогтана. Хальмг келнд болхла, көдлмшчнр (эс гиж көделмеш-чнер – тодрха биш эгшгүд немхлә) негхн эгшгтә болв чигн, дөрвн ниилвртә болж чадна. Яhад гихлә, сонорн хадврмуд, эгшг мет, бас ниилвр тогтаж чадна.

Ниилвр салhлhна төр хаһлхдан ”әәсин хамгин сул наалдлhна нормс” олн зүсн келдт олн зүсн уршгудас көлтә учрдгиг медх кергтә. Орс келнд тер орм дууна улм чаңhрдг йосар олгдна, хамгин арhул дуунас хамгин чаңh дун күртл. Тегәд эгшгүд хоорндк хадврмуд ниилвр салhгч ормар әдл бишәр салhгдна. Үлгүрлхд, дуута хадвр сонорн (hооӂу) хадврта ниилəд, хойр эгшгин хоорнд йовхларн, хоюрн дарук ниилврт орна: *ри-бро* (ребро), *ха-двр* болн нань чигн.

Кемр сонорн хадвр дуута хадврла ниилхлә, ниилвр салhгч орм эн хойр хадврин хоорндаhар hарна: *сту-ден-ты, мөн-др* болн нань чигн. Тегəд ”сул наалдлhна ормс hарhдг учруршгнь” бас эгшгүд болн хадврмуд келлhнә ӂисәнд хәрүцдг эв-арhас көлтә илткгднә. Кемр онц нег учр-уршгар әәсин хамгин сул наалдлhна орм hардг йосн цуг келдүдт олзлгддг болхла, учр-уршгуднь болхла, келн болhнд бәәх фонетическ материалас иштә үүднә.

5. ЧИНВР БОЛН ИНТОНАЦ (АЙСЛВР).

Үгмүд, үгмүдин ниилврмүд болн зәңгс келхд келлhнә ӂисән эрк биш чинврәр мөчлгднә. Делкән олн зүсн келдт әдл биш чинврмүд харhна.

Йирин чидлин (эс гиж динамическ), көгжмин болн холю чинврмүд йилһнә. Чидлин, эс гиж динамическ чинвриг үгин чаңһар келгдсн ниилврәр дамжж йилһнә. Дууна чидл болхла, чичрсн юмна (хоолын чивһсдин) амплитудас көлтә йилһдмн. Чидлин чинвр орс келнд чигн, хальмг келнд чигн йилһнә: "комната, красота, үр, така, харада". Зуг орс келнд чинвр үгин түрүн чигн, дундк чигн, сүүлин чигн ниилврт тусч чадхла, хальмг келнд чинвр зуг сүүлин ниилврт тусна.

Өдгә орфографьд ахрдсн (редуцированн) эгшгүд эс темдглдг учр деерәс үгин чинвр гидг төр сәәнәр хаһлгдадго. Яһад гихлә, чинвриг темдглдг эгшг уга. Үлгүрлхд, "үнн" гидг үгд альк *н* деер чинврин темдг тәвхмби? Кемр "үнен" гиж бичдг бәәсн болхнь, "үнен" гиж архдсн *е* эгшг деер чинвр темдглхмн бәәж. Үлгүрлхд, "модн" гидг үгд альднь чинвр темдглхмби? Кемр "модын" гиж бичдг бәәсн болхнь, "модын" гиж ахрдсн *ы* эгшг деер чинврин темдг тәвхмн бәәж. Тегәд чигн орфографьд ахрдсн эгшгүдиг темдглх төр ода күртл эркн төр болж тоолгдна.

Көгжмин чинвр ниилвриг дууна чаңһар йилһлго, дууна өөдмәр йилһнә. Дууна өөдм болхла, хоолын чивһснә чичрлһнә "нигтәр" (түргнәр) хүврнә. Үлгүрлхд, сербо-хорватск келнд "нос, град" гидг үгмүд өггч киискүртән "нóсу, грáду" (буугч айс) гиж келгдхлә, ормин киискүртән (предложн падежин нег зүсн) "носý, градý" (давшгч айс) гиж келгднә. Зәрм келдт, үлгүрлхд, латинск келнд чидлин чинврәсн көгжмин чинврт ордг саам харһна. Хальмг келнд чигн (моңһл келдт чигн) зәрм номтнр Б. Я. Владимирцов, Г. Д. Санжеев көгжмин чинвр бәәдгиг герчлнә.

Холю чинвр болхла, чидлин чигн, көгжмин чигн чинвр бәәдг, үлгүрлхд, немш келнд харһна. Санхнь, мана хальмг келнд бас холю чинвр олзлгддг бәәдлтә. Яһад гихлә, хальмг шүлгүдин даршлһн көгжмин чинвр зүүсн түрүн ниилврәр эклəд, чидлин чинвр зүүсн сүүлин ниилврәр дуусгдна. Үлгүрлхд:

Кен ахан күндлн келдг,
Кетркә баһчудан тевчн келдг,
Эвтнь тәвәд, еңсгәр келдг
Эйлдг һольшг хальмг келн.

(Калян Санҗ. Хальмг келн.)

Тегәд чинвриг шалһхд, келгдсн зүсн-зүүл йилвһр деер бас чигн хойр йилһвр немх кергтә. Орс келнд харһсн үгин альд болв чигн тусдг сул чинвр гиҗ бәәдг. Хальмг келнд олзлгддг үгин зуг сүүлин ниилврт тусдг, эс гиҗ нег чигтә ормд тусдг сул биш, чигтә чинвр бәәдг. Йирин чинврин чинр келн болһнд йир ик. Орс келнд чинвр-үгмүдин утх-чинр йилһнә: *замóк – зáмок, мукá – мýка, подáть – пóдать, оргáн – óрган* болн нань чигн. Хальмг келнд чинвр чинр зүүхш. Яһад гихлә, эн чигтә, сул биш болна. Болв тер бийнь үгмүд келлһнә җисәнд салһж йилһхд, эн эркн чинр зүүнә. Орс келнә чинврин чинриг хальмг келнд ахрдсн эгшгүд зүүнә: *көрәд – көрәде, чирәд – чирәде* болн нань чигн. Үгмүдин чинвр бәәтхә, бас ф р а з о в (кемәцин) болн л о г и ч е с к (ухани) чинвр гиҗ йилһнә. Тегәд үгмүд зәңгд негдәд, бүкл нег бүрдәц тогтана.

Зәрм келдт (келхд, аналитическ болн уңгин) кемәцин (фразов) чинвр эркн чинр зүүнә. Үлгүрлхд, франц аналитическ келнд je ne seis pas (би медхшив) гисн кемәцд чинвр сүүлин үгд тусна. Кемәцин чинвр келнә фонетическ болн грамматическ тогтацас иш авч тәвгдхлә, логическ чинвр күүнә ухан-седкләс иш авна. Үлгүрлхд, "эндр сән өдр болҗана" гисн зәңгд үгмүдин чигн, кемәцин чигн чинвр йилһж болхмн. Зуг күүнә седкләс көлтә "эндр" гисиг, эс гиҗ "сән" гисиг йилһж логическ (ухани) чинвр тәвж болҗана. Тегәд кемәцин чинвр күүнә седкләс иш авад, логическ ухани чинврт тохрна.

Деер келгдсн үгмүдин, кемәцсин болн логическ чинвр-

мүдин хәрүцән ямр оралдата болдгиг шүлгүдин ритмическ мөчлвр шинҗлхлә, илткгднә. "Как делать стихи" гидг статьядан В. В. Маяковский "кемр кемәцин чинвр шүлгин ритмическ мөчлврлә эс ирлцхлә, ик зунь шүлгиг хаҗhр умшна". Үлгүрлхд, А. К. Толстойин бичсн шүлгүдин хойр мөр авад хәләхмн:

Шибанов молчал. Из пронзенной ноги
Кровь алым струилася током.

Энүнд "молчал" гисн үгин хөөн (пауз) түдвр орх йоста. Болв зәрмснь түдвр келго "Шибанов молчал из пронзенной ноги" гиһәд, эндү hapһна. А. С. Пушкинә "Борис Годунов" гидг нааднас Самозванцин үг шинҗлий:

Царевич я. Довольно. Стыдно мне
Пред гордою полячкой унижаться.

Энүнд "довольно" гисн үг эврә чинвр болн түдвр авх йоста. Эс гиҗ шүлгин ухан сольгдж одх. Тиигхлә, "Болх. Ичҗәнәв" гиҗ уурлад келснә ормд "невчк ичквт болҗана" гисн ухан үүдхмн.

Тиим йовдл поэтикд enjambement (алхлһн, алцллһн) гиҗ нерәдгднә. Үлгүрлхд:

Постой, царевич. Наконец
Я слышу речь не мальчика, а мужа.

Энүнд "наконец" гисн үг "алхад", нег мөрәс хойрдгч мөрд орна. Кемр "наконец" гидг үг урдк үгмүдләһән үлдхлә, "аш сүүлднь зогсич" гиҗ шүлгин уха эвдхмн.

1827-гч жилд А. С. Пушкин К. Н. Батюшковин:

И гордый ум не победит
Любви, холодными словами

– гидг шүлгин мөрәс умшчкад, "Дурни киитн үгәр" гисн ухан орж. Цеглгч чигн дөң болҗахш гиж, эндүһинь заасмн. Тегәд Батюшковин эндүг ашлхнь, логическ чинвр ритмическ мөчлврин үлмәд орхларн, шүлгчин уха эвднә. Фонетикд бас "проклитик" болн "энклитик" гидг юмс йилһгднә. П р о к л и т и к гисн – чинвртә үгин өмн йовдг чинвр уга үг болдмн. Үлгүрлхд, орс "подо мной, надо мной, обо мне". Э н к л и т и к гисн – чинвртә үгин ард йовдг чинврго үг болдмн. Үлгүрлхд, хальмг келнд "орн деер, орн дор". Ашлхд, орс келнд предлог "проклитик" болхла, хальмг келнд хөөт үг "энклитик" болна. Тегәд чигн эдниг зәрмдән нег үг болһад, хамднь бичнә. Тернь бәәтхә, хальмг келнд "деер" гидг хөөт үгд *е* гидг эгшг уданан геехәд, "дер" гиж хүврнә.

Ашлад келхлә, олн зүсн келдиг чинврин халхар олн зүсн кевәр классификацлж болхмн: "сул болн чигтә", эс гиж "чидлин болн көгжмин" гиж, болв бүклднь шалһхин кергт деер келгдсн халхсинь хамднь хәләнә. Тер дунд чинврин чинр бас оньгтан авх кергтә. Үлгүрлхд, сул чинвртә үгин утх-чинр сольлһнд орлцхла, хальмг келнд олзлгддг чигтә (сул биш) чинвр үгин утх-чинр сольлһнд орлцхш. Хармнхд, чинврин төр болн терүнлә залһлдсн олн зүсн төрмүд делкән олн келдт кергтә оньг авладго. Терүг ясхнь – хөөткин керг. Хальмг келнд чигн Павла Дорж болн Есенә Тамара бичсн дегтрмүдәс болн статьясас оңдан юмн уга.

Чинврлә хамдан бас нег эркн орм эзлдг, амн үгин ритм болн айс медүлдг интонац (айслвр) гидг төр бәәнә. Келнә халхар шинжлхд хойр зүсн и н т о н а ц бәәдг: негдгчнь олзлгдхла, үгин утх-чинр сольгдна. Интонац китд, япон болн нань чигн кесг келдт олзлгдна. Үлгүрлхд, япон келнд su гидг үг "шовуна үр", эс гиж "уксус" гидг чинртә болна, hi "өдр" болн "һал", ки "йисн" болн "һундл" гиж интонацас көлтә йилһрнә. Иим йовдл харһдг келдт иим интонац үгин чинр сольн, келнә системд эркн орм эзлдгнь ил.

Хойрдгч зүсн интонац үгмүдт зуг немр чинр өгнә. Эн са-

амд үгин һол чинр сольгдхш. Тиим интонац индоевропейск болн моңһл келдт харһна. Үлгүрлхд, орс чигн, хальмг чигн келнд "өдр" гисн үг олн зүсн интонацар келгдв чигн, далаһар һол болсн "хонгин нарта цаг" гидг чинрән геехш. Зәңгс чигн невчкн немр чинр зүүв чигн, далаһар һол ухаһан сольхш. Зәрмдән деер келгдсн келдт чигн һол ухан сольгдна. Болв тернь контекстуальн стилистическ шишлң учр деерәс авн һарна. Тернь онц төр.

Болв интонацас көлтә "һал" гидг үг "өдр" болдг саам хальмг келнд харһхш. Үлгүрлхд, генткн һаза бальчгт унсн кү үзчкәд, "басл цеврч" гихләрн, "цеврч" гидг үгд "бальчгтач" гисн уха наадлад зүүҗәнәвидн. Энүнд "цевр" үг "бальчгта" гисн чинр зүүснго, зуг дамбрлгч интонацар дамжулж, "зөрүд" чинр бүкл зәңгд зүүлһҗәнәвидн. Ахрар келхд, энд интонац грамматическ болн семантическ зер-зев болжахш. Китдин болн япон келдт болхла, интонац йосн грамматикин нег зер-зев болна.

Ямаран чигн үг йирин нег интонацта болдг. Болв күн болһн тер үгиг келхләрн, эврә интонац немнә, немр интонац орулна. Тегәд чигн о б ъ е к т и в н (йиринә) болн с у б ъ е к т и в н (эврә) интонац гиж йилһдг саам харһна. Интонац эрк биш лексическ болн грамматическ халхсла хәрүцнә. Үлгүрлхд, А. М. Пешковскийин келсәр, иим һурвн зәңгд сургч интонац улм чаңһрад йовна:

Читал ли ты книгу? – Дегтр **умшлчи?** Угайи?
Читал **ты** книгу? – Дегтр **чи** умшлчи?
Ты читал **книгу?** – Чи **дегтр** умшлчи?

Түрүн зәңгд сурвр һанцхн интонацар биш, "ли", "угайи?" гисн немр үгмүдәр болн үгмүдин дараһар темдглгджәнә. Сүүлин зәңгд һанцхн интонац орлцжана. Нам үгмүдин даран чигн орлцжахш.

Тегәд нөкд олн болх дутмд, лексическ "ли", "угайи", грам-

матическ үгин даран болн сургч "чи" – хүв, интонац бийнь сул болдмн. Кемр "нөкд" цөөкн болхла, интонац чигн "чаңһ" болдг бәәж.

Нег келдт интонацар илткдг юмиг ондан келдт лексикәр болн синтаксисәр, эс гиж хойраһинь хамднь олзлдмн. Тиим йовдл орс болн хальмг келдиг дүңцүлхлә, илткгднә. Яһад гихлә, эн хойр келнә грамматическ зер-зевс әдл биш.

Интонац хамгин эркн чинр урн литературт болн драматургийд зүүнә. Терүгәр дамжад, өргн болн гүн дүр зурна. Амн үгд болхла, интонац уга юмн болшго. Бичмр келлһнд интонациг олн зүсн пунктуацин темдгәр темдглнә. Теднә чинр медсн күн амн келлһндән чигн чик ке интонац тогтаж чаджана.

6. ӘӘСИН ФОНЕТИЧЕСК ЙОСД.

Келнә фонетическ хүврлтс нег йосар болдг заята юмн. Тегәд чигн тууҗин дүңцүлгч эв-арһ бүрдхдән эн хүврлтсин давтгддг чинринь олзлдг болв. Тер бийнь, фонетическ йосд бәәнә гисн медл ода күртл батрж тогтадго. Яһад гихлә, фонетическ хүврлтсин үндсиг ода бийнь олн номтнр олн зүсәр цәәлһнә.

Фонетическ йосд гисн юмби гихлә, энтн келнә, эс гиж төрл келдин өргжлтин девсң болһнд давтгдж харһдг әәсин ирлцмжс (соответствия) болдмн. Фонетическ йослмжин (закономерность) тускар келхләрн, зуг келнә өргжлтин тууж шинжлхд келдмн биш, өдгә цагин синхронн бәәдл шинжлхд чигн фонетическ йослмж илткснь орта. Үлгүрлхд, орс келнд үгин эцүст хошадлдг дуута хадврмуд дүләрдг йоста: "нож – ноги, воз – вос, под – пот". Франц келнд болхла, эцүстк дуута хадврмуд дүләрхш: rose (роза) – "рооз" гиж хүврв чигн, "рос" гиж келгдхш. Франц келнлә өөрхн болдгнь бас англь келн бәәнә. Энүнд зәрм хадврмуд, үлгүрлхд, d, v үгин эцүст (сүүлд) невчк дүләрв чигн, дуута хадврмуд

дүләрхш. Хальмг келнд бас тиим йовдл харһна. Йирин фонетическ йосн гиҗ ик зуудан келнә өргҗлтин онц девсңгүд шинҗлхд дару-дарунь давтгддг хүврлтс харһхла, келдмн.

Кезәңк хамрин *о, е* хуучн славянск болн кезәңк орс бичгәр ⊠ , ⊼ түрүн дурсхлмуд һартл, орс келнд *у* эгшг *а* болҗ одла: хуучн славянск м⊠ ка – орс "мука" (һуйр), хуучн славянск р⊠ ка – орс "рука" (һар), хуучн славянск л⊠ къ – орс "лук" (саадг).

Орс келнд хадвр *д ж* хадврла селвлднә "видеть – вижу", хуучн славянск келнд *"жд"* хойр хадврла селвгдн (вижд⊠), польск келнд *дз* аффрикатла селвлднә (widze). Хальмг келнд тиим йовдл бас харһна. Зуг терүг дарунь йовсн *и* эгшгин күчнлә залһна: кезәңк моңһла "һадир" – хуучн моңһла "һаҗир" – өдгә моңһла "гадзар" – өдгә хальмг "һазар" – "һазр". Дүңнхд, эн деер келгдсн *"д–җ–ж–дз–з"* гидг ирлцмҗс цуг келдт харһдг бәәдлтә. Яһад гихлә, эдн артикуляцин өвәрцәр сүүр кеҗәнә. Үлгүрлхд, җөөлрсн *д–җ* болна, *җ* хадвр хаһрлтан гееһәд *ж* болна, *җ* җөөлрлтән гееһәд *дз* болна, *дз* бас хаһрлтан гееһәд *з* болна.

Германск келдин туужд Я. Гримм олҗ авсн "хадврмудын нүүдг йосн" гиҗ йовна. Тер йосар кезәңк хаһргч дүлә хадврмуд германск келдт оньдин фрикативн (һоожу) дүлә хадврмудла ирлцдгҗ. Үлгүрлхд: латинск pater (эцк) – немш Vater, латинск pecus (мал, бухс) – готск fihu, орс "бык" (бух) болн нань чигн. Алтайск келдт бас тиим йосн харһна: кезәңк моңһл pekin, хуучн моңһл hekin, дунд моңһл ekin, өдгә хальмг "экн".

Латинск келнд болн терүнәс үүдсн романск келдт эгшгүд дунд тоолгч темдг (удан – ахр) чинрин темдгт (секәтә – хааһата) хүврҗ. Тегәд урднь удан болҗасн эгшгүд романск келдт хааһата болҗ, ахр эгшгүд секәтә эгшгүд болҗ хүврҗ. Хальмг келнд бас түүнә бәәдлтә юмн учрҗ, болв "удан – ахр" гидг темдг биш, дифтонг – удан *әә* гидг хүврлт авч. Үлгүрлхд, *ай–әә: байху – бәәх, нохай – нохаа, айху – әәх*

болн нань чигн. Зәрм удан эгшгүдлә "ахрдлһн" гидг хүврлт болн "буулһн" гидг хүврлт учрж. Үлгүрлхд, *күүн – күн, хөөн – хөн, тәрәән – тәрән* (ахрдлһн), *темеен – темәән* (буулһн) – *темән* (ахрдлһн) болн нань чигн.

Фонетическ ирлцмж келдин төрл-тохм шалһхд ик тусан күргнә. Яһад гихлә, һазак нег ижл бәәдләр төрл-тохмиг олхд йир хату, эндүрж чигн болхмн. Үлгүрлхд, немш Feuer (һал) болн франц feu (һал) бәәдләрн өөрхн болв чигн, үндсәрн талдан болдмн. Латинск ego (би) болн франц je (би) бәәдләрн хол болв чигн, үндсәрн нег болдмн. Румынск tare (чидлтә, чаңһ), латинск talis (тиим) гидг орч нернлә әдл эс болв чигн, нег үндстә болдг деерән, нам хойрдгч үгәс төрсмн гинә. Яһж гихлә, семантикәрн "тиим чидлтә, чаңһ" гиһәд йовж, "чидлтә, чаңһ" гисн чинр үлдәж. Энүнд эгшг хоорндк l хадвр r хадврт хүврж гилднә.

Тиигәд фонетическ йосдын нилчәр үгмүдин төрл-тохм олж болхмн. Болв ямаран чигн цуг хүврлтсиг цәәлһж чаддмн биш, яһад гихлә, йосд зуг ик зууднь йовдл темдглхлә, әмд келнд олн зүсн йосд сольвлдад, хутхлдна. Болв онц йосд медсн күн урн уяч кевтә, оралдсн юмна зәңгдә, оралда тәәләд, үгин өргжлтин туужиг мөрдәд, уңгинь малтад, үндсинь олж чадна. Үлгүрлхд, латинск pater (эцк), италь padre болн франц pere семантическ чигн, фонетическ чигн халхарн ирлцнә. Алтайск келдт чигн тиим йовдл харһна. Үлгүрлхд, тюркск tart – моңһл tata – хальмг tat, хуучн моңһл urtu – хальмг "ут" болн нань чигн.

Олн келн дунд төрл-тохмин хәрүцә илткхд фонетическ болн семантическ ирлцмжс бүрдәдг йосдт һол оньган өгдгнь ил. Яһад гихлә, фонетикиг эс оньһсн семантик эндүрүлдг болхла, семантикиг эс оньһсн фонетик сохр болна. Кел медлһнә номин туужд фонетикин йосна туск медән кесг дәкж сольгдла. Үлгүрлхд, 19-гч зун жилә 70-гч жилмүдт "младограмматикүд" гидг номтнр "фонетическ йосд сохр юмс мет, эрк биш болна" гиж тоолдг билә. Теднә дару зөрүд

ухатнр болсн Бодуэн де Куртене (1845–1929) Әрәсәд, Шухардт (1842–1927) Австрьд болн нань чигн "фонетическ йосдыг хоосн бооцанд" тоолдг бәәсмн.

Болв йосндан болхла, урдкс чигн, хөөткс чигн эндү haphcмн. Фонетическ йосдыг йиртмжин йоснла әдлцүлдм биш. Яһад гихлә, келн күмни, олна болн туужлгч үндстә юмн болдмн. Болв ямаран чигн йосн уга гиж бас келж болшго. Тегәд чигн материалистическ хәләцтә номтнр "келн олна болсарн, зәрм өвәрцән хадһлв чигн, өргн тууҗиннь хаалһдан материальн юмар илткгдсәрн, эврә шишлң йослмжта болдмн" гинә. Зуг тер йослмжинь чикәр медж авх кергтә. Келнә систем математическ ирлцмжсин систем биш. Келн олна юмн болад, цуг оралдата учр-уршгудар залгдж өргжнә, теднән оньгтан авч үүлднә.

Фонетическ йосдын үндс келнә haза биш (социально-экономическ учр-уршгас биш), зуг келнә дотак өргжлтин аюһар цәәлһж болжана. Үгмүд, үгмүдин көрң олна жирһллә залһлдата болв чигн, тернь hо шуд залһлдан биш. Фонетическ хүврлтс улм ташр-ташр оралдата болчкад, лексическ, грамматическ болн өөрк фонетическ хүврлтәс көлтә үүднә. Үлгүрлхд, 13–15-гч зун жилмүдт франц келнә дифтонгс монофтонг болж хүврв. Энүг фонетическ халхас цәәлһж болшго. Болв эн саамла кемәцин (фразов) чинвр үүдсиг онь-hхла, зәрм үгмүдин келлһн түргдсиг медхлә, франц келн эн саамд ик олна чинр зүүҗәсиг ухалхла, цугинь илткж болжана. Яһад гихлә, дифтонгс зуг чинврин нилчәр бүрднә, кемәцин чинвр үгмүдиг түргнәр келхлә, үүднә. Келлһнә түргдлһн келиг идвгтәһәр олзлхд учрна. Келнә идвгтлһн улсин орн-нутг тогтлһнд икднә. Тиигәд фонетическ хүврлт келнә дотак болн келнә hазак учр-уршгас көлтә hарна.

Фонетическ йосд шинжлснд ик теоретическ (оньлгч) бәәтхә, ик практическ (үүлдгч) тус бәәнә. Яһад гихлә, тедниг медлго бәәчкәд, төрл келдин фонетик болн грамматик шинжлж болшго, үгмүдин этимолог (үндс) болн теднә чин-

рин тууж медж болшго. Келдин ээсин йосд теднә туужин түлкүр болдмн. Ээсин йосд зуг нег төрл-тохмта келдт, нег үндстә үгмүдт йилһдмн.

7. ФОНЕТИК, ГРАФИК, ОРФОГРАФЬ БОЛН БИЧГИН ТУУЖ.

Урднь келсәр, әс болн үзгүд йилһдг зокал 19-гч зун жилә нег эркн гисн секвр (олмж) болла. Тер йилһлтнь нег бийәрн фонетикиг илткв чигн, хойрдгч халхарн болхла, график болн орфографиг көндәнә.

Г р а ф и к орфографяс зөвәр өргн термин. Графикд ямаран үзг ямаран ә темдглдгиг шинжлнә. Энд үзг болһна чинр шалһж, яһж эдн умшгддгиг илткнә. Талдан келдин алфавитд үзгүд әдл болв чигн, умшгддгнь оңдан болдг саам харһна. Үлгүрлхд, орс *с* үзг англь келнд *к* (cold) болн *с* (city) метәр, франц келнд чигн тиим кевәр – *к* (cour), *с* (cent) гиж умшгдна.

О р ф о г р а ф ь болхла, чикәр бичлһнә төр тәвж, келнә зокалмудыг күцәх арһ хәәнә. Йирин орфографьмуд һурвн принципәр һардвр кенә: фонетическ, морфологическ (эс гиж этимолого-морфологическ) болн туужлгч (эс гиж авъяслгч-традиционн) принципмүд олзлна.

Ф о н е т и ч е с к принципәр кегдсн орфографьт үгмүдин бичлһн болн келлһн әдл болж ирлцнә. Ахрар келхд, соңсгддгарнь бичлһн болдмн. Үлгүрлхд, орс "пол, стол", хальмг "һар, көл, хөн" ("хөөн" – гихин ормд), "күн" ("күүн" – гихин ормд).

М о р ф о л о г и ч е с к принципәр кегдсн орфографьт үгмүдин бичлһн үгин грамматическ тогтацар, төрл үгмүдин уңгар һардвр авна. Үлгүрлхд, орс "вос" биш "воз" гиж бичлһн "воз – возить" гидг хәрүцәһәр залгдна, орс "вада" биш "вода" гиж бичлһн "воды, водный" гидг үгмүдәр бара авна. Немш келнд чигн alt (көгшн), älter (дүнцүлгч зерг болсн

кев) гиҗ бичв чигн – elter гиҗ келнә. Хальмг келнд "йовна – йовла" гиҗ, "йов" гисн уңгарнь һардвр кенә. Амн келлһнд болхла, эн үг "йомна" гиҗ соңсгдна. Йирин хальмг келнә орфографьт морфологическ принцип йир уутьхнар олзлгдна.

Т у у ж л г ч принципәр кегдсн орфографьт үгин бичлһн урдк кевәрнь залгдна. Үлгүрлхд, орс "цирк", "цырк" гиҗ соңсгдв чигн, латинск circus гидг үгәр залгдҗ бичгднә. Англь келнд right (һо, чик) rait гиҗ келгдв чигн, gh гидг хойр үзгәр урдк кевәрн бичгднә. Франц келнд "beaucoup" (олн) "боку" гиҗ келгдв чигн, хуучн кевәрн бичгднә. Хальмг келнд "Аһш" (Царицын – Волгоград). "Ахш" гиҗ келгдв чигн, "Аһ" гидг уңгар һардвр авч бичгднә. Тиим орфографь орфоэпь хойрин хоорндк йилһвр зуг үгин туужар цәәлһгднә.

Өдгә келдт эн һурвн принципмүд зерглҗ олзлгдв чигн, йирин нег принципнь һоллгч болна. Үлгүрлхд, орс келнд морфологическ принцип өргнәр олзлгдна. Англь болн франц келдт болхла, туужлгч принцип бичлһнд эркн орм эзлнә. Зуг бичмр келлһн эркн чинр зүүнә, амн келлһн – мел хүврәд йовдг төләдән – далаһар оньгт авгдхш гисн ухан – хаҗһр тоолвр. Яһад гихлә, амн келлһн келнд, өдр болһни җирһлд ик орм эзлнә.

Зәрмнь "орфографь – үгин зург, оригиналнь – амн үг" гиҗ келнә. Тернь орта, болв ә үзг хойриг йилһхд, амн келлһ болн орфографь дүнцүлхд, тедн хоорнд учрдг хәрүцә бас оньгтан авх кергтә. Яһад гихлә, орфографь амн келлһнд бас эврә нилчән күргнә. Сән орфографь сән амн келлһ тогтахд тусан күргнә, нег батрсн кемҗә үүдәхд нөкд болна. Нег кемҗәтә бичмр келлһн әмтнә хоорндк уха медлцлһиг гигүрлнә, келнә чинр икдүлнә.

Зәрм номтнр орфографин чинриг күцц үнлхш. Йосндан болхла, график болн орфографь хойр амн келлһәр сүүр кеж үүдсн бийнь, цуг келнә систем батлхд ик тусан күргнә, амн келлһиг өргжүлж, ямаран чигн халхарн сән болхд нөкд болна.

Тегәд чигн мана хальмг номтнр дунд 1925-гч җиләс авн ода күртл орфографин туск зүткән унтрхш. Ахрдсн эгшгүдиг темдлгхмби аль угай? Темдглхлә, альднь темдглхмби? Удан эгшгүдиг нег ниилвртә үгмүдт темдглхмби аль угай? Түрүн биш ниилврт йовсн удан эгшгүдиг яһҗ темдглхмби? Хойр үгәс тогтсн нег үүлдвриг (аналитическ конструкцс) яһҗ бичхмби? "Келҗ бәәнә" гисиг "келҗәнә" гиҗ бичхлә, "келҗ йовна" гисиг "келҗовна" гиҗ бичхмби аль угай? Нань чигн олн сурврмуд ода деерән тодрха хәрү авад уга. Тегәд чигн хальмг литературн келнд бәәрн-һазрин (диалектизмс) болн хар келлһнә (просторечн) элементс олар олзлгддг болв.

Зәрмдән келлһиг келгдсн кевәр темдглхләрн, ф о н е т и ч е с к т р а н с к р и п ц олзлна. Тиим юмн олн зүсн келд шинҗлхд чигн, төрскн келнә әәсин өвәрц медҗ авхин кергт чигн, келлһнә эндүс чикллһнә төлә чигн олзлгдна. Яһад гихлә, орфографь ик зуудан әмд амн келлһиг күцц темдглҗ чадхш, келлһнә җисәнд учрсн олн зүсн просодическ (келлһнә) хүврлтсиг илткҗ чадхш. Тегәд чигн орфографиг фонетическ транскрипцәс йилһҗәх кергтә. Транскрипц һанцхн фонетическ принципәр һардвр кеҗ келлһ темдглхлә, орфографь эрк биш морфологическ болн туужлгч принципмүдиг оньгтан авч келлһиг темдглнә.

Тегәд хальмг келнд "күн – күүнә, хөн – хөөнә, сән – сәәнд" гиҗ хойр зүсәр нег үгиг бичлһн транскрипцлә өөрдсн орфографиг үзүлҗәнә. Эннь өдгә хальмг орфографин нег эндү. Ахрдсн эгшгүдиг үгин дунд болн эцүст, удан эгшгүдиг үгин түрүн биш ниилврмүдт эс темдглдгнь хойрдгч эндү. Яһад гихлә, эн саамд йосн келлһн чигн чикәр илткгдхш, талданар келгддг үгмүд чигн йилһрхш. Үлгүрлхд, *чирәд* (татад) – *чирәд* (нүүрт) гидг хойр үг нег кевәр бичгднә. Йосндан болхла, эдниг иигҗ салһж болхмн билә: *чирәд* (татад) – *чирәәде* (нүүрте), *көрәд* (көлдәд) – *көрәәде* (көрәәһәр керче), эс гиҗ "көрәә" гисн бәәлһнә нернә өггч киисквр темдгллһн. Тиигҗ бичхин кергт әәсин ахрдлһна үндсинь медҗ авх

кергтә. Яһад ахр эгшгүд ахрдсиг, удан эгшгүд ахр болсиг оньһх кергтә. Ямаран чигн келнд үүлддг "чинә әрвлгч" болн "чинр хадһлгч" гидг хойр йосн хоорндан хәрүцдгиг медж авх кергтә.

"Чинә әрвлгч" (келнә залху) гидг йосар келлһн амр болхар седнә. Эн саамд олн зүсн ассимиляц, диссимиляц болн эгшгүдин ахрдлһн, гаплолог, метатез, үгмүдин давхрлһн болн ниилллһн келлһнд үүднә. Үлгүрлхд, орс келнд "сейчас" гилго "щас" гиж, хальмг келнд "кен медж бәәнә?" гилго "кемҗәнә?" гиж келдг саамд деер заасн йосн илткгднә. Орфографьт фонетическ принцип эн йоснас үүднә. "Чинр хадһлгч" келиг батлгч, нег кевәрнь бәәлһдг гидг йосар келлһн тогтацарн чигн, чинрәрн чигн тодрха, ил үзгдм болхар седнә. Орс келнд "сейчас" (сей час), хальмг келнд "эндр" (эн өдр), "кен медҗәнә?" гиж бичгднә. Морфологическ принцип эн йоснас үүднә.

Эн хойр йоснас көлтә келнә өргжлт болна, нег халхарн келлһн гиигрнә, хойрдгч халхарн келлһнә тогтац хадһлгдж, терүнә семантическ чигн, грамматическ чигн чинр ил үзгдм болна. Тиим йовдл хальмг келнд "өндр" гилго "эндр", "кемҗәнә?" гилго "кен медҗәнә?", "йовҗомна" гилго "йовҗовна" гиж бичлһнд харһна. Бичгин тууж йир ут болчкад, олн зүсн оралдата болдмн. Ик кезәнәс авн күн эврәннь ухаһан нег юмнд темдглхәр седәд зүткә юмн. Болв өдгә алфавитд әмтн күрхиннь өмн олн зүсн эв-арһс олзлдг бәәж.

Хамгин хуучн бичгин негнь – з у р г у д (п и к т о г р а ф ь м у д) зурдг бичг билә. Тиигхд күн күргх санаһан нег юмн деер зург зурж медүлдг бәәсмн. Үлгүрлхд, "күн" гисн уха медүлхин төлә кү зурдг бәәсмн. "Би аңһучлж йовнав" гисн зәңг күргхин төлә кү, модд болн аң-адус зурх кергтә бәәсмн. Тиим бичг дала юм медүлдго бәәснь ил. Абстрактн медәсиг тиигж цур медүлж болшго бәәсмн.

2-гч зург

2-гч зургт Испаньд олдгдсн көңглин эрст кезәңк күн зурсн зург (пиктографь).

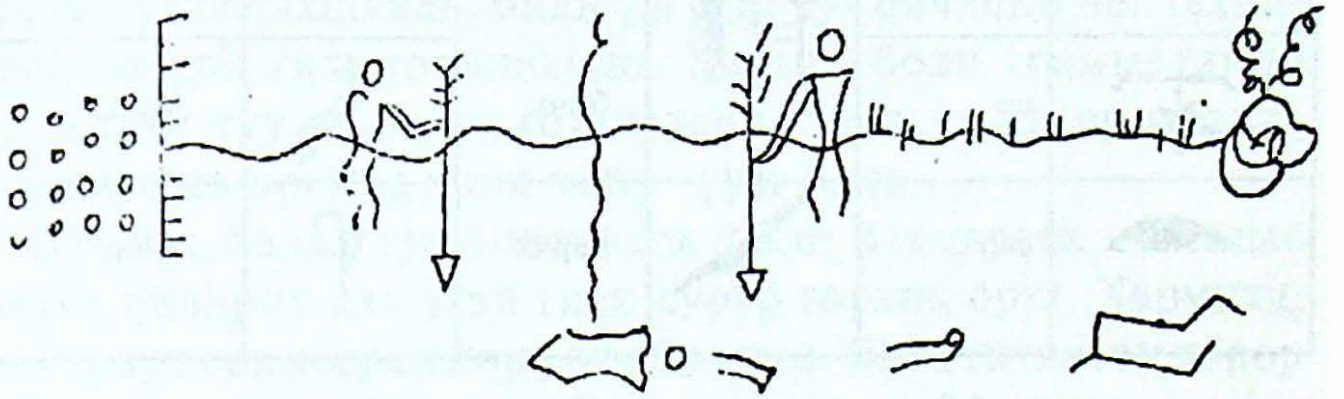

3-гч зург

Деер индейск нег иргнә аяни зург.

Идеографическ, эс гиж иероглифическ бичгт юмна зургуд биш, юмна символмуд олзлгддг бәәж. Ода һанцхн нег татсн модн кү темдглдг болж. Идеографическ бичгин үлдл ода чигн харһна: зурата козлдур – "оптик" гидг лавк темдглж чаджана, һанз – тәмкин магази, хумха толһа – үклин темдг болн нань чигн.

Иероглифическ бичг Египетд, Китдт, Японьд болн нань чигн орн-нутгт өргнәр олзлгддг болла. Болв тиим олн иероглифмүдтә бичг йир күнд болад, далаһар улс дунд тарсн уга. Тегәд чигн Китдт ода бичгин реформ кех саната. Китдин иероглифмүд олн миңһн жилә туужта болад, күмни культурт ик үнтә юмн болв чигн, эгл улст бичг медхд гиигн бол-

тха гиһәд, латинск үзгүд олзлх саната. Египтянмуд олзлжасн идеографическ бичг шинжлтн.

	дээлдэн		үкл		эк
	йовх		салькн		көвүн
	Египет		үзх		хан
	өдр		бичх		болһамж
	сө				зарһ
	сар		керчх		жил

4-гч зург

Тууҗин ут туршт амр бичг хәәлһн уурснго. Идеографическ бичгәр сүүр авсн, 1000–600-гч жилмүдт мана ээрин өмн төрсн ассиро-вавилонск, эс гиҗ шумерск клинописьт ниилврин (силлабическ) бичг цаг ирвәс үүдв. Болв ниилврин бичг чигн зөвәр күнд болла. Энүнд үг ниилврәр салһгдж бичгдх зөвтә бәәсмн. Зуг үзгәр сүүр авсн бичг ямаран чигн уха темдглхд амр болад, цаарандан өргн делгрлт болн өндр өргжлт авв. Үзгин бичг, онданар келхд, әәһин бичг, урдк бичгүдлә әдл олн түрү үздго болв. Үзгин бичгәр конкретн чигн, абстрактн чигн уха медүлж болдг болв, нег үг чигн, бүкл зәңг чигн, нам ик текст чигн темдглхд амр болв.

Бичгин тууж һо хаалһар өргжхш. Идеографическ-иероглифическ бичг ода күртл олн ик өргжлттә келдт (китд, япон,

корейск болн нань чигн) олзлгдна. Тер бийнь бичг чигн, грамматикин систем чигн эврә өвәрцтәһәр конкретн болн оньһм-үзм кевмүдәс абстрактн болн бүгдлгч илткврин кевмүдүр өргжж. Өдгә бичг идеографическ бичгин олн зүсн немр темдгүдиг геехәд, улм тодрха болж, амр болчкад, улм бодгч (отвлеченн) болв. Кемр урднь семитическ келдт үзгин нерн нег бәәх юмна идеограммла залһлдата бәәсн болхла, үлгүрлхд, *б* үзг "бет" – гер гидг үглә, *м* үзг "мем" – усн гидг үглә, *р* үзг "рош" – толһа гидг үглә залһлдата, цаарандан эн залһлдан тасрв. Ода бидн *б,* эс гиж *м* үзг бичхләрн, ямаран чигн үзг бичхләрн, "гер", "усн" болн нань чигн бәәх юмна тускар ухалжахшвидн, бидн үзгүдиг зуг бичлһнә нег технический эв-арһ гиж тоолнавидн. Бичгин болн грамматикин өргжлтин туужд бодгч (отвлеченн) темдгүд ик орм эзлж, күмни келн өргжхд эркн чинр зүүдг болв.

Бичгин бәәдл грамматическ болн лексическ тогтацас көлтә йилһрнү аль угай гисн сурвр төрхнь орта. Хармнхд, эн сурврт ода деерән хәрү өгч болшго. Яһад гихлә, эн төрәр күн шинжлвр кехәд уга. Ода деерән зуг "бичгин өргжлт келнә өргжлтлә шахр кевәр залһлдна" гиж келж болхмн. Бичг чигн нег бийәрн келнә өргжлтд орлцж, келнә бүгдлгч кемжә тогтахд ик тусан күргнә. Бичгин туужар дала дегтр бичәтә: Ч. Лоукотки. "Развитие письма". М., 1950; И. Ю. Крачковский. Над арабскими рукописями. М., 1948; В. Георгиев. Происхождение алфавита//ВЯ. 1956. № 2; Л. В. Черепник. Русская палеография. М., 1956 болн нань чигн. Ашлхд, ода орфографян, келнә грамматикән ясч авх кергтә.

III. КЕЛНӘ ГРАММАТИЧЕСК ТОГТАЦ (ЦОГЦ).

1. ГРАММАТИК Ю ШИНҖЛНӘ?

Өдр болһни җирһлд бидн грамматикин тускар күүндхләрн, зәрмдән терүг орфографьла, эс гиҗ бичлһнә зокалмудла әдлцүлҗ эндүрнәвидн. Грамматик орфографьла болн олн зүсн зокалмудла залһлдв чигн, эврә хаһлх шишлң научн (номлгч) төртә болдмн.

Школын грамматик цуг оньгтан практическ (керглгч) халхд тусхана, сурһульчнрт чикәр келдг, чикәр бичдг чадвр өгхәр зүткнә, төрскн кел дасхна. Номлгч грамматик болхла, школын грамматикин ашлврас эклнә. Яһад гихлә, эн керглгч (практическ) төрмүд хаһлх деерән, эркн теоретическ (оньлгч) төр тәвҗ, келнә грамматическ тогтац, үндс, өргҗлт болн грамматическ категорьмудын систем шинҗлнә. Зуг эн теоретическ (оньлгч) халхасн хәләгдхлә, орфографин болн орфоэпин олн зүсн төрмүд йоста кевәр цәәлһгдҗ чаджана. Тегәд чигн номлгч грамматикд келнә оньл (теория) үүлдмҗлә (с практикой) тасршго кевәр залһлдата.

Орс келнә алдр номт А. М. Пешковский (1878–1933) школын болн номлгч грамматикүдиг йир икәр йилһдг билә. Түүнә санаһар, "грамматикиг школд дасхд бидн келнә туск медрлән зуг гүүдүлҗ, өргҗүлҗ чаджанавидн. Номлгч грамматикд болхла, цуг школдан дассан мартчкад, шинәс дасх төр һарна".[1] Тиим ухан невчк хаҗһр, яһад гихлә, йосндан школын грамматик чигн, оньлын грамматик чигн нег кевәр номлгч шинҗәр сүүр кенә. Йилһврнь зуг түрүһин болн аһуһин кемҗәнд тохрна.

---

[1] *Пешковский А. М.* Школьная и научная грамматика. Изд. 3-е. М., 1922. С. 45.

В. Г. Белинский кезәнә орта кевәр: "Хар чееҗәрн грамматик медсн баһ. Яһад гихлә, грамматик гисн – келнә логик болн философь болдмн. Тегәд хар чееҗәрн сәәнәр бичдг, келдг күн келнә оньлын медрл авхла, эн урдкасн хойр, һурвн холван үлү сәәнәр келж чигн, бичж чигн чадх",– гисмн. Цааранднь эн: "Грамматик келнд зокалмуд белдхш, эн зуг келнд бәәсн зокалмудыг илткнә. Тер зокалмудыг эс медхлә, олна келнд харш. Тиигхлә, күн болһн дурндан кел олзлад, терүг эвддг болх",[1] – гиж бичсмн.

"Келн уха медлцлһнә болн илткмжин эркн нег эв-арһ" гиж эс тоолхла, келнә оньл үүдшгонь ил. Тиигхлә, грамматикин оньл чигн тер мет үүдшго.

"Наука логики"гидг дегтртән Гегель бичсмн: "Логик... грамматиклә әдл хойр зүсәр илткгдж хойр чинртә болна. Үлгүрлхд, грамматиклә шинкән таньлджах күн түүнә кевмүдт хоосн йосна абстракцас, зокалмудас ондан юм үзхш. Кемр күн нег, эс гиж олн келд бүклднь меддг болхла, тедниг хоорндынь дүнцүлж чаддг болхла, урднь келгдсн йосд болн зокалмуд ондан кевәр үзгдж, үнтә медрлд тохрна"[2].

Грамматикин оньлгч ик чинриг бичәчнр болн номтнр сән меддг билә. М. Ломоносов М. Смотрицкийин бичсн "Грамматикиг" медж авчкад, наснани туршт номла болн эрдмлә бийән залһдг болв. А. Радищев чигн философск материалистическ үүдәвртән "О человеке, о его смертности и бессмертии" бас грамматикин үндснә туск төр көндәсмн. А. Пушкин наснани туршт орс келнә туск материал цуглулж, грамматикин бүгд йослмж (закономерность) медж авхар зүтксн билә. Баһ наста Чернышевский орс келнә үг-тогталһна төр хаһлсн үүдәвр бичж һарһла.

Дундын зун жилмүдт Данте келнә философин болн грамматикин туск "О народном красноречии" гидг трактат

---

[1] *Белинский В. Г.* Сочинения. Т. IV. С. 759–760.

[2] *Гегель.* Наука логики. Сочинения. Т. V. 1937. С. 37.

бичсмн. М. Ломоносов, А. Радищев, А. Пушкин, В. Белинский, Н. Чернышевский болн М. Горький Әрәсәд, Панини болн Вараручи кезәңк Индьд, Платон болн Аристотель кезәңк Грецд, Данте болн Вико Итальд, Алишер Навои Узбекистанд, Бэкон болн Локк Англьд, Лейбниц болн Гердер Германьд, Декарт болн Дидро Францд, Хачатур Абовян Арменьд, Зая-Пандит Намкайҗамц Өөрдт, Ц.-Д. Номинханов болн Б. Бадмаев Хальмгт, нань чигн олн улс наснани туршт грамматикин төрмүд хаһлхар шунҗ бәәһәд, келнә бүгд төрмүдиг хаһлх болҗ зүткснн.

Зәрмснь "грамматик келн биш, зуг келнә тускар ухалсн күүнә үүдәвр" гиҗ санна. Йосндан болхла, грамматик үгмүдләһән, келлһнә әәслә хамдан кел тогтадмн. Зәрм улс "цуг келн үгд тохрна, грамматик болхла, зуг келнә зәрмзүрминь цәәлһҗ, онц кевмүд илткнә" гиҗ ухална. Тиим тоолврин эндүг иигҗ амрар илткҗ болхмн. Үлгүрлхд, "би, университет, көдлнә, удан, багш" гидг үгмүдәс ямаран уха медүлхәр седҗәхиг күн медшго. Яһад гихлә, энүнд грамматик олзлгдлго бәәҗ. Тегәд чигн шидрәс үлгүр болсн "аудиовизуальн методар" хальмг кел дасси сурһульчнр чигн, университет төгсәсн журналистнр чигн орфографическ эндүһарһдгнь бәәтхә, үгмүдин дарани зокал эвдҗ келдг, бичдг болв. Зәрмнь "нам хаҗһр чигн болтха, зуг хальмгаһар келҗ үзтхә" гиҗ санна. Тернь буру. Яһад гихлә, тиим эндүс келлһ чигн эвдәд, кел чигн эвдәд, хор күргҗәнә.

Ухаһан әмтнд медүлхин төлә үгмүдин чинр медсн бах, күүндхләрн, эрк биш үгмүд хоорндан яһҗ ниицдгиг медҗ авх кергтә. Тегәд грамматикд үгмүдин ниицәнд учрдг үгмүд хоорндк залһлдас, зәңгд учрдг үгмүд хоорндк залһлдас, үгмүдин грамматическ кевмүд шинҗлгднә.

2. ГРАММАТИК БОЛН ЛЕКСИК.

Грамматикиг шинҗлхд учрдг хамгин түрү төр болдгнь – грамматик болн лексик хойрин хоорндк хәрүцән. Сүүлин

җилмүдт грамматикиг геометрлә дүңцүлдг авъясиг невчк чиклх кергтә гиҗ сангдна.

Нег халхарн, грамматик абстрактн категорьмудар үүлднә гиснь үнн. Үлгүрлхд, бәәлһнә нерн бәәх нег юм темдглнә гихләрн, бәәх "ширә, гер" чигн, "ном, һәәхүл" чигн, "йовдл, диилвр, җисә, җирһл" чигн темдглсн болҗ һарнавидн. Болв, академик Л. В. Щерба келсәр, "Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокрёнка" гисн зуг орс келнд харһм кемәц" гихлә, күн алң болна. Яһад гихлә, эн зөрц олн зүсн ээһәс тогтасн комплекс болад, ямаран чигн уха илткҗәхш, уха медлцлһнә зер-зев болҗахш. Тегәд чигн эн келнә тоод орҗ чаджахш. Эн зөрц тогтасн зәңгд зуг зәңгин мөчмүд йилһҗ болхмн: "куздра" – нерлгч, "будланула" болн "курдячит" – келгч, "глокая" – цәәлһлт, "штеко" – уршг, "бокра" болн "бокрёнка" – немлт. Тиигәд грамматическ категорьмудыг зөрц лексикәснь салһж, грамматическ чинринь йилһҗ оньһҗ болхмн.

Грамматик ямаран болв чигн абстракцар үүлдхш, эн зуг бәәх (реальн) келдин бәәх (реальн) үгмүдин абстракцар үүлднә. Яһад гихлә, келн гисн хоосн грамматик биш, эн фонетиклә болн лексиклә салшго кевәр негдсн грамматик болҗана. Тегәд чигн зәрмдән онц төрмүд шинҗлхин кергт грамматическ юмиг лексическ болн фонетическ юмнас, лексическ юмиг грамматическ болн фонетическ юмнас, фонетическ юмиг лексическ болн грамматическ юмнас салһв чигн, эдн цуһар негн болдгиг медх кергтә, юмна нег хүвиг бүклин тоод орулдмн биш.

Тегәд чигн "Глокая куздра..." гидг кемәц орс келнә кемәц болхларн, "грамматикд зуг хәрүцәнәс ондан юмн уга" гисн номтнрин тоолврар кемәц болна. Йосндан болхла, грамматикд хәрүцәнәс нань чинр чигн орлцна. Тегәд грамматик лексикәс юуһарн йилһрдви? Зәрмнь "лексикд чинрин аһу, грамматикд хәрүцәнә аһу хәләгднә" гилднә. Йосндан болх-

ла, эдн хамдан бәәв чигн, зуг лексикд чинр түрүн орм эзлхлә, грамматикд хәрүцән түрүн орм эзлнә, чинрнь дарунь хәләгднә. Лексикд йовдг чинрин категорь грамматикд йовсн чинрин категорьла әдлцхш. Эднә хәрүцәнә категорьмуд чигн әдл болхш. Үлгүрлхд, "ширә" гидг үг лексическ халхасн күн суудг юм темдглҗәнә, грамматическ халхасн болхла, эн нег тоодан, нерәдгч киисквртән йовх бәәлһнә нерн.

Грамматическ чинр лексическ чинрәс йилһрхдән логическ медәслә ирлцв чигн, бәәх юмсла ирлцхш. Лексическ чинрт болхла, тернь чигн, эннь чигн ирлцнә. Үлгүрлхд, "модн" гидг үг лексическ чинрәрн "урһмлын нег юмн" гидг логическ медәнлә залһлдх бәәтхә, нег бәәх, келҗәх күн меддг конкретн моднла залһлдна, ил үзм моднла эс залһлдв чигн, "урһмлын нег зүсн юмн" гидг медрллә залһлдна. Грамматическ чинрәрн "модн" гидг үг бәәлһнә нерн гиҗ, бәәх нег юмн гиҗ, чинрлгч нерн биш, үүлдвр чигн биш, предметн чинртә юмн гиҗ оньһгдна. Категориальн грамматическ чинрәс ил үзгдм предметн (юмлгч) чинрүр "буухла", лексическ чинр һарч ирнә.

Эн йовдл үг бүгдлнә (обобщает) гидг ухаг эвджәхш. Яһад гихлә, лексикд бүгдлмҗ (обобщение) оньдин бәәх юмсин болн йовдлмудын бүгдлмҗлә залһлдата. Грамматикд болхла, бүгдлмҗ нег ямаран болв чигн категоряр сүүр авна. Категорьмуд болхла, бийснь шуд, эс гиҗ киизңгәр логикин категорьмудла хәрүцнә. Үлгүрлхд, тоохин грамматическ категорь бәәх юмсла шудтан ирлцхш, тегәд олн зүсн келлһнә хүвмүдт (бәәлһнә нернд, орч нернд, үүлдгчд) илткгднә. Болв тоохин грамматическ категорь логикин тоохин туск медәнлә залһлдата болна. Хальмг келнд эр-эмин грамматическ категорь уга, эс гиҗ йир бичкн илтквртә. Болв логикәр болхла, эрнь чигн, эмнь чигн йилһрнә.

Грамматик лексикәс онцрв чигн, оньдин терүнлә хәрүцнә. Яһад гихлә, "грамматик келнд зокалмуд өгх" (Белинский). Зокалмудыг грамматик зуг бәәх келнә мөчмүдәс шалһҗ

һарһҗ чаджана. "Глокая куздра..." гидг үгмүд зуг бәәх үгмүд дуралһҗ зөрц тогтагдсн зәңг болад, зуг бәәх үгмүдин өөр олзлгдҗ чаджана. Эдн йосн үгмүд орхнь "хөөт" чинртә болдмн.

Үгмүд хоорндан ниилхләрн, бас грамматикин йосар һардвр кенә. Үг болһн захин бәрн үглә ниилхш. Үлгүрлхд, синонимс шинҗлхлә, деер келгдсн йир сәәхн илткгднә. Үлгүрлхд, "чаңһ салькн" – "ик шүрүн салькн" гиҗ сольж болхмн. "Шүрүн үг" гиҗ келҗ болв чигн, "чаңһ үг" гиҗ келҗ болшго. "Ик үг" кезәнә "Моңһлын нууц товчд" келгдв чигн, ода күн тиигҗ келхш. Тегәд грамматическ хәрүцән үгмүдин бәәсн реальн чинр-утхас иштәһәр бүрднә. Үлгүрлхд, "үүнәс көлтә", "тер төләд" гидг үгмүдин ниицән нег чинр-утхта болв чигн онц грамматическ чигн, лексическ чигн тогтацта.

Бәәлһнә нерн, чинрлгч нерн, орч нерн, үүлдгч болн нареч гидг медәс хамгин түрүнд грамматическ болчкад, зуг дарунь лексическ болдмн. Болв грамматикд лексическ чинр хамгин түрүнд, дарунь зуг грамматическ чинр йовдг саам бас харһна. Үлгүрлхд, "хумстн, жиртн, күмн" гидг хамцулгч чинр зүүсн бәәлһнә нердт, "улан, цаһан" гидг чинрин чинрлгч нердт лексическ чинр хамгин түрүнд йовна. Яһад гихлә, х а м ц у л м ж (собирательность) болн ч и н р л м ж (качественность) лексикин нег элемент болдмн. Тиим зүсн лексикәр дамжҗ грамматик лексикд орна, лексик грамматическ системд тохрна. Тиим грамматикин хөөт чинрмүд (хамцулмж, чинрлмж, һанцрмж, хувалдмж болн нань чигн) грамматикиг лексиклә залһдмн.

Грамматик математикла әдл биш. Математикд "кедү юмн?" гидг сурврт "кедү?" гидг үгд оньган өгдг болхла, грамматикд болхла, "юмнви?" гидг үгд ик оньг өггднә.

Синхронн (өдгәлгч) халхар әрә үзгдм залһлдан диахронн (туужлгч) халхар улм тодрха илткгднә. Яһад гихлә, келнә олн зүсн грамматическ кевлгчмүд (формантс), аффиксмүд урднь онц үгмүд болҗ йовҗ. Үлгүрлхд, *-жәнә: келҗ бәәнә*

– келҗәнә; -ур: һол уру – һолур болн нань чигн. Хальмг келнд үгмүдин грамматикализац ода цагт ил үзгдм кевәр болҗана. Үлгүрлхд, *йовж йовна – йовжовна, һарч одж – һарчоч, идж оркж – идчкж, цокад бәәнә – цокадәнә* болн нань чигн. Зәрм номтнр "грамматик зуг абстрактн юмар, лексик зуг келнә конкретн негдлтсәр үүлднә" гиснь хаҗһр. Яһад гихлә, лексикд мел конкретн үгмүд биш, зәрмдән абстрактн чинртә үгмүд чигн харһна. Грамматикд чигн мел абстрактн (киисквр мет) бүгдлмҗс биш, зәрмдән үүрмг, конкретн хәрүцә илтксн (*көлтә – төләд* гисн мет) бүгдлмҗс харһна.

Цуг деер келгдсн грамматикин шишлң чинринь баһрулх йосн уга. Яһад гихлә, урдк келиг кемәцлә әдлцүлж, грамматикиг логиклә әдлцүлж хутхдг цаг давв. Грамматикин өвәрцс йилһхләрн, грамматик "цевр хәрүцәс" илткнә гилго, күүнә уха медүлдг зер-зев болсн келн дотр бәәх хәрүцә илткнә гиж келх кергтә. Тиигәд грамматикд чигн, лексикд чигн эркн орм эзлдг чинрин болн хәрүцәнә туск төр һарч ирнә.

"Грамматик ухалврла залһлдата" гилднә. Тер залһлдан ямр кевәр болдви? Эн сурврт номтнр хойр зүсн хәрү өгнә. Тер хәрүһәс иштәһәр хойр зүсн "формальн" (грамматикиг хоосн цевр хәрүцәнд тоолдг) болн "формальн биш" (грамматическ кевиг илтксн цутхлңлань хамднь хәләдг) лингвистическ үзгүд бүрднә.

Кезәнә хуучн орс келнд "рубить топором" (сүкәр чавчх), "ехать волами" (царар йовх), "защищаться щитом" (халхар халхлгдх), "защищаться ночью" (сөөһәр халхлгдх), "пахать волами" (царар һазр хаһлх) гиж келҗ болдг бәәж. Ода тиим үгмүдин үлгүрәр "пахать трактором" (трактарар хаһлх) гиж келдг болж. Зуг "пахать волами" гилго, "пахать на волах" гиж келдг болв. "Тиим грамматическ хүврлтс орс келнә туужд ухалврин некврәр учрж" гиж болхмн.

Хальмг келнд чигн тиим хүврлтс харһна. Үлгүрлхд, ху-

учн моңһл келнд залгч чинртә киискврмүд "өөде" (деегшән), "тала" (тал) болн "уруу" (доргшан) гидг һурвн хөөт үгмүдәр илткгддг билә. Ода болхла, зуг "тал" гидг хөөт үг үлдв. Наадкснь *-әәд* болн *-уур* гидг залгч киискврин чилгчст тохрв. Тиигәд хальмг келнд "манаады – мануур", "герәәде – герүүр" гидг үгмүд "орх" гидг үүлдгчлә ниицдг болв. "Мадн тал", "гер тал" гидг үгмүд "өөрдх, ирх, йовх" гидг үүлдгчслә таардг болв. Урднь хуучн моңһл келнд өггч болн орм заагч киискврмүд салу чилгчстә бәәсн болхла, ода эн хойр киисквр негдәд өггч-орм заагч киисквр болв. Үлгүрлхд, "гере" – өггч, "гер-түр" – орм заагч киискврмүд негдәд "герт" гиҗ келгддг болв.

Латинск күүндгч келнд империн цагт "предлог" олзлдг конструкцс элвҗәд, киискврин конструкцс баһрдг болв. Зөрүд йовдл хальмг келнд ода харһдгиг деер үзүлләвидн. Болв немр болдгнь "тал" гидг хөөт үгтә конструкцс залгч киискврин *"-ур, -үр"* гидг чилгчтә конструкцар сольгддг саам элвҗв: "намтал – намур, чамтал – чамур, маднтал – маднур" болн нань чигн. Романск келд болхла, бәәлһнә нердтән цуг киискврмүдин чилгчс геехәд, зуг предлогар болн үгин дараһар теднән хүврәдг болв.

Иигәд орс, хальмг, романск келдиг дүңцүлхлә, тедниг негдүлдгнь киискврмүдин чинр лавлхар, тодрха кехәр седлһн болна. Йилһрдгнь – романск келдт предлогар, орс келнд – предлогар чигн, чилгчәр чигн, хальмг келнд – зуг чилгчәр киискврмүдин чинр илткгддг өвәрцс болҗана. Финно-угорск келдт, хальмг келндшң, үгмүдин залһлдан киискврмүдәр ик зунь кегднә. Кезәнә эн келдт зуг тавн-зурһан киисквр бәәҗ. Ода болхла, финск болн эстонск келдт 14 киисквр, венгерск келнд – 22 киисквр бәәдгҗ. Индо-европейск келдт предлогар темдглҗ келсиг финно-угорск келдт киискврмүдәр болн дарунь киискврин чилгчс болсн хөөт үгмүдәр темдглдг бәәҗ. Энүгәрн эдн алтайск келдлә өөрднә. Тегәд чигн эдниг төрл келдт тоолна.

Цуг эн хүврлтс ухалврин адекватн (ирлцмҗтә) кевәр илткх шунмҗас көлтә һарна. Зуг олн зүсн келдт шунмҗ негн болв чигн, грамматическ ашнь келн болһнд зөвәр оңдан болна.

Тегәд грамматикд юн шинҗлгддви гиҗ ашлҗ сурхла: 1) үгин структур (тогтац); 2) үгмүдин ниицәнә тогтац; 3) зәңгин тогтац хәләгднә гиҗ келх кергтә.

Грамматик зуг үгмүд хоорндк хәрүцәһәр биш, үгмүд дотрк хәрүцәһәр соньмсна, үгмүдин ниицәд хоорндк хәрүцәһәр соньмсх бәәтхә, теднә дотрк хәрүцәһәр соньмсна. Зәңгин тускар бас тиигҗ келҗ болхмн: грамматик зәңгин тогтац шинҗлх деерән, олн зүсн зәңгс хоорнд учрдг залһлдас хәләнә. Цуг грамматическ төрмүдәр тодрха шалһвр кехин кергт үгин грамматическ тогтацас эклх кергтә.

3. ҮГИН ТОГТАЦ БОЛН КЕВ.

Үг грамматическ халхарн ямаран элементсәс тогтдви? Келн болһнд үгмүд эврә элементсәс тогтна. Орс келнд иим элементс йилһрнә: школас авн бидн орс келнд у н г , а ф-ф и к с (префикс, суффикс, инфикс) болн ф л е к с и й, эс гиҗ ч и л г ч гидг үгин хүвмүд йилһнәвидн.

А ф ф и к с гисн – өвәрцтә нег м о р ф е м, эс гиҗ грамматическ чинртә үгин нег онц хүв болдмн. Эдн шин үг тогтах деерән, үгин чинр лавлх деерән, үгмүдин хоорндк хәрүцә илткхин төлә олзлгддмн.

У н г гисн – үгин һол уха зүүсн хүв. Энүг "төрл үгмүдин бүгдлгч хүв" гиҗ цәәлһнә, эс гиҗ "үгин аффиксмүд уга болгч хүв" гиҗ нерәднә.

С у ф ф и к с гисн – уңгин хөөн болн флексин өмн йовдг үг-тогтагч, эс гиҗ үгин грамматическ чинр хүврәгч морфем. Үлгүрлхд, орс "лётчик" гидг үгд *лёт-* – уңг, *-чик* – үг-тогтагч болн эр-эмин грамматическ чинр илткsн суффикс, хальмг "малч" гидг үгд *мал-* – уңг, *-ч* – үг-тогтагч, күүнә эрдм медүлгч суффикс.

П р е ф и к с гисн – суффиксин чинр зүүсн, уңгин өмн олзлгддг морфем. Эн орс келнд харһхас биш, хальмг келнд олзлгдхш. Үлгүрлхд, "на-писать" (биччкх), "при-ход" (ирлһн).

И н ф и к с гисн – уңг дотр орад, үгин тогтацд, эс гиж грамматическ хүврлһнд орлцна. Үлгүрлхд, латинск келнд перфект fidi (шаалав), инфинитивнь findere (шаах), өдгә цагт *-n-* гидг инфикс орад, findo (шаанав) гидг үг тогтна.

Ф л е к с и й (эс гиж ч и л г ч) гисн – зәңгин аюһар үгин кев хүврүлдг морфем. Үлгүрлхд, *дегтр – дегтрин – дегтрәс – дегтрәр* болн нань чигн. Флексий аффиксмүдин тоод орхш. Тегәд үгин цуг морфологическ хүвмүд уңг болн флексий уга уңгин чинриг илткж, үг-тогтагч болн үг-хүврәгч чинр зүүж, аффиксмүд гиж нерәдгднә. Үгин уңг аффиксмүдтәһән үгин сүүр тогтана.

Эн деер келгдсн морфемсин цәәлһврмүд цаарандан лавлгдх йоста. Яһад гихлә, префикс, аффикс, инфикс гиж хувагдхларн, эдн цуг эзлсн ормарн йилһрхш, эдн грамматическ системд зүүдг чинрәрн онцрна. Үлгүрлхд, орс келнд префиксмүд ик зуудан үүлдгчсин тогтацд орхла, суффиксмүд нердин тогтацд орлцна. Хальмг келнд префиксмүд цур олзлгдхш. Энд зуг суффиксмүд олзлгдна. Тегәд ямаран чигн морфем грамматическ чинрәсн көлтә кергтә ормдан олзлгдна.

Морфемсин грамматическ үндсн олн зүсн болчкад, оралдата. Келдин ик зууд юмна нерн үгин нерәдгч киискврәр илткгднә. Тегәд чигн хальмг келнд түрүн киисквр "нерәдгч" гисн нер авсмн. Үлгүрлхд, орс "творец" (үүдәһәч), "творчество" (үүдәмж), "творение" (үүдәвр), *твор-* гидг бүгдлгч уңгта болв чигн, үг болһн эврә онц грамматическ кевтә болчкад, уңгасн йилһрнә. Яһад гихлә, эдн эврә тоота, эр-эмин чинртә, эврә киисквртә болна. Тегәд орс келнд зәңг биш, нам үг чигн грамматическ кевтә болна. Олн морфологическ чинр зүүдго үгтә келдт, үлгүрлхд, китд келнд грамматическ

кевллһн синтаксическ эв-арһар, үлгүрлхд, зәңгд эзлдг ормар, чинврәр, интонацар, ритмәр болн нань чигн эв-арһар кегднә.

Ашлхд, грамматик үгин нег һазак юмн биш, эн органическ кевәр үгин цутхлңла залһлдата болдмн. Орс "творец" гидг үгд *-ец* гидг суффикс *твор-* гидг уңгиг лавлх деерән "творец" (үүдәһәч) гидг үгин чинр үүдәхд орлцна. Грамматик болн лексик келн болһнд эврә өвәрцтәһәр илткгдв чигн, цуг келдт әдл болдг негдлт тогтана. Цуг морфемс келн болһнд нег-негнләһән системн хәрүцәтә болна. Үлгүрлхд, горизонтальн (кевтү) болн вертикальн (босху) хойр дара дүңцүлий:

О р с үг несет (авчовна) → ведет (көтлҗовна), поет (дуулна)
↓
несу (авчовнав)
несешь (авчовнач)
несем (авчовнавидн) болн нань чигн.

"Несет" гидг үгд х о й р д а р а н а ирлцмҗс тулг болҗ, энүг орс келнә эн грамматическ системин мөч кеҗәнә. Кемр һурвдгч нүүрин нег тоонин *-ет* гидг үүлдгчин чилгч оңдан үгмүдт эс давтгдсн болхла, наадк үгмүд дунд эн категорин бүгдлгч үзүлвр (показатель) болҗ, йилһрҗ чадшго бәәсмн. Кемр эн парадигмин (несу – несешь – несем) гидг даранд эс орсн болхнь, һурвдгч нүүрин гиҗ, наадк негдгч, хойрдгч нүүрин, олн тоонин һурвдгч нүүрин үүлдгчин кевмүдәс йилһршго бәәсмн. Тегәд үгин кев болһн, флективн келдт нег үлү, яһад гихлә, эдн олн зүсн флексийтә, грамматическ ирлцмҗсин күчн йир ик. Яһад гихлә, үгин кев эс медв чигн, оңдан үгмүдин кевлә ирлцүлҗ, кергтә кевинь олҗ болхмн. Үлгүрлхд, нег һазадын күн үүлдгчин өдгә цаг, нег то, һурвдгч нүр зүүсн кев "пасти" гидг үгәс олҗ ядад бәәнә. Кемр тер "нести – несет, везти – везет" гидг ирлцмҗс меддг болхла, теднә аюһар (по аналогии) "пасти – пасет" гиҗ тогтаҗ чаджана. Эн аюһин (аналогин) формул иим болх:

нести (авчовх)	=	пасти (хәрүлжовх)	
несет (авчовна)		х	

Тиигхлә, "х" гиснә ормд "пасет" *хәрүлжовна* гидг үг олхд амр. Аналогар үг тогталһн альд болв чигн харһна. Һазадын улс бәәтхә, төрхәрә төрскн келтә улс чигн медмҗән угаһар аналог олзлна. Үлгүрлхд, зәрмдән "местов нет" *ормс уга* гиҗ хаҗһр келхләрн, чикәр болхла, "мест нет" гидмн, бәәлһнә нернә олн тоохин төргч киискврт йовх орс "домов, столов, отцов" гидг үгмүд дуралһҗ келнә.

Үг тогталһнд хойр зүсн аналог (дурамж) бәәдмн. Негдгч зүснь хойр кевәс, негнь наадк кевмүд дураснасн көлтә диилдг саамд учрна. Үлгүрлхд, орс келнд "профессора" ("профессоры" гихин ормд) гидг кев "дома, города, доктора" гидг кевмүд дурасарн диилж. Тегәд келнә оньл болн тууж шинжлсн күн эрк биш эн хойр кевмүдәс яһад болн юунас көлтә негнь диилсиг медж авх йоста.

Хойрдгч зүсн аналогнь невчк ондан: энүнд шин үгин кев хуучн үгмүдин кев дураж тогтна. Үлгүрлхд, орс келнд чинвр "офице́ры, инжене́ры" гидг үгмүдт ("офицера́, инженера́" гиж хаҗһр келдг саам харһв чигн) сүүлин биш ниилврт тусна. Яһад гихлә, эдн "моделье́ры, пионе́ры" гидг үгмүд дураж, чинвр авна. "Инженера́, офицера́" гидгнь "повара́" гидг үг дураж, чинвр авч.

Үгин структур (тогтац) грамматикд системн хәрүцәр эс тулгдсн болхнь аналог (дурамж) үүдшго бәәсмн. Давтгдснас көлтә грамматик цуг категорьмудла бүгдлж чаджана, үгмүдин бодгч грамматическ чинрмүдиг йилһж чаджана.

Үгин структур шинжлхлә, үгин аффикс унгас үлү абстрактн (бодгч) чинр зүүнә. Унг зәрмдән үглә ирлцнә, үлгүрнь, *эм, домг, гер, беш* болн нань чигн. Эн үгмүд һол чинр зүүнә. Аффиксмүд зуг унгла ниилəд, нег медгдм чинр авна. Бийснь һанцарн йовж, лексическ чинр зүүхш. Эдн зуг грамматическ чинр зүүнә. Үлгүрлхд, орс *-ец,* хальмг *-ч:* "борец" —

ноолдач, "певец" – *дуулач*, "творец" – *үүдәһәч*, цуг эн келгдсн үгмүдт орс *-ец*, хальмг *-ч*, *-ач*, *-әч* нег үүлддг юм темдглҗәнә. Эн өвәрцтә болн бодгч (үүлддг) бәәлһнә нерн нүр, үүлдәч (nomina agentis) медүлсн чинр аффиксмүдин нег кевәр илткнә. Тиигәд конкретн үгмүдәс онцрад, нег грамматическ чинрәрн негдәд, грамматическ категорьмуд бүрднә.

Аффиксмүд үгмүдәс өдгә келнд йилһрв чигн, туужлгч хәләцд негдх чигн саам харһна. Үлгүрлхд, немш – heit гидг суффикс (Schönheit – сәәхн, Weisheit – цецн) хуучн немш келнд "бәәдл, арһ, дүр" гидг чинртә бәәлһнә нерн болж бәәсмн. Мана хальмг келнд *-ур*, *-үр* гидг залгч киискврин чилгчс бас "уруу" (доргшан) гидг үгәс үүдж гиж бидн урднь келләвидн. Хальмг *-чк* гидг күцәгч бәәдлин аффикс бас *-ж өрк (-чокы, -чкы)* гидг негдлтәс төрж гиләвидн. Хальмг келнд *-в*, *-на* гидг үүлдгчин өдгә-өңгрсн цагин аффикс бас *бай-* (бәәхе) гидг үүлдгчлә залһлдата болдгиг келнә туужас меднәвидн.

Тиигәд ода цагин грамматическ формантс (кевмүд) урднь онц үгмүд болж йовсиг келнә туужар дамжж медж болхмн. Тиим йовдл венгерск келнд йир сәәхн үзгднә. Үлгүрлхд, "Надгробная речь" (13-гч зун жил) гидг үүдәврт (дурсхлд) vi lág belé гиж йовна, ода тернь világba (делкәд). Урднь belé "дотр, һол, һолһа" гидг чинртә үг бәәж. Дарунь эн хөөт үгд хүврәд, хөөт үгәсн чилгч болж. Аффиксмүд чигн, чилгчс чигн кезәнк онц үгмүдәс хүврәд, тогтж гиж келж болхмн, грамматическ формантс онц лексическ чинрәсн бүгдлгч грамматическ категорьт хүврнә. Тиигәд грамматическ чинр зүүлһнә тууж шинжлсн күн грамматикин абстрактн (бодгч) болн церглгч категорьмуд грамматикд яһж үүдсиг үзж чаджана.

Онц үгмүдин болн морфемсин хоорнд туужлгч залһлдан бәәв чигн, эдн хоорндан синхронн (өдгә цага бәәдләрн) халхарн зөвәр йилһрнә. Яһад гихлә, морфемс грамматикин мөч

болхла, үгмүд лексикин неҗәлтс болдмн. Грамматик болн лексик хоорндан өөрхн болв чигн, онц өвәрцтә болна.

Ямаран чигн келнд морфемд хүврсн үг лексическ чинрән геенә. Церглгч үгмүд болн онц үгмүд хоорнд зөвәр оралдата залһлдан учрна. Яһад гихлә, церглгч үгмүдин грамматикализац олн зүсн болдг: зәрмнь гүн, зәрмнь хәр грамматикализацта болдмн. Үгин структур тодрхаһар медхин төлә церглгч үгмүдиг морфемсәс (үгин әңгсәс) йилһҗәх кергтә. Эн төр келлһнә хүв йилһлһнә төрт орв чигн, үгин структур (тогтац) шинҗллһнә төрт бас хәләгднә.

Нег уңгта үгмүд амр, эс гиҗ эмнг (непроизводное) гиҗ нерәдгднә. Тогтагдсн (производное) үгмүд эрк биш хойр, эс гиҗ олн мөчлвртә болдмн. Үлгүрлхд, орс "нести" эмнг нег мөчлвртә үг болхла, "разнести" гидг үг тогтагдсн хойр мөчлвртә болҗ тоолгдна. Үгин морфологическ мөчлвр (членение) грамматикд тогтсн системәр һардвр кенә. Үлгүрлхд, орс "рамка" гидг үгиг "рам-ка" гиҗ мөчлхин кергт: 1) *рам-* гидг уңг оңдан үгмүдт бәәх йоста (рама, подрамник, обрамление); 2) *-ка* гидг суффикс оңдан үгмүдт давтгдх йоста (ручка, нож-ка, шей-ка); 3) *рам-* гидг уңгин чинр цуг төрл үгмүдт негн болх йоста. Яһад гихлә, зәрмдән үгин чинр сольгдна. Тиигхлә, уңгин чинр чигн невчк эвдрнә. Үлгүрлхд, орс келнд "барин, барыня, барство" гидг үгмүдт *бар-* гидг уңг йилһрнә. "Барышня" гидг үгиг зуг хуучн "баринә күүкн" гидг чинртә болхлань, деер келгдсн үгмүдин төрлд тоолҗ болхмн. Яһад гихлә, "барышня" гидг үгин шин чинрнь "телефонистк-күүкн" гиҗ келнд орад (20-гч зун җилин эклцәр), уга болв.

Чикәр үгин структур (тогтац) медхин төлә терүнә тууҗлгч хүврлт оньгтан авх кергтә, ямаран цагт ямаран чинр зүүдгинь илткҗ авх кергтә. Тегәд грамматическ мөчлвр үгин чинрлә залһлдата. Тер залһлдань опрощень болн переразложень гидг грамматическ йовдлд илткгднә. О п р о щ е н ь (гиигрлт) гисн олн морфологическ мөчлвртә үгиг цөөкн мөчлвртә кедг грамматическ хүврлт болдмн. Үлгүрлхд, орс "вкус" (амтн)

гидг үг ода "в-кус" гиж мөчлгдхш, хальмг "эндр" гидг үг "эн-др" гиж салһгдхш. Хуучн орс болн хуучн хальмг келдт эднә мөчлвр ил үзгдм билә. Орс келнд "забыть" гидг үгд *за-* гидг мөч префикс болдган уурв. Тегәд чигн ода деернь шин префиксмүд немгдәд "по-забыть, пере-забыть" гидг үгмүд тогтадг болв. Терүшң "кольцо, колесо" гидг үгмүд *коло-* гидг уңгас төрв чигн, хоорндк залһлдаһан геехәд, нег мөчтә үгмүд болж тоолгдна.

Гиигрлт (опрощень) гидг йовдл с е м р л т (переразложень) гидг йовдлла залһлдата болна. Семрлт гисн үгин морфемсин мөчлвр сольгдхла, учрдмн. Үлгүрлхд, орс "жена" гидг үг кезәнә "жёна-м, жёна-ми, жёна-х" гиж киискгддг бәәсн болхла, ода *а* гидг ә сүүрәс чилгчин тоод орад, нам келгддгән чигн уурв. Хальмг келнд чигн "келж бәәнә" гисн "келжәнә" болад, "кел-жәнә" гиж мөчлгддг болв, "келж орк" гисн "кел-чк" болж мөчлгддг болв.

Гиигрлт (опрощень) болн семрлт (переразложень) грамматикин өргжлтәс көлтә эврә өвәрцтә болна. Эдн үгмүдин өргжлтлә бас залһлдата. Яһад гихлә, үгин гиигрлт үгин чинрин өргжлтәс көлтә чигн болна. Тегәд үгин морфологическ структурин "автономность" (онцрмж) зөвәр бооцата гиж келж болхмн.

Формальн халхасн "дочь – дочка, нить – нитка" гисн үгмүд әдл чинртә хүврлт болж медгднә. Болв өдгә орс келнд "дочка" гисн үг "дочь" гисн үгин бичкрүлсн кев гиж тоолгдхла, "нитка" гидг үг онц үг болж, "нить" гидг үгин бичкрүлсн кев болдган уурв. Тиигәд үгин тогтацд учрсн хүврлтс келнә грамматическ системәс болн лексическ өвәрцәс көлтә олн зүсн болна.

Флективн келдт (хальмг келнд чигн) үгин хүврлтс к е в т о г т а г ч болн ү г-т о г т а г ч гиж хувагдна. Үлгүрлхд, *гер – герин* (төргч киискврин кев), *герт* (өггч киискврин кев) гидг үгмүдт кев-тогтагч хүврлт болжана. *Олх, олзлх* гидг үгмүдт үг-тогтагч хүврлт болжана. Зәрм номтнр үгмүдин олн

зүсн кевмүдиг йилһж һарһв чигн, тедн дунд һоллгч болн тогтагдсн кевмүдиг йилһх төр тәвхш. Болв эн төр ик оньлгч чинр зүүнә. Яһад гихлә, грамматикд һанцхн хәрүцән биш, чинр чигн эркн орм эзлнә.

Ода мана келнә номд үгин кев гидг төрәр хойр хәләц үүдлә: негнь – морфологическ, хойрдгчнь – морфо-синтактико-фразеологическ гиж нерәдж болхмн. Түрүнк саамд *гер – герин, келнәв – келнәч* гидг кев-тогтагч хүврлтс хәләгдхлә, хойрдгч саамд англин "stand up" (бос) мет, синтактико-фразеологическ кевмүд оньгт авгдна. Тегәд үгин кев гисн медәг өргнәр, делкән олн зүсн келдин өвәрцс оньһж цәәлһх кергтә.

4. ГРАММАТИЧЕСК ЭВ-АРЬС.

Ода күртл бидн үгин тогтацин болн кевин тускар күүндвр келәвидн. Ода үгмүд хоорндк хәрүцән яһж илткгддгиг медж авх зөвтәвидн. Эн төр грамматикин олн зүсн әңгст хәләгднә, ода зуг һоллгч морфологическ болн синтаксическ эв-арһсиг темдглж авхмн.

Флексь (чилгч). "Книга Петра" (Петрин дегтр) гидг зәңгд үгмүд хоорндк залһлдан флексәр (чилгчәр) темдглгдснь ил. Терүшң эн латинск келнд чигн (liber Petri), чешск, польск, украинск болн нань чигн олн келдт темдглгднә. Зәрм келдт флексь үгин эцүст биш, үгин дунд харһдг саам һарна. Эннь дота флексь гиж нерәдгднә. Үлгүрлхд, немш келнд geben (өгх) гидг үүлдгч давсн цаган gab гидг дота флексәр темдглнә. Англь келнд болхла, дота чигн foot (көл) – feet (көлмүд), йирин чигн boot (башмг) – boots (башмгуд) флексәр олн то темдглгднә. Арабск келнд флекснь нам үгин өмн чигн харһна: qtl (ал) гидг үүлдгч перфектдән (давсн цагт) qatala гиж келгдхлә, имперфектдән (кезәнә давсн цагт) yaqtula гиж келгднә. Болв хамгин өргнәр олзлгддгнь – эцүстк флексь болдмн. Тегәд чигн эцүстк флексь авдг келдиг флективн гиж нерәдхлә, эцүстк флексь авдго келдиг флективн биш гиж нерәднә.

Хальмг келнд флексиг чилгч гиҗ нерәднә. Тернь невчк эвго. Яһад гихлә, "дегтрәс – дегтрәсчн – дегтрәсмдн" гидг үгмүдт зуг түрүңктнь чилгч үгин эцүст (сүүлд, чилгчд) йовна. Наадк хойр үгмүдтнь чилгчин хөөн нүр үзүлгч хүвмүд немәтә. Тегәд үгин йосн чилгчд (эцүст, сүүлд) чилгч биш, хүвмүд йовна. Чилгч гидг үгин ормд флексь гидг термин авсн болхнь, эвтә болх билә. Эс гиҗ үгин сүл гидг чинриг эцүс (йосндан "эцх" гидг үүлдгчәс тогтсн "эцес" гидг үг) гидг үгәр темдглҗәх кергтә. Тиигхлә, чилгч гидг үг бәәлһнә нернә киисквр темдглдг флексь болх.

П р е д л о г, хальмг келнд х ө ө т үг. Флекслә хамдан олн келдт предлогуд олзлгдна. Үлгүрлхд, болгарск келнд "вълните на Янтра", орс келнд "волны Янтры" (Янтрин дольгад) гиҗ келгднә. Англь келнд бас the leg of the table (ширән көл) гиҗ of гидг предлогар төргч киисквриң чинр темдглгдҗәнә. Зәрм келдт предлогин ормд хөөт үгмүд олзлгдна, үлгүрлхд, хальмг келнд "гер деер, гер һатцас, гер дор" болн нань чигн. Өдгә хальмг келнд зәрм хөөт үгмүд чилгч болх саната. Үлгүрлхд, "деер" гидг хөөт үг "гер деер, гер деерәс, гер деерәһүр, гер деерән" гидг ниицәнд эгшгиннь уданан геехәд "гердер, гердерәс, гердерәһүр, гердерән" гиҗ келгддг болв. Терүшң "талы, тал" гидг хөөт үг "күн тал, гер тал" гиҗ бичгдв чигн "нам тал, чам тал" гих саамд "намтал, чамтал" гиҗ келгдн, тер кевтән бичгдх саната.

Зәрм келдт предлог чигн, хөөт үг чигн олзлгдна. Үлгүрлхд, латинск келнд йирин предлог олзлгдна, болв causa (көлтә, төләд) болн gratia (төлә) гидг үгмүд хөөт үгмүд болҗ, төргч киисквртән йовх нернә хөөн олзлгдна: timoris causa (әәмшгәс көлтә, йосндан "әәмшг көлтә").

Үгмүдин даран. Үг-хүврәгч кевмүд уга, эс гиҗ бах келдт үг шуд болн киизң киискврмүдт нег кевәр келгдхлә, үгмүдин даран ик синтаксическ чинр зүүнә. Үлгүрлхд, англь келнд the man killed a tiger ("күн арслңгиг алв", эс гиҗ "күн арслң алв" гинә) гидг зәңгд man (күн) үг зуг өмн зогссарн

нерлгч болж тоолгдна, tiger (арслң) гидг үг хөөн йовсарн немлт болж тоолгдна. Кемр эдниг ормарнь сольчкхла, the tiger killed the man (арслң кү алв) гиж зәңгин чинр-утх сольгдна. Англь келнд деер келгдсн үгмүд сольгдхдан цур хүврсн уга. Хальмг келнд болхла, немлт болдгнь гемнгч киисквртән невчк хүврв.

Тегәд англь келнд хальмг келнәс үлүһәр үгмүдин даран синтаксическ чинр зүүнә. Орс келнд болхла, "мать любит дочь" (эк күүкндән дурта) гидг ормарн илткгддг зәңгс ховр харһна. Хальмг келнд чигн "ноха һаха зуув – һаха ноха зуув" гидг зәңгс йир ховр болв чигн, бәәнә. Хальмг келнд үгмүдин даран синтаксическ чинрән геехәд уга. Зәңгин келгчиг сүүлд олзлхмн, цәәлһвр цәәлһсн үгин өмн йовна, немлт уршг хойр келгчин өмн тәвх кергтә. Болв зәрмдән эндү һарад, орс келнә үлмәд орад, келлһән бузрдадг саам харһна. Тегәд үгмүдин дара эвдлһн хальмг келнд чигн, орс келнд чигн стилистическ чинр зүүдг болв.

Ч и н в р (у д а р е н и е). Урднь чинрвин тускар бидн күүндвр келәвидн. Ода зуг чинврин грамматическ чинр зүүдгиг оньһж авхмн. Үлгүрлхд, орс келнд "рýки" (һармуд) гидг үг олн тоодан, нерәдгч киисквртән йовх "рукá" (һар) гидг үг болжана. "Рукú" (һарин) гидг үг болхла, урдк үгин төргч киисквртән, нег тоодан йовх кев болжана. Хальмг келнд тиим йовдл һархш. Яһад гихлә, хальмг келнә чинвр оньдин үгин эцүстк ниилврт тусна. "Көрәд – көрәәде, чирәд – чирәәде" гидг үгмүдин төр чинврәс көлтә биш, ахрдсн эгшгүдәс көлтә учрна. Онданар келхд, чинвр ахрдлһна төр ормин төрлә һоодан залһлдхш. Олн зүсн чинвртә келдт, үлгүрлхд, греческ келнд, үгмүдин грамматическ йилһлт чинврин зүсн болһнас көлтә, ямаран үгд, үгин ямаран ниилврт тусснас көлтә болна. Өндр дуута чинвр хурц гиж нерәдгдәд, бөдүн дуута (дора) чинвр күнд гиж нерәдгдәд, ниилврин түрүн әңгд өндр дуута, хойрдгч әңгднь дора дуута чинвриг гиигрсн гиж нерәдәд, фонетическ чигн, грамматическ чигн чинр зүүнә.

И н т о н а ц (а й с л в р). Орс келнд "студенты внимательны" (студентнр оньгта) гидг зәңгиг хойр зүсәр келж болхмн. Тиигхлә, хойр зүсн ухан илткгдхмн: лавлгч – *студентр оньгта,* сургч – *студентнр оньгтайи.* Хальмг келнд сургч чинр эрк биш – *-йи* гидг хүвәр темдглгднә. Айслвр китд келнд йир ик чинр зүүнә гиж келх кергтә. Яһад гихлә, грамматическ чинрмүд энд ик зунь синтаксическ эв-арһсар темдглгднә. Тегәд китд келнд дөрвн зүсн "тон" (дун) бәәдмн. Зәрм диалектмүдтнь тернь тав чигн күрнә. Энд дууна олн зүсиг лексическ чинр йилһхд чигн, синтаксическ (грамматическ) хәрүцә йилһхд чигн олзлна.

И н к о р п о р а ц (з у у р л д а н). Зәрм келдт, үлгүрлхд, чукотско-корякс болн американск индейцнрин келдт, нег шишлң грамматическ тогтац харһна. Терүг инкорпорац (зуурлдан) гиж нерәднә. Инкорпорац болх саамд немлт келгчлә ниилəд, шин давхр үг тогтана, цәәлһвр цәәлһсн үгләһән негдəд зуурлдна. Үлгүрлхд, чукотск келнд ti-vala-nto-a'k (би утх һарһув) гиснд ti – нег тоохин негдгч нүр темдглсн префикс, vala гиснь – "утх" гисн чинртә үгин сүүр, nto гиснь – "һарһх" гидг үүлдгчин сүүр, a'k гиснь – өңгрсн цаг болн нег тоохин негдгч нүр темдглсн суффикс болжана. Йосндь орчулхла, "би – утх – һарһ-ув" гиж бичж болжана.

Тиим йовдл урднь бидн "кемжәнә" гидг үг цәәлһхд темдгллəвидн. "Кен медж бәәнә" гилго, "ке-м-жәнә" гиж келдг болувидн. Тегәд чикәр келхин кергт, "кемжән" (кем) гидг үглә эндүршгон төлә "кен меджәнә?" гиж келх кергтә. Деерк чукотск үг шинжлхлә, мана "кемжәнә?" гидг үглә нег бәәдлтәһинь оньһж болхмн. Тегәд келән хадһлх саната болхла, "келнә залху" гидг йосна күч баһрулад, "чинр хадһлгч" гидг йосна күч чаңһаһад, хальмг уул келән ясад, иргч үйнртән ил медгдм, гүн ухата, гиигн келлһтә, олн зүсн айслврта, олмһа хурц келән белглий.

5. ГРАММАТИЧЕСК КАТЕГОРЬМУД (ОНЬВРМУД).

Морфемлә зерглдн, грамматикд бас нег эркн медән болдгнь грамматическ категорь (оньвр). Г р а м м а т и ч е с к к а т е г о р ь (о н ь в р) гисн – үгмүдин болн зәңгд харһдг үгмүдин ниицәнә бүгдлгч болн онцлгдсн (отвлеченн) грамматическ чинр болдмн. Үлгүрлхд, орс "хлеб" гидг үгд нег тоохин, эр киистнә (рода) нерәдгч киискврин категорьмуд йилһгднә.

Грамматическ категорин (оньврин) бүгдлгч чинр, үлгүрлхд, тоохин категорьт бәәлһнә нерн болсн ямаран чигн үг ордгас көлтә илткгднә: *өдмг, дегтр, төгә, күн* болн нань чигн. Нег үг ик зуудан кесг категоряр цәәлһгднә. Яһад гихлә, келлһнә хүв болһнд категорьмуд йилһрнә. Үлгүрлхд, орс келнд бәәлһнә нерн тоохин, киистнә (рода) болн киисквврин категорьта болна. Хальмг келнд болхла, "киистн" гидг категорь сәәнәр йилһрхш. Яһад гихлә, эр-эмин чинр үгмүдәр дамжж илткгднә. Йирин флексь олзлдг келдт грамматическ категорьмуд морфологическ эв-арһсар илткгднә, флексь уга келдт эдн синтаксическ эв-арһсар темдглгднә.

Академик А. А. Шахматов "Синтаксис русского языка" гидг дегтртән грамматическ категориг "үгәс көлтә төрсн оньһмҗсин хоорнд һардг хәрүцәнә оньһмж (представлень)" гиҗ нерәднә. Үлгүрлхд, "гермүд" гидг үгд һоллгч "гер" гисн чинр деер олн тоохин оньһмж илткгднә. Орс келнд "дома" гидг үгд олн тоохин оньһмж деер эр киистнә оньһмж немгднә. Кемр А. А. Шахматов мет, грамматическ чинриг лексическ чинрин йовдсн чинрт тоолхла, үгин учр-утхин болн грамматическ халхсин негдлт йосндан илткгджәхш. Яһад гихлә, грамматическ категорь үгин лексическ чинрлә йовлдх (дахлдх) деерән терүнлә хәрүцнә. Тегәд үгд йирин олн категорьмуд бәәснәс көлтә эднә болн үгин чинрин хоорндк хәрүцәнә туск төр йир күнд болна.

Үгмүдин нег баг угаһар грамматическ категорь бәәдм

биш. Тиим үгмүдин багмуд келнд келлһнә хүвмүд болж һарна. Тиигәд келлһнә хүвмүд болн грамматическ категорьмудын хоорндк хәрүцәнә туск төр һарч ирнә. Эднә хоорндк хәрүцән ямаран чигн келнд харһв чигн, эднә илтквр келн болһна грамматическ өвәрцәс көлтә олн зүсн болна. Үлгүрлхд, орс келнд англь келнәс орсн "кекс" болн "рельс" гидг үгмүд нег тоодан йовх бәәлһнә нерд болж тоолгдна. Англь келнд болхла, эн үгмүд (cakes болн rails) олн тоодан йовх cake болн rail гидг бәәлһнә нерд болж тоолгдна. Яһад гихлә, англь келнд олн то темдглдг -s- гидг флексь орс келнд олн тоһин флексь гиж оньһгдхш. Тегәд чигн орс келнд эврә грамматическ эв-арһ олзлад, "кекс – кексы", "рельс – рельсы" гиж олн тоһин оньһмж илткнә. Орс болн англь келнд олн тоһин грамматическ категорьмуд әдл болв чигн, тедниг илткдг эв-арһснь оңдан болна. Эн үлгүр үзүлсәр, келн болһна грамматическ категорьмуд эврә шишлң өвәрцтә.

Олн зүсн грамматическ категорьмуд келнд яһж үүлддви? Эн сурврт цәәлһвр өгәдго деерән, грамматическ категорин туск медән чигн ил тодрха болшго.

а) Эр-эм киистнә категорь.

Эр-эм киистнә грамматическ категорь, өргнәр келхд, нердин категорь – делкән олн зүсн келдт харһна. Орс келнд "мужчина" (залу) гидг үг эр киистн, "женщина" (гергн) гидг үг эм киистн болдгнь маһдго. Тегәд яһад "год" (жил), "город" (балһсн), "сыр" (ээзгә) гидг үгмүд эр киистн, "стена" (эрс), "весна" (хавр), "колбаса" (колбас) гидг үгмүд эм киистн, »небо" (тенгр), "лето" (зун), "окно" (терз) гидг үгмүд саармг киистн болж тоолгдви? Эр-эм киистнә грамматическ категорь ю илткгдви? Эн цуг келдт харһну, аль угай? Эн категорь дотран оньдин "эр, эм болн саармг киистн" гиж хувагдну, аль угай? Иим сурврмуд эрк биш эн төрлә харһхд һарч ирнә.

Нам эр-эм киистнә категориньтодрхаһар илткдг келд дунд эдн хоорндан ирлцхш. Тегәд эн төр улм оралдата болна. Үлгүрлхд, орс "ложка" (ухр) болн польск łyzka хоюрн эм киистн болҗ тоолгдхла, немш der Löffel гидг үг эр киистн болҗ тоолгдна. Түүнәс даву юмн иим йилһврт харһна: орс келнд "козел" (тек) болн "коза" (яман) гиҗ эн малыг йилһхлә, англь келнд эдн he goat болн she goat гиҗ "он, она" гидг чинртә үгмүдәр эр-эминь медүлнә. Хальмг келнд терньбәәтхә, агтлсн текиг *серк* гиҗ нерәднә. Цуг эн төрмүд бүгдлгч эр эм хойр киистнә категорь бәәсәр хаһлхд берк болна. Үлгүрлхд, орс "сирота" (өнчн), "плакса" (уульха) болн нань чигн үгмүд эр чигн, эм чигн киистн болҗ чадна. Румынск келнд болхла, нег тоодан эр киистн, олн тоодан эм киистн болҗ чаддг үгмүд бәәнә. Зәрм келдт, үлгүрлхд, финск, армянск болн англь чигн, эр-эм киистнә категорь цур уга болна.

Әмд келнд ик зууднь эр-эм киистнә чинр бәәх юмна йосн чинрәс көлтә өггднә. Тегәд чигн франц келнд "харулч" эм киистн үг болдг, немш келнд das Weib (гергн), эс гиҗ das Mädchen (күүкн, окн) саармг киистн үг болдг саам ховр харһна. Орс келнд "часовой" (харулч) гидг үг эр киистн, "женщина" (гергн) болн "девушка" (күүкн, окн) гидг үгмүд эм киистн болҗ тоолгдна. Зәрм үгмүдин эр-эм киистнә чинр туужар цәәлһҗ болхмн. Үлгүрлхд, немш Frauenzimmer (гергнә хора) гидг үг "герин эм күн бәәдг өрәл" гисн чинртә бәәсмн. Зуг хөөннь эн "гергн" гисн чинр авсмн. "Герин өрәл" гидг чинр әмнго юмн болад, саармг киистнә чинр авч чаджана. Дарунь тер чинрнь "гергнә" нернд чигн буусн бәәдлтә. Ф. Энгельс хуучн афинә бүл шинҗлхләрн: "Эврипид гергиг oikurema (герт көдлдг юмн) гиҗ саармг киистн үгәр темдглнә. Яһад гихлә, афинянинд эн үр haphхас нань зуг ахлгч герин элч болҗ бәәсмн",– гинә. Хальмг келнд чигн гергн гидг үг шинҗлхлә, эн үг "герин күн" гидг хойр үгәс тогтсиг медҗ болхмн. Әмд юм темдглсн үгмүдин тууж

шинжлхлә, зәрмдән үгин цутхлңгин чинр болн эр-эм киистнә чинр хоорндан ирлцдго саам харһна. Әмд юмсин йилһвр эр-эм киистнә категорь дунд йир олн зүсәр кегднә. Һоллгч болдгнь эн:

1) онц суффиксмүдиг эр киистн үгд немнә: орс келнд "гость" (гиич) – "гостья", "супруг" (аваль, залу) – "супруга", "актер" – "актриса" (актрис), "медведь" (аю) – "медведица", хальмг келнд *һунн – һунҗн, дөнн – дөнҗн, туулң – туулҗң, хар – харгчн, шар – шаргчн* болн нань чигн;

2) онц үгмүдәр эр-эм киистнә чинр темдглгднә (гетеронимия): орс келнд "отец" (эцк) – "мать" (эк), "брат" (ах) – "сестра" (эгч), "бык" (бух) – "корова" (үкр); немш келнд Vater (эцк) – Mutter (эк); франц келнд бас père – mère; англь келнд father – mother; санскритск келнд pitar – matar болн нань чигн;

3) нөкцл үгмүдәр дамжж: немш ein männlicher Adler (эр һәрд) болн ein weiblicher Adler (эм һәрд), португальск lebre macho (эр туула) болн lebre femea (эм туула) болн нань чигн;

4) контекстәр дамжж: орс келнд "кит" (тул заһсн), "белка" (кермн), "обезьяна" (мөчн), "сорока" (шаазһа), хальмг келнд "така, һаха" болн нань чигн үгмүдәр эр чигн, эм чигн темдглгднә. Эднә эр-эм киисинь темдглхләрн, "эр", эс гиж "эм" гидг үг немж темдглнә. Үлгүрлхд, зерлг һахаг эр-эмәрнь салһхд эр һахаг "бодң, хавң" (кабан) гинә, эм һахаг "мегжн" гиж нерәднә. Герин һаха зуг эр, эм гидг үгмүдәр йилһрнә. Эр-эм киистнә чинр келнә грамматическ тогтацас көлтә олн зүсн эв-арһар темдглгднә. Үлгүрлхд, флективн келдт ик зуудан зуг 1-гч болн 4-гч эв-арһс олзлгдхла, аналитическ келдт эднлә хамдан наадк эв-арһс чигн өргнәр олзлгдна.

Әмд юм темдглсн үгмүдт ик зууднь эр-эмин йилһвр тодрхаһар кегдхлә, әмго юм темдглсн үгмүдт тиим йилһвр кехд берк болна. Саармг киистнә чинр орлцхла, эн төр улм күндрнә. Тернь бәәтхә, Африкин дорд захд бәәдг зәрм улсин келдт юмна "чаңһ болн ик", эс гиж "яду болн бичкн"

гидг уха темдглдг шишлң категорьмуд харһна. Дагестана зәрм келдт "нернә класс" темдглдг категорь бәәнә. Үлгүрлхд, аварск келнд негдгч класс бүрдәж, эр күүнә нерд темдглсн үгмүд негднә (эцк, көвүн болн нань чигн). Хойрдгч класст эм күүнә нерд темдглсн үгмүд негднә (эк, күүкн болн нань чигн). Һурвдгч класст мал-адусна, әмнго юмна, абстрактн медәсин нерд темдглсн үгмүд орна. Тегәд чигн дагестанск келдт нернә класс темдглсн багмудын то олн зүсн болна. Үлгүрлхд, лакск, даргинск болн наадк бичгго келдт дөрвәһәд чигн нердин класс йилһрнә: негдгч класст залу кү темдглсн бәәлһнә нерд орна, хойрдгч класст күүкд кү темдглсн нерд орна, һурвдгч класст аң-адусна нерд орна, дөрвдгч класст әмго юмсиг темдглсн бәәлһнә нерд орна. Олн зүсн келдт эр-эм киистнә категорь олн зүсәр илткгднә. Зәрм келдт эн зуг эр-эм темдглсн бәәлһнә нердиг хувахла, ондан келдт, үлгүрлхд, дагестанск келдт эн категорь бәәлһнә нернә олн зүсн чинрмүдлә оралдж, бүгдлгч классификацд орлцна. Тиим йовдл ик кезәңк бәәдләс иш авна.

Кезәнә күн эргмдк юмсиг эврәһәрн баг-багар хувадг (йилһдг) бәәсн бәәдлтә. Эр-эминь йилһсн деерән, эн наадк чинринь чигн темдглх саната бәәж. Үлгүрлхд, әмд – әмго чинрәр, аһуһарнь, эркн чинрәрнь "сегәтә болн сегәнго" гиж, конкретн (ил) болн абстрактн (бодгч) гиж болн нань чигн олн зүсн чинрәр йилһдг бәәсн бәәдлтә. Тегәд чигн эр-эминь йилһхд әмд– әмго, эс гиж "сегәтә – сегәнго" гисн йилһврмүд һарч ирнә.

Нердин әмд – әмго гисн йилһвр олн зүсн индоевропейск келд дунд харһна. Яһад гихлә, эн чинрәс көлтә хойр зүсәр нерднь киискгднә. Үлгүрлхд, орс келнд "он позвал брата" (ахан дуудв) гисн зәңгд "брата" гидг үг төргч киискврлә ирлцхлә, "он разбил стекло" (шил хамхлв) гисн зәңгд "стекло" гидг үг нерәдгч киискврлә ирлцнә.

Энүнлә өөрхн йовдл хальмг келнд чигн харһна. Үлгүрлхд, *көвүг цокх, үкр цокх* болн *чолу цокх* гидг зәңгст "сегәтә"

кү темдглснь гемнгч киискврт *-г* флексь авхла, наадк әмд чигн, әмго чигн (сегәнго) юмст хасгдсн сүүрәр гемнгч киисквр илткгднә. Тегәд чигн зуг күүнд *кен?* гидг сурвр тәвж, наадкстнь *юн?* гидг сурвр тәвнәвидн. Эр-эмин категориг зуг "олна ахулгч чинрәрнь" цәәлһж болшго. Зәрм әмго юм темдглсн бәәлһнә нерд эр-эм киистнә цәәлһвриг некхш, болв грамматическ халхасн эдн тиим темдг эрк биш хәәнә. Үгин цутхлңла үгин грамматическ киис темдглсн кев ирлцдго саам харһна. Келнд грамматическ кевмүд йир бат болдг учр деерәс деер келгдсн "эвдрл" зөвәр уданд хадһлгдна. Яһад гихлә, эн му авъяс болад, келсн күүнд оньһгдхш.

Тууҗин хәләцәр эр-эмин киистнә грамматическ категорь давж одсн юмна үлдл болж, орс болн наадк чигн индоевропейск келдт үзгдхлә, морфологическ, синтаксическ болн стилистическ халхарн эн ик чинр ода бийнь зүүһә. Грамматическ киистнә категорь ода күртл эр-эм болдг чинрәр тулг авч йилһгднә.

Киистнә категорин морфологическ чинр хамгин икәр флексәр байн келдт илткгднә. Үлгүрлхд, орсаһар "большая дом" (ик гер) гиж келж болшго болхла, хальмг келнд тиим төр һархш. Яһад гихлә, хальмг келнд англь келн мет флексәрн орс келнәс невчк угатя, тегәд киистнә чинр энд морфологическ чинр зүүхш.

б) Тооһин категорь.

Тооһин категорь киистнә категоряс невчк өргнәр олзлгдна. Энүг нам универсальн гиж нерәдж болхмн. Яһад гихлә, күн кезәнәһәс авн нег юмиг олн юмнас йилһж, келнд эрк биш темдглх зөвтә бәәсмн. Бәәлһнә нердин ик зунь олн болн нег тоодан зогсч чадна. Тооһар орч нерд чигн, үүлдгчс чигн хүврж чадна. Зуг чинрлгч нерн бәәлһнә нернә чинр зүүхләрн, субстантивацлхларн, бас тооһар хүврнә (хар – хармуд, ик – икчүд, бах – бахчуд). Эн төр хаһлхд юн беркшл

(күнд) учрадв гихлә, тоohин категорин өдгә цагт зүүдг онцлмжта чинр гиж келж болхмн. Эн цагт тоohин чинр темдглсн юмнасн онцрад, туужлгч уңгасн тасрад холдна. Үлгүрлхд, "нөкд" гидг үг бийнь "нөкр" гидг үгин олн тоohин кев болв чигн, "нөкднр" гиж ода зәрмдән келгднә. Яhад гихлә, "нөкд" гидг үгд олн тоohин чинр геедрж оч. Тоohин грамматическ категорь логическ категорьла залhлдата болв чигн, эврә бичкн өвәрцтә болдмн. Логическ категорь болхла, цуг ил үзгдм олна зүсн-зүүлиг, тоohин йилhвриг бийдән тохрасмн. Тоohин категорь зөвәр абстрактн (бодгч) чинртә болв чигн, лексическ чинрәс дегд хол одхш.

Орс келнә бәәлhнә нерд зәрмдән цуглулгч чинр зүүнә: "дичь" (гөрәсн), "зелень" (нohан), "детвора" (бичкдүд), "белье" (хувц-хунр), "листва" (хамтхасн). Эднәс олн тоohин кев үүдхш. Хальмг келнд тиим чинр зүүсн бәәлhнә нерд бас бәәнә: *мал, адусн, аң, урhмл, нohан, өвсн* болн нань чигн. Болв орс келнә нилчәр эн үгмүд чигн зәрмдән олн тоohин кев авдг болв: *мал – малмуд, аң – аңгуд, урhмл – урhмлмуд, нohан – нohад* болн нань чигн.

Хуучн структурта (тогтацта) келдт ик зуудан олн тоohин чинр давтврар үүднә. Үлгүрлхд, Африкин "хауса" гидг келнд суффиксәр дамжж олн то темдглв чигн, зәрмдән үг бүклдән, эс гиж хүвәрн давтгдад, олн тоohин чинр зүүлhнә: iri (зүсн) болн iri-iri (зүсн-зүүл), chiwo (өвдкүр) болн chiwe-chiwe (өвдкүрмүд), dabara (хүүв-селвг) болн dabarbara (хүүв-селвгүд). Австралийск зәрм иргдт олн то "дала", эс гиж "олн" гидг үг немж, олн тоohин чинр темдглнә: "арсн дала (олн)" гиснь – "арсд", "туула олн" гиснь – "туулас" гиж оньhх кергтә. Тиим йовдл хальмг келнд "дала хөн", "олн үкр" гиж келхд илткгддг бәәдлтә. Яhад гихлә, "хөд, үкрмүд" гидг олн тоohин кевс бәәв чигн, "дала, олн", эс гиж ямаран чигн то темдглсн үгмүдлә ниицхләрн, хальмг келнд бәәлhнә нерн олн тоohин кев авхш. "Олн" гисн медән олн тоohин категоряс өргн болв чигн, эдн хоорндан бат залhлдата.

Энүнд грамматическ тоог медхин төлә эрк биш тоолгч нернә тууҗ медх кергтә. Урднь лексикин тускар күүндхд бидн орс "пядь" (төө) болн англин foot (тавг) гидг кирцәллһнә кемҗәс хәләләвидн. Зәрм номтнр орс "сорок" гидг үгиг "сорочка" гидг үглә залһад, "мишг, уут" гидг үглә негдүлнә. Тиим уутд дөчн кермнә, эс гиҗ булһна арсн ордг бәәҗ, эн арсар нег девл уйдг бәәҗ. Дарунь "сорок" (уут, мишг) гидг үг "дөчн юмн" гидг чинр авхд, тоолгч нернд хүврҗ гилднә.

Галлий болн Германя тускар бичхдән Цезарь "Галльск дәәнә туск бичгүдтән": "Геркинск модн өргнәрн *йисн хонга һазр*. Яһад гихлә, германцнр утын кемҗә медхш",– гиҗ бичҗ. Тегәд германцнр мана өвкнршң бас һазрин кемҗәг хонгудар кирцәлдг бәәҗ.

Тегәд чигн хальмгуд наадлад, "өргәрн заасньө – өдр хонга һазр, хурһарн заасньө – хойр хонга һазр" гиҗ келнә.

Арвадар тоолдг авъяс тогтлһарн бас ут тууҗта. Энүнә урд ондан системс олзлгддг бәәҗ. Үлгүрлхд, тавадар, доладар, арвн хошадар, һучадар тоолдг авъясин үлдлмүд долан хонгт, хонгин част, сард илткгднә. Эндрк франц келнд quatre vingts (найн) гидг үг "дөрвн хөрн" гиҗ, "дөрв дәкҗ хөрн" гисн уха темдглҗәнә. Чукотск келнд болхла, тооллһна сүүрнь "тавн" гидг то бәәҗ. Тоохин грамматическ категорь чигн цуг келдт нег зүсн болҗ үүджго. Тоохин грамматическ категорь болн терүгәр темдглсн үгмүд хоорндк ирлцмҗ медхин кергт нег болн олн то хоорндк зөрлцмҗ шинҗлҗ, терүнднь харшлдг хамгиг йилһий. Индоевропейск келдт эднә һоллгч болдгнь эн:

1. Зәрм бәәлһнә нердт харһдг ц у г л у л г ч ч и н р. Орс келнд "крестьянство" (крестьянмуд), "студенчество" (студентнр, сурһульчнр), "листва" (хамтхасд), "братва" (ахнр), "белье" (хувцн-хунр), зелень (нохан) болн нань чигн. Эднә семантик нег болн олн тоохин абстрактн зөрлцмҗин чинриг эвдҗ, дотрнь невчк конкретн чинртә бәәлһнә нердин баг бүрдәҗ, эднә цуглулгч чинриг тоохин грамматическ категоряс һарһна.

Тегәд цуглулгч чинртә үгмүд ик зуудан нег тоohин категорьт орна. Үлгүрлхд, латинск folia (хамтхасд) гидг үг нег тоohин саармг киистн folium (хамтхасн) гидг үгин олн тоohин кев болж бәәсмн. Болв цаг ирвәс эн өвәрц цуглулгч чинртә үг болж тоолгдад, нег тоohин кев мет оньhгддг болв. Кемр грамматическ халхарн цуглулгч чинр зуг зәрм бәәлhнә нерд зүүдг болхла, стилистическ халхар тиим чинр зүүдг бәәлhнә нерд олн. Үлгүрлхд, орс келнд "враг – враги" гиж келгдв чигн, "враг наступает" (дәәсн дәврж йовна) гидг зәңгд цуглулгч чинр зүүнә.

2. Нег болн олн тоohин системд харшлдгнь – зәрм хуучн болн өдгә келдт олзлгддг х о ш а д л г ч то болдмн. Эн саамд хойр юм темдглхд өвәрц морфологическ кев үүддмн. Үлгүрлхд, орс келнд "два дома" (хойр гер) болн "десять домов" гиж йилhрхд "дома" гидг кевиг хуучн хошадлгч тоohин үлдл гиж нерәднә. Зуг дарунь эн олн тоohин кевд хүврәд, урдк хошадлгч чинрән геež гилднә.

3. Ьурвдгч түрү учрадг саамнь – үгмүд зуг олн тоодан олзлгддг йовдл, эс гиж олн тоohин кев угahар олзлгддг саам болдмн. Латинәр келхд, singularia болн pluralia tantum. Орс келнд "большинство" (ик зунь) болн "меньшинство" (бah зунь), "пролетариат, буржуазия" (буржуазий). Эс гиж орс "ворота" (үүдн), "очки" (козлдур), "весы" (чиңнүр) болн нань чигн олн тоohин кевтә үгмүд. Эн цуг деер келгдсн яhж онцлгдж грамматическ тоohин чинр үүдсиг үзүлжәнә.

Зуг келнә онцллhн, абстрактн боллhн математикин, эс гиж геометрин онцллhнла әдл биш. Келнд абстракц бүгдллhнә өндр девснд күрв чигн, эрк биш грамматическ категорьт негдсн үгмүдлә залhлдата болна. Тегәд чигн цуг бәәлhнә нерд олн то авхш, зуг зәрм үгмүд цуглулгч чинр авна. Келн болн математик хойрин йилhвр темдглсн юмна өвәрцәс болн мана уха медүлгч, күүндврин зер-зев болсн келнә өвәрцәс көлтә учрна.

Өдгә цагин тоohин грамматическ категорь келдт абстрак-

циг өндр девснд күргдг зер-зев болдмн. Яһад гихлә, олн зүсн чинртә "шелка" (торһд), "доктора" (эмчнр), "тормоза" (торһулмуд) болн "города" (балһсд) гидг үгмүд чинр болһнасн онцрж нег олн тооһин категорьт негджәнә. Тер бийнь онц үгмүд эс болв чигн, үгмүдин багмудт грамматикин болн лексикин хоорндк залһлда илткж болжана.

Туужин ут туршт нег бәәх юмнас, хүвлгч (часть) юмнас онцрад, келнд цаг ирвәс абстрактн (бодгч) тооһин категорь, бодгч негнә болн бодгч олна чинр темдглсн үгмүдин багмуд үүднә. Тернь дарунь грамматикд нег болн олн тооһин категорь болж тохрж. Грамматическ то логикин тооһин медәнәс йилһрв чигн, терүнлә хәрүцнә. Нег то, хүвлмжд (в частности), нег юмна медә чигн, юмна бүгдлгч медә чигн илткнә. Үлгүрлхд, *гер, дегтр*. Олн то юмна, лавта кедү болдгинь заахш (*гермүд, дегтрмүд*). "Күн үкдг" гидг зәңгд онц күн үкдгиг медүлх деерән, ямаран чигн күн үкдгиг медүлжәнә. "Талвң деер дала күн цуглрж" гихләрн, лавта кедү күн цуглрсинь медүлхш. Тиигәд келн оньдин нег аю бүгдлгч чигн, онц чигн юм темдглнә.

Өдгә индоевропейск келдт нег болн олн тооһин сөрлцән (противопоставление) болн залһлдан грамматическ тооһин категорь үүдлһнә һол болдмн. Тегәд А. М. Пешковскийин келсәр, "мука" (һуйр) болн "уха" (заһсна шөлн) гидг үгмүдәс олн тооһин кев үүддм биш. Болв зөрц үүдәхләрн, бидн "мукӯ, ухӯ" гиж келлго, эрк биш "мӯки, ӯхи" гиж түрүн ниилвртән чинвртә үгмүд тогтахвидн. Яһад гихлә, "мукӯ, ухӯ" гидг кевмүд нег тооһин төргч киискврин кевәр харшлгджахш. Нег болн олн тооһин сөрлцән наадк хүвлгч (хошадлгч, цуглулгч болн нань чигн) олжврла (с множественностью) хәрүцв чигн, грамматик болн лексик хойрин хоорндк хәрүцә илткнә.

Латинск littera (үзг) гидг үг олн тоодан litterae (бичг) гидг чинр зүүнә. Немш бәәлһнә нерн die Truppe (актермудын баг) олн тоодан die Truppen (церг) гиж хүврнә. Зәрмдән келнд

хойр олн тоohин кев харhна. Тиигхлә, негнь нег тоohин кевлә өөрхн болна, хойрдгчнь – олн тоohин кевлә өөрхн болна. Үлгүрлхд, итальянск келнд gesto (докъя) – gesti (докъяс), болв gesta (үүлмүд) болна. Румынск келнд ochiu (нүдн), ochi (нүдд), болв ochiuri (шарсн өндгн) болна. Тоohин категориг чикәр олзлхин төлә юнь келнә кемҗәнд, юнь хүвлгч стилистическ контекстд ордгиг сәәнәр медж авх кергтә.

Стилин болн седклин некврәр зәрмдән нег болн олн тоohин кевмүд хаҗhрар олзлгдна. Үлгүрлхд, эк үрән эдгхлә, "эндр бидн сән унтувидн" гиҗ келнә. Энд "бидн" гисн үг бооцгч эдлвртә, яhад гихлә, эк гемтә үрнләhән урлдж унтснго болх. Номин халхар, эс гиҗ олна нүүрт үглх саамд нег тоohин ормд олн тоohин кев олзлад, "бидн" гиҗ келнә: "бидн иигж санжанавидн", "мана бодврар..." болн нань чигн. Зәрмдән алдгар тиим сольвр учрна.

Зәрмдән келнә өвәрцәс көлтә нег болн олн тоohин кевмүд йилhрхш. Үлгүрлхд, хальмг келнд "малмуд идшлжовна, мал идшлжовна, малмуд идшлжовцхана" гиҗ hурвн зүсәр келж болжана. Яhад гихлә, хальмг келнд тоohин грамматическ категорь йосндан батрж, негндән hарадго. Тегәд чигн "бичкдүд (бичкд) наачана", "бичкд (бичкдүд) наачацхана" гиҗ хойр зүсәр келдг саам харhна. Тер бийнь тоohин категорь киистнә категоряс хальмг келнд хойр холван деер илткгднә. Яhад гихлә, тоohин чинр hанцхн бәәлhнә нер биш, орч нер чигн, үүлдгчиг чигн зална.

в) Киискврин категорь.

К и и с к в р гисн – үгмүдин ниицәнд, эс гиҗ зәнгд учрдг үгин оңдан үгмүдлә тогтсн хәрүцәнә илткгч кев болдмн. Үлгүрлхд, орс келнд "стол" (ширә) болн "стола" (ширән) гидг үгмүдиг дүнцүлхлә, нерәдгч болн төргч киискврин йилhвр медж болхмн.

Хамгин hо сул киисквр болдгнь нерәдгч киисквр. Тегәд

чигн терүгәр хамг юмна нер темдглҗ, һо, нерәдгч гиҗ нерәдсмн (ширә, гер, дегтр, ном). Наадк киискврмүдиг киизң гиҗ нерәднә. Яһад гихлә, эдн сул биш, эрк биш нег юмна үлмәд орна. Үлгүрлхд, "ширән көл" гиҗ келҗ болхла, "ширән" гиҗ, һанцар энүг келҗ болшго. Тегәд чигн нерәдгч киискриг зәрм номтрн "сул, үлмәго" (Пешковский), зәрмнь "нулевой" (экни) гиҗ, зәрмнь "темдгго" гиҗ (Якобсон) нерәддг болв. Нерәдгч киискрин һол үүл нерәдлһн болхла, наадк киискврмүдин үүл үгмүд хоорндк хәрүцә илткл һн болҗана. Киизң киискврмүд олн болдгас көлтә хәрүцә илткдг чинр киискрин грамматическ категорин сүүр болдмн.

Киисквр гисн үгин захин кев биш, захин чилгч чигн биш. Үлгүрлхд, "ширә – ширәс" гидг үгмүд дүңцүлхлә, эдн хоюрн нег нерәдгч киискрин үгмүд болҗ һарна. Яһад гихлә, "ширәс" гидг үг шишлң "ширә" гисн үгәс оңдан хәрүцә темдглхш. "Ширәс" гисн үг зуг олн то темдглҗәнә. Тегәд киисквртчинр чигн, хәрүцән чигн негн болҗ, үгин нег кев илткгднә. Төргч киисквртйовсн "ширән" гидг үг авад шинҗлхлә, эн "көл" гидг нернлә хәрүцсиг үзҗ болхмн. "Алхар цокх" гисн кемәциг шинҗлхлә, энүнд нерн үүлдгч хойрин хәрүцә илткҗ болхмн. Тегәд күцц келхлә, киисквр гисн бәәлһнә нерд хоорнд, эс гиҗ бәәлһнә нерн болн үүлдгч хоорнд учрсн хәрүцә илткн, үгин чинр чилгчләнь ирлцүлсн грамматическ категорь болдмн.

Келн болһнд киискврмүдин то олн зүсн болдмн. Киискврмүдин то медхәр седсн күн олн зүсн киисклһнә киискврмүд оньгтан авх йоста. Үлгүрлхд, "ночь" гидг орс үг орс келнд һурвхн кевтә болна: *ночь* (сө), *ночи* (сөөни), *ночью* (сөөһәр). Парадигмәрн болхла, эн зурһа дәкҗ киискгднә. Яһад гихлә, ондан үгмүд һурвн биш, таваһад кевтә болдгж: *стол* (ширә), *стола* (ширән), *столу* (ширәд), *столом* (ширәһәр), *столе* (ширән тускар). Йирин нерәдгч болн гемнгч киискврмүд әдл болна. "Ночь" (сө) гидг үгин һурвн кев наадк үгмүдин тавн кевин үлгүрәр шинҗлгдх йоста болҗана.

Энүгәрн келнә системн чинр илткгднә. Яһад гихлә, киисклһнә нег зүсиг наадк зүсн киисклһн угаһар медж болшго. Тегәд чигн нег киисклһнд әдл болдг кевмүд оңдан парадигмст әдлцлго чигн бәәдг. Үлгүрлхд, орс "стол" гидг үгин киисклһнд нерәдгч болн гемнгч киисквр әдлцхлә, "вол" (цар) гидг үгин (бәәлһнә нернә) төргч болн гемнгч киискврмүд әдл болна: *вола* (царин) – *вола* (цариг). Латинск келнә негдгч киисклһн нег тоодан төргч болн өггч киискврмүд әдл болхла, үлгүрлхд, terrae (һазрин) болн terrae (һазрт), олн тоодан эдн әдлцхш (төргч киискврт terrarum, өггч киискврт terris). Зәрмдән үг хасгдад н у л е в о й (э к - н и) флексь үүдәнә: үлгүрлхд, орс келнд олн тооһин төргч киискврт "места – мест" (ормс – ормсин) гиж хасгдна.

Киисклһн цуг келлһнә хүвмүдт харһхш. Киисклһн уга цагт хөөт үгмүд, эс гиж предлогуд эркн чинр зүүнә. Үлгүрлхд, романск келдин ик зууднь бәәлһнә болн чинрлгч нерд киискгдлго бәәхлә, орч нерд киискгднә. Англь келнд болхла, бәәлһнә болн орч нерд киискгдв чигн, чинрлгч нерн киискгдхш (хальмг келн бас тиим). Бәәлһнә нерд эс киискгдхлә, яһж үгмүдин хоорндк хәрүцә илткгдви? Киисквр – морфологическ эв-арһ болдмн. Тегәд эдн үг-хүврәгч кевмүдтә келдт харһдмн. Наадк саамднь хөөт үгмүд, эс гиж предлогуд орлцдмн.

Зәрм келдт хойрхн, эс гиж һурвхн киисквр бәәнә. Үлгүрлхд, англь келнд бәәлһнә нерн хойрхн киисквртә: негнь бүгдлгч нулевой (экни) чилгчтә болхла, хойрдгчнь "татгч" (притяжательный) – 's чилгчәр кевлгдсн саксонск келнә төргч киисквр болдмн: brother's room (ахин хора). Энүг оңданар чигн келж болхмн the room of my brother (мини ахин хора). Тегәд чигн англь келнд предлогин чинр өөдлх деерән, энүнд үгмүдин даран чигн эркн орм эзлж, грамматическ хәрүцәнә эв-арһ болна. Үлгүрлхд, урднь бидн Ann sees Pete (Анна Петяг үзнә) гидг зәңгд морфологическ темдгүд уга гиж келләвидн. Энүнд һо болн киизң ки-

искврмүд йилһрхш. Pete sees Ann (Петя Анниг үзнә) гидг зәңгд сөрүд чинр зуг үгмүдин даран сольгднас көлтә учрв. Тиигәд англь келнд аналитическ эв-арһс (предлогуд болн үгин даран) флективн (киискврин) эв-арһсас үлүһәр олзлгдна.

Хальмг келнд эн халхарн зуг зәрм үгмүдт киискврин флексь олзлгдхш (Күүкн үкр саана. Көвүн һаха асрна.). Йирин үгмүдин даран хальмг келнд грамматическ эв-арһ болхш. Яһад гихлә, зәңгд мөч болһн эврә орман эзлх зөвтә: келгч хамгин сүүлд, цәәлһлт нерлгчин, эс гиҗ немлтин өмн, немлт нерлгчин хөөн йовв чигн, келгчин өмн йовх йоста, уршг нерлгчин чигн, келгчин чигн өмн олзлгдҗ чадна.

Зәрм келдт орч нерн киискгдв чигн, бәәлһнә нерн болн чинрлгч нерн киискгдхш. Тиим йовдл франц келнд харһна. Болгарск келнд чигн нүр орч нерд һурвн киисквәр (нерлгч, өггч, гемнгч) хүврв чигн, бәәлһнә нернә хәрүцән зуг предлогар дамҗҗ илткгднә: *майка* (эк) – *на майка* (экд). Тегәд киисквр болн предлог (хөөт үг) хоорндк залһлдана төр зуг "киисквртә келд" болн "предлогта келд" гисн сөрлцәһәр илткгдхш. Яһад гихлә, зәрм келдт нег келлһнә хүвмүдт киискврмүд олзлгдхла, ондан келлһнә хүвмүдт предлогуд (хөөт үгмүд) олзлгдна. Туужарнь шинҗлхлә, зәрм келдт киискврмүд предлогудыг (хөөт үгмүдиг) селҗ, келлһнәс һарһхла, ондан келдт болхла, эсргү (наоборот) киискврмүдиг предлогуд (хөөт үгмүд) селҗ, келлһнәс һарһна.

Хальмг келнд чигн тиим йовдлмуд үзҗ болхмн. Үлгүрлхд, "һол уруу" гидг кевд "уруу" гидг хөөт үг бәәнә. Эн ода "һолур" гидг үгд хүврҗ, *-ур* гидг залгч киискврин чилгч болҗ. "Намтал, чамтал" гидг үгмүдт "тала" гидг хөөт үг киискврин чилгч мет оньһгддг болв. Тернь бәәтхә, ода нам "деер, дор" гидг хөөт үгмүд хүврәд, аффиксмүдин чинр зүүх саната. Үлгүрлхд, "стол деер, орн деер" гидг үгмүд амн келлһнд "стол дер, орн дер" гиҗ, "деер" гисн хөөт үгд эгшгин удань геедрәд, нам хамдан келгдҗ бичгдх саната.

Тегәд киисквр болн предлог (хөөт үг) хойриг әдлцүлҗ бол-

хий? "Ага" гиж Р. А. Будагов келнә. Терньорс болн нань чигн олн зүсн "флективн" келдт орта чигн болх. Болв хальмг келнд болн нань чигн олн зүсн "агглютинативн" келдт киисквр хөөт үг хойриг эс әдлцүлв чигн, залһлдата болдгинь темдглх кергтә. Үлгүрлхд, *һол уруу – һолур, теңгр өөде – теңгрәәде* болн нань чигн.

Орс келнд киисквр болн предлог хоорндк йилһвр иигж илткгднә:

1) нег киисквр кесг предлогудла ирлцх деерән, нег предлог кесг киисквр мүдлә ирлцдг саам харһна;

2) предлогуд киисквр мүдәс невчк гүүмхә (подвижен). Киисквр нернәсн салдго болхла, предлог зәрмдән көтлсн нернәсн холдна;

3) нег предлог зергдән кесг киисквр мүд көтлж чадхла, нег зүсн предлогта конструкцс олн зүсн флективн кевмүдлә ирлцнә.

Бас нег йилһвр киисквртә болн киисквр уга келд хоорнд учрна. Киисквр гидг үг бийнь (латинск casus, греческ келнә ptosis) "салсн, унсн" гидг үгәс хуучн номтнрин "нернә һоллгч кевәс салсн, унсн, тасрсн кев" гидг уха темдглҗәнә. Тегәд нернә һоллгч кевнь нерәдгч киисквр болдмн. Яһад гихлә, эн юм нерәднә, салу бәәж чадна. Наадк киисквр мүднь сул биш нерд темдглж, үлмәлгдсн киисквр мүд болж тоолгдна.

Деер келгдсн киисквр мүд болн предлогуд хоорндк йилһвр мүд келнә грамматическ болн синтаксическ эв-арһсиг әдлцүлхм биш гисн уха илткнә. Тегәд грамматическ халхарн флективн (ик зуудан киисквр мүдтә) келд аналитическ (ик зуудан предлогудта) келдәс йилһрнә.

Келн болһна туужд киисквр мүдин, предлогудын болн үгин даран гидг эв-арһсин синтаксическ чинр цаг ирвәс сольгддгиг темдглх кергтә. Киисквриг бүгдлгч болн онцлгч чинрин туск төр грамматикин йир күнд төрин негн болдг. Үлгүрлхд, орс бүрдәгч киисквр т йовх "он известил меня

письмом" болн "доблестью солдат отечество спасено", "письмом" болн "доблестью" гидг үгмүд шинҗлхлә, "намд бичгәр зәңг өгв" гисн зәңгд "письмом" (бичгәр) гисн үг бүрдәгч (инструментальн) зер-зев болгч чинр зүүсн болҗ һарна, "цергчнрин зөрмгәр төрскн аврдв" гисн зәңгд "доблестью" (зөрмгәр) гисн үг бүрдәгч учр медүлсн чинр зүүсн болҗ һарна. Тиим болвчн, эн хойр үг бүгдлгч-бүрдәгч чинр зүүснь маһдго. Тегәд чигн киискврин грамматическ категорин чинр зергләд, онц үгмүдин семантикәс чигн, бүгдлгч чинрәс чигн иш авна. Тегәд чигн киисклһнә категорьта келн болһнд киискврмүд эврә тоота болдмн.

Орс келнд (дуудгч болн ормин киискврмүд эс тоолхла) зурһан киисквр, немш келнд дөрвн, хальмг келнд йисн киисквр бәәнә. Дагестанск болн хальмг келнд юн учр деерәс олн киискврмүд бәәдв гихлә, эн келдт йирин киискврмүдлә нег зергд олн зүсн орм темдглсн киискврмүд олзлгдна. Үлгүрлхд, лакск келнд "нег юмн дотр бәәхиг" (къатлуву – герт, гер дотр), юмна ард бәәхиг (къатлух – герин ард), юмна деер бәәхиг (къатлуй – гер деер), юмна дор бәәхиг (къатлулу – гер дор) темдглнә. Хөрнәс даву киисквр аварск келнд олзлгдна. Киискврмүдин то теднә зүүдг чинрәс көлтә олн, эс гиҗ цөн болна.

Зәрм киискврмүд олн чинртә болхла, зәрмнь – негхн чинртә болдмн. Төрл биш келдт киисклһнә систем чигн олн зүсн болдг. Келн болһнд киискврин грамматическ категорь абстракцин девсңгәрн әдл биш болдмн. Киискврмүд келн болһнд келкәтә систем бүрдәнә, киисквр болһн наадк киискврмүдлә залһлдата болдмн. Үлгүрлхд, хуучн греческ келнд тавн киисквр бәәвчн, бүрдәгч киисквр уга санҗ. Болв туужас өггч, ормин болн бүрдәгч киискврмүд ниилсиг меднәвидн. Тегәд чигн греческ келнә өггч киисквр йир өргн болдмн. (Хальмг келнд өггч киисквр болн ормин киисквр ниилсиг саный).

Тегәд "киисквр гисн юмби?" гихлә, эн зуг нернә кев биш,

кевин болн чинрин негдлт болдм гиж келж болхмн. Киисклһнә системтә келдт әдл юмн олн болвчн, киисквр мүдин то болн багмуд келн болһнд эврә өвәрцтә болдмн. Аш сүүлднь келхнь, грамматическ хәрүцәс илткснэв-арһс аналитическ болн флективн келдт чинрәрн "сән", "му" гиж йилһрхш. Яһад гихлә, эв-арһ болһн эврә грамматическ өвәрцтә болна.

6. КЕЛЛҺНӘ ХҮВС БОЛН ЗӘҢГИН МӨЧМҮД.

К е л л һ н ә х ү в гисн – чинрәрн, морфологическ, эс гиж синтаксическ темдгәрн, грамматическ категорьмударн, үгмүдин ниицәнд болн зәңгст учрдг синтаксическ үүләрн онцрдг үгмүдин лексико-грамматическ багмуд болдмн. Флективн келдт келлһнә хүвмүд кев-хүврәгч (үг-хүврәгч) болн үг-тогтагч зүсмүдәрн йилһрнә. Келлһнә хүвмүд үгмүд хоорндк хәрүцә медүлх деерән, келсн күүнә эргмдк бәәдлин туск уха илткнә.

Келлһнә хүвмүд илтклһнд, теднә темдгүд оллһнд харш болдгнь: негдвәр, келн болһна онц грамматическ тогтац (строй), хойрдвар, келлһнә хүвмүдин эврә өвәрцс болдмн. Үлгүрлхд, орс келнд келлһнә хүвмүдин морфологическ темдгүд йир эркн чинр зүүнә, тегәд эдн йир амр йилһгднә. "Шелк" (торһн) болн "шелковый" (торһн) гидг үгмүдт орс келнд түрүн үгнь бәәлһнә нерн болхла, хойрдгч үгнь чинрлгч нерн болна. Хальмг келнд тиим амр юмн уга. Яһад гихлә, хальмг келнд "торһн" зуг цәәлһгч орм эзлхләрн, үлгүрлхд, "торһн бүшмүд" гихләрн, "торһн" гисн үгиг чинрлгч нерн гиж тоолнавидн. Англь келнд чигн silk (торһн) гидг бәәлһнә нерн зуг silk dress (торһн бүшмүд) гидг үгмүдин ниицәнд чинрлгч нерн болж тоолгдна. Тюрк келдт чигн синтаксическ темдг (критерь) бас эркн чинр зүүнә. Үлгүрлхд, маңһд (татар) келнд "кўк" (көк) болн "кўк" (теңгр, оһтрһу), "қарт" (көгшн) болчкад, "қарт" (өвгн, көгшә) болна.

Тегәд чигн тюрк болн моңhл келдт "эдлмр" (относительные) чинрлгч нердин тоод бәәлhнә нерд орна: орс "городской совет" гидг үгмүдин ниицәг "балhсна хүүв" гиж орчулна. Тегәд келлhнә хүвмүдиг йилhдг темдгүд онц келдт әдл биш.

Деер келгдсн цуг темдгүд цуг келдт эркн чинр зүүнә гиж келв чигн, келн болhнд темдг болhн эврә чинртә. Ямаран темдг хамгин эркн чинр зүүдгнь келнә грамматическ тогтацин өвәрцәс көлтә учрна. Үлгүрлхд, китд келнд үг-хүврәгч кевмүд уга болдг учр деерәс үг-хүврәгч темдг келлhнә хүвмүд йилhлhнд орс келнд орлцдг кевәр орлцшгонь ил. Тегәд чигн китд келнд синтаксическ темдгин чинр өөдлдгнь маhдго.

Келлhнә хүвмүд йилhлhнд морфологическ темдгүд олдгнь баh (олдхла, йир сән), тер темдгүд келлhнә хүвин наадк темдгүдлә яhж ирлцдгинь медж авх кергтә. Ашлад келхд, олн зүсн келдт келлhнә хүвмүдиг йилhж салhхд теднә грамматическ тогтацин өвәрцс оньгтан авх кергтә.

Келлhнә хүвмүд келн болhнд әдл чинр зүүхш. Тегәд чигн эдн сул, онц, эс гиж h а н ц а р н үүлдж ч а д м (знаменательн) болн ц е р г л г ч гиж хувагдна. Түрүнк багд – бәәлhнә, чинрлгч, тоолгч нерд, үүлдгчс болн наречс орхла, хойрдгч багд – холвас, предлогуд (хөөт үгмүд), орч нерд болн нань чигн келлhнә хүвс орна.

Кемр оньгтаhар хәләхлә, түрүнк багин келлhнә хүвмүдт лексическ болн грамматическ темдгүд зөвәр тодрха кевәр илткгдсн болна. Тегәд чигн келлhнә хүвмүдиг "лексико-грамматическ нег темдгтә үгмүдин багмуд" гиж нерәднә. Үлгүрлхд, орс келнд "стол" (ширә) гисн үг нег юм темдглх деерән, киистнә, тоohин болн киискврин грамматическ чинр зүүнә. Церглгч гиж тоолгддг, үлгүрлхд, предлогд келлhнә хүв болн чинрнь грамматическ темдг болсн чинрләнь негдж оч: "в" предлогин чинр (юмна дотр), көндрлт темдглсн үүлдгчлә болн бәәлhнә нернлә залhлдж, көндрлhнә үзг темдглжәнә, грамматическ чинрнь хәрү лексическ чинриньлавлжана.

Тиим темдг хальмг келнд чигн харһна, зуг хальмг келнд "тал" гидг хөөт үг болдмн. Эн йова йовж, аш сүүлднь нам суффиксин чинр авх бәәдлтә.

Бас нег күнд төр болдгнь – келлһнә хүвин логическ болн грамматическ элементсин ирлцмж шалһлһн болдмн. Логикин субстанц (нег юмн) грамматикин бәәлһнә нернлә, логикин темдг болн хәрүцән грамматикин чинрлгч нернлә, логикин үүлдвр болн бәәдл грамматикин үүлдгчлә болн нань чигн – йилһрвчн, залһлдата болдгинь кен чигн маһдлшго. Субстанцин туск логическ медән нег бәәх юмна туск грамматическ медәнлә әдл эс болвчн, логическ үүлдвр грамматическ үүлдврлә бүклдән эс ирлцвчн, үлгүрлхд, бәәх нег юм темдглсн бәәлһнә нерд (*дегтр, шил, үүдн*) чигн бәәдг, бәәх нег юмнас зөвәр хол медә темдглдг бәәлһнә нерд (*ухан, үүлдвр, нөр, зүүдн*) чигн бәәдг, тер бийнь эдн өөрхн чинртә.

Тегәд юунас көлтә келлһнә хүвмүд логическ категорьмудла өөрхн болдви? Яһад гихлә, мана ухан логическ категорьмуд үүдәхдән теднән келнә категорьмудла, келлһнә хүвмүдлә ирлцүлнә. Тер ирлцүллһн келн болһнд эврә өвәрцтә боллго бәәшго. Тегәд чигн олн зүсн келдт олн зүсн өвәрцтә келлһнә хүвмүд тогтна.

Урднь, келхд, зәрм номтнр келлһнә хүвмүдиг логическ категорьмудла әдлцүлдг билә. Тиим хәләц келдин олн зүсн өвәрцс ухандан эс авсн деерән, логикәс зөвәр холдулдг грамматикин шишлң өвәрцс оньгтан авдго санж. Тегәд чигн Штейнталь, Потебня болн нань чигн олн номтнр тиим хәләциг бурушаснь орта.

Болв логическ категорьмуд, келлһнә хүвмүд болн эргмдк бәәх юмна хоорнд цур ямаран чигн ирлцмж уга гиснь бас хажһр (Л. Блумфильд, 1887–1949). Э. Сепир (1884–1939) гидг американск номт индейцнрин келд шинжлжәһәд, нам "келлһнә хүвмүд гидг юмн уга болх бәәдлтә" гиж маһдлж. Болв дарунь "һоллгч келлһнә хүвмүд, хамгин түрүнд бәәлһнә нерд болн үүлдгчс ямаран чигн келнд бәәдгж" гиж ашлж.

Яһад гихлә, "аш сүүлднь ямаран чигн келлһнә цутхлңнь ухалвр-тоолвр болдмн". (Э. Сепир. Язык. Введение в изучение речи. М., 1934. 93-гч х.– Орс келәр.).

Австрин номт Г. Шухардт бас "грамматикәс логикиг һарһж хайхм биш" гиж тоолдг билә. (Г. Шухардт. Избранные статьи по языкознанию. М., 1950. 236-гч х.– Орс келәр). Хамгин күнд болдгнь – келлһнә хүвмүдин үүдлһ үзүлх деерән, теднә дунд өдгә келнд тогтсн хәрүцә илткх төр болдмн.

Келлһнә хүв гисн төриг эрк биш туужин халхаснь шинжлх кергтә. Өдгә номд ямаран чигн юмн эрк биш тууҗарнь, эргмдк юмсла залһлдсн залһлдаһарнь, ил үзгдм дамшлтарнь шинжлгддмн. Тегәд чигн өдгә цагин келлһнә хүвсиг тууҗарнь шинжлхлә, эднә ут болчкад, олн оралдата өргжлт үзж болхмн.

Лексико-грамматическ өвәрцтә үгмүдин баг болсн келлһнә хүвсиг негхн критерәр (йилһцәр) биш, (үлгүрлхд, морфологическ критерәр биш) олн зүсн критерәр йилһх деерән, теднә залһлда болн хәрүцә оньгтан авч шалһна. Ьоллгч критерьмүд болдгнь: лексическ (семасиологическ), морфологическ болн синтаксическ критерьмүд болдмн. Келлһнә хүвсин үндснә чинрәс көлтә, эднә лексико-грамматическ өвәрцтә үгмүдин баг болдг учр деерәс эдн хамгин түрүнд морфологар, дарунь синтаксисәр дамжж келнд йилһгднә. Тегәд чигн келлһнә хүв гидг категорь келдин ик зууд йилһгддг бәәдлтә.

Синтаксис болхла, келлһнә хүвсиг зәңгин мөчмүдлә залһна. Зәрмдән сурһульчнр зәңгин мөч келлһнә хүв хойриг йилһж чадлго, нерәдхләрн, эндүрнә. Зәңгин мөчмүд гисн – синтаксическ категорь, зәңгин, эс гиж үгмүдин ниицәнә үгмүд хоорндк хәрүцә темдглнә.

Тегәд чигн зәңгин мөчмүдиг келлһнә хүвсәс йилһжәх кергтә. Үлгүрлхд, бәәлһнә нерн гидг келлһнә хүвлә нерлгч гидг зәңгин мөч ирлцнә, үүлдгчлә – келгч, чинрлгч нернлә – цәәлһлт болн нань чигн. Болв зәңгд нерлгчин чинриг орч

нерн чигн (би сурһгднав), причасть чигн (тәрсн хадна, өгсн авна) болн нань чигн келлһнә хүвс зүүж чадна. Тер бийнь, бәәлһнә нернә зәңгд нерлгч болдгнь энүнә һоллгч, түрүн синтаксическ үүл (функц) болдмн. Энүнә зәңгд наадк мөчмүдин чинр зүүж чадлһн дарук синтаксическ үүлнь болдмн. Тегәд келлһнә хүв болһн зәңгд түрүн болн дарук үүлтә болж чадна. Эдниг йилһлһн, морфологд "үндсни" болн "тогтагдсн" гидг кевмүд йилһлһн мет, эркн чинр зүүдмн. Тегәд чигн келлһнә хүвмүдиг зәңгин мөчмүдлә эндүрлго, эднә йилһвр болн залһлда шинжлж, медж авх кергтә.

7. БӘӘЛЬНӘ БОЛН ЧИНРЛГЧ НЕРД.

Бәәлһнә нерн гидг келлһнә хүв бәәх нег юм темдглнә. Орс келнд бәәлһнә нерн тоонар, киистнәр болн киискврәр йилһрхлә, хальмг келнд эн зуг тоонар болн киискврәр йилһрнә. Оңдан келдт бәәлһнә нернә категорьмуд чигн оңдан болж чадна. Яһад гихлә, эн цуг юмн келнә грамматическ тогтацас көлтә оңдан болна.

Бәәлһнә нерн зуг бәәх нег юм нерәдж илткх деерән, үүлдвр чигн, юмна бәәдл чигн, нег медә чигн нерәдж, илткж чадна. Үлгүрлхд, нег бийәснь "чолун, дегтр" гидг үгмүд авад хәләй, дарунь "гүүдл, нислт, жисән" болн "байр, медрл, ухан, санан" гидг үгмүдиг авад дүнцүлий. Энүнд бәәлһнә нернә семантик йир өргн диапозонта (энтә) болдгнь ил үзгджәнә. Тегәд чигн бәәлһнә нерн "бәәх юм (предмет) темдглнә гисн бан, бәәлһнә нерн юмлмж (предметность) темдглнә" гих кергтә.

Келнд бәәлһнә нерд йир ик чинр зүүнә. Яһад гихлә, эднәр дамжад, күн эргмдк юм нерәдж тодлна, келәр дамжж, бәәлһнә нердт тохрсн медрлән үрн-садндан, эргмдк улстан күргж хадһлна. Тегәд ямаран чигн номд терминмүдин ик зунь бәәлһнә нерд болдмн. Бәәлһнә нерн (үүлдгчлә хамдан)

келнә хамгин эркн болн сул келлһнә хүв болҗ тоолгдна. Зәрм келдт "бәәлһнә нерн болн чинрлгч нерн" гиҗ нам хувагддго чигн саам харһна. Нерд яһҗ тууҗин ут туршт бәәлһнә болн чинрлгч гиҗ хувагдсиг медхнь йир соньн. Тиигхлә, бәәлһнә чигн, чинрлгч чигн нердиг цәәлһхд амр болх.

Чинр-темдгин болн хәрүцәнә медәг ода бидн чинрлгч нерәр илткдг болувидн. Урднь болхла, тиим юмн уга бәәсмн. Олн хуучн келдт (зәрм өдгә келдт чигн) деерк медән бәәлһнә нердин холвлдаһар илткгддг бәәҗ. Үлгүрлхд, "зелень-трава" (ноһан өвсн, көк ноһан), "камень-стена" (чолун эрс) болн нань чигн. Хальмг келнд тиим үгмүд олн: *төмр хаалһ, алтн билцг, модн келн, махн толһа, киитн салькн* болн нань чигн. Кезәнә А. Бобровников "Калмыцко-монгольская грамматика" гидг дегтртән "имя качества" болн "имя предмета" гисн терминмүдиг, чинрлгч болн бәәлһнә нердин ормд орулсмн. Хальмг келнд чинрлгч нерн бәәлһнә нернәс күцц саладгоҗ. Яһад гихлә, урднь цуг келдт эдн негн бәәҗ, зуг ормарн йилһрдг санҗ. Зуг цаг ирвәс күн хойр үгин негнә үлмәлгдсн чинр оньһад, терүнә юмлмҗин (предметности) чинр геедрҗ, темдг-чинрин медән икдсиг медәд, бәәлһнә нернәс чинрлгч нер йилһҗ онцлсмн.

Тегәд чигн "ноһан эд" гихд эдин ноһаншң өңг темдгләд, "ноһан" гисн бәәлһнә нерн зәрмдән өңг темдглхләрн, чинрлгч нерн мет олзлгдна. Яһад гихлә, "ноһан" гисн үг "урһмл" гисн юм темдглдгән уурад, эдшң юмн болдган уурад, "эд" гидг юмна чинр темдгләд, чинрлгч нернд хүврнә. Күн бийнь чинр болн хәрүцән гидг медәс йилһҗ, чинрлгч нерн гидг келлһнә хүв онцлсмн. Тиим бодгч (абстрактн) медән зуг цаг ирвәс күүнә уханд төрсмн, келнә девсң өөдлүлсмн.

Индоевропейск келдт хуучна цагт чинрлгч болн бәәлһнә нерд негн бәәсиг эднә өдгә цагин зәрм әдл киисклһн герчлнә. Хуучн цагт флективн келдт "нернә" (бәәлһнә болн чинрлгч нерд хамдан хүврдг) болн орч нернә киисклһд бәәсмн. Бәәлһнә нернәс онц чинрлгч нернә киисклһн ин-

доевропейск келдт зөвәр ора үүдлә. Үлгүрлхд, германск келдт "чаңһ" киисклһн: gut-es Metall, gut-en Metall, gut-em Metall, gut-es Metall. (В. М. Жирмунский. Происхождение категорий прилагательных в индоевропейских языках в сравнительно-грамматическом освещении//Изв. АН СССР. ОЛЯ. Вып. 3. 1946. С. 188).

Хальмг келнд болхла, чинрлгч нерн ода күртл киискгдхш. Киискгдсн саамдан эн бәәлһнә нернд хүврж, субстантивацлна. Ода хальмг келнд чинрлгч нерн гидг келлһнә хүв му бишәр йилһрнә, болв зәрмдән эн причастьла эндүргднә. Яһад гихлә, өдгә чинрлгч нерд хальмг келнд бәәлһнә нернәс үүдх бәәтхә, олңкнь причастяс чигн төрж гиж келж болхмн.

Чинрлгч нерн гидг келлһнә хүв чинр-темдг болн хәрүцә темдглнә. Чинрлгч болн бәәлһнә нердин хоорндк йилһвр зәрмдән морфологическ, зәрмдән синтаксическ халхар илткгднә. Үлгүрлхд, орс келнд "холодный" (киитн) болн "холод" (киитн) гидг үгмүд морфологическ кевәр йилһрхлә, англь келнд cold (киитн) болн cold (киитн) гидг чинрлгч болн бәәлһнә нерд хоорндан зуг синтаксическ кевәрн, зәңгд йовх ормарн йилһрнә. Хальмг келнд бас тиим йовдл учрна. Үлгүрлхд, "киитн" болн "киитн", эс гиж "халун" (өдр) болн (ик) "халун".

Тегәд бәәлһнә болн чинрлгч нердиг йилһдг грамматическ кевмүд олн зүсн келдт олн зүсн болдмн. Зәрм келдт морфолог орлцхла, зәрм келдт синтаксис орлцдгж. Тер бийнь ямаран чигн келнд күмни ухаллһна ик күцмж болдгнь – юмна абстрактн (бодгч) чинр-темдг болн хәрүцә темдглж чадлһн болна. Чинрлгч нерн бәәлһнә нернәс зүүсн чинрәрн йилһрх деерән, эдлгдсн морфологическ болн синтаксическ эв-арһарн чигн онцрна. Келиг туужин халхар шинжлхд эн төр тодрхаһар илткгднә.

Ода цагин чинрлгч нернә һоллгч функцнь – цәәлһгч функц болдмн. Болв орс келнд чигн, хальмг келнд чигн чинрлгч нерн атрибутивн (цәәлһгч) функц зүүх деерән,

зәрмдән предикативн (келгч болм) функц чигн зүүж чадна, онданар келхд, зәнгд келгч болж чадна. Орс келнд ик зунь ахр чинрлгч нерд тиим функцта болхла, хальмг келнд тиим йилһвр һархш. Яһад гихлә, хальмг келн орс келнлә әдл "лавта болн лав биш" гидг категорьмудыг хадһлж, өргжүлж чаджго. Терүгәрн эдн артикльтә немш болн англь келдәс йилһрнә.

Зәрм келдт чинрлгч нерд бәәлһнә нердәс йилһрхш. Тиим келдин негнь хальмг келн. Үлгүрлхд, *чолун – чолун гер, төмр – төмр хаалһ*. Англь келнд бас бәәлһнә нерн чинрлгч нернә функц авна. Үлгүрлхд, cannon-ball "товин сумн" (тов, долда), candle-light "шишлң герл" (зул, герл), case-law "зарһин үүл" (үүл, йосн) болн нань чигн. Зуг англь келнд, самодийск болн хальмг келнәс йилһрсәрн, синтаксическ кевәр чинрлгч нер темдглх деерән, морфологическ кевәр чигн темдглнә. Үлгүрлхд: wooden "модн", wood "ө-шуһу модн", golden "алтн юмн", gold "алтн" (металл).

Флективн келдт чинрлгч нерд бәәлһнә нердәс йилһрдг болхла, агглютинативн келдт эдн йилһрхш. Зәрмдән хальмг келнд бәәлһнә нернәс төргч болн хамцулгч киискврмүдәр дамжж чинрлгч нерн тогтна. Үлгүрлхд, *укрин (үкрә) махн, ухата йовдл* болн нань чигн. Чинрлгч болн бәәлһнә нерд эс йилһдг келтә улс чинрин болн юмна медәсиг му бишәр йилһдгиг келж тусго. Тедн зуг эдниг эврәһәрн илткнә. Эннь келн болһна өвәрц болжана.

Чинрлгч нерн бәәлһнә нернлә тоһарн, киискврәрн болн киисәрн таардг келдт эдн зөвәр холдсн өвәрцтә келлһнә хүвс болж тоолгдхла, хальмг келншң, эдн таардго келдт бәәлһнә болн чинрлгч нерд зөвәр өөрхн келлһнә хүвс болж тоолгдна. Эннь агглютинативн келдин өвәрц болна. Үлгүрлхд, орс келнд, "прелестное шелковое платье" гиж келгдхлә, англь келнд a pretty silk dress "сәәхн торһн бүшмүд" гиж келгднә, эс гиж "горбатый каменный мост" гиж келгдхлә, англь келнд a humped stone bridge "бөгчхр чолун тагт" гиж келгднә. Эн

хойр зәңгд орс келнд "торһн" болн "чолун" гисн чинрлгч нерд морфологическ темдгтә болхла, англь келнд, хальмг келнд чигн бәәлһнә нернәс йилһх чинрлгч нернә темдг уга. Тегәд чигн орс келнд цәәлһлт бәәлһнә нерәр темдглгдхләрн, стилистическ чинр зүүнә. Кезәнә-кезәнә бәәлһнә нернәс салж һарсн чинрлгч нерн ода күртл олн зүсн келдт хоорндк залһлдаһан геехәд уга.

Йирин чинрлгч нердиг хойр әңглнә: ч и н р и н (качественн) чинрлгч нерд болн э д л ү (относительн) чинрлгч нерд. Чинрин чинрлгч нердәс дүңцүлгч зергүд (степени сравнения) тогтж чаддг болхла, эдлү чинрлгч нердәс дүңцүлгч зергс тогтхш. Үлгүрнь, *улан – улавцр – йир улан,* болв *нидн, маңһдурк, тоста.* Сүүлин үгмүдәс "йир нидн, йир маңһдурк, йир тоста" гидг үгмүдин ниицә тогтаж болшго. Зуг зәрмдән "йир тоста, йир хорта" гиж олзлгдхларн, эдн эдлү чинрән геехәд, чинрин үлмәд орсан медүлнә.

Зәрм хуучн болн өдгә чигн келдт дүңцүлгч зергүд үгин давтлһар дамжад тогтна, терүг р е д у б л и к а ц гиж нерәднә: *әрә-әрә, ик-ик, кезәнә-кезәнә.* Иим эв-арһ өргнәр ода олзлгдхш. Өдгә цагин келдт ик зуудан дүңцүлгч зергүд ф л е к т и в н кевәр чилгчмүд олзлж тогтна, эс гиж л е к с и ч е с к (а н а л и т и ч е с к) кевәр, "чаңһагч" үгмүд олзлж тогтна. Үлгүрлхд, орсаһар: "красивый – красивее – красивейший"; франциһәр: joli – plus joli – le plus joli; болгаринәр: хубав – по-хубав – най-хубав; хальмгаһар: *сәәхн – юмнас сәәхн – йир сәәхн – цугтаһаснь сәәхн.* Орс келнд чинрлгч нерн флективн кевәр хүврхлә, наадк келдт чинрлгч нерн бийнь эс хүврв чигн, деерән немр үгмүд авч, дүңцүлгч зергүд тогтана.

Онц нег дүңцүлгч зергүд тогтадг эв-арһ болдгнь – с у п п л е т и в н (латинск suppleo, ēге "немжәнәв" гисн үгәс) эв-арһ болдмн. Эн саамд чинрлгч нерн оңдан үгәр сольгдна. Үлгүрлхд, орс келнд: "хороший" (сән) – "лучший" (хамгин сән, эс гиж деер) – "наилучший" (хамгин сән, эс гиж цугта-

һаснь сән). Орс келнд "хороший" гисн үг "лучший" гисн үгәр сольгдад, супплетивн эв-арһ илткҗәнә. Хальмг келнд болхла, невчк ондан, энд "лучше" гидг үглә "деер" гидг үг ирлцх бәәж, болв цааранднь "цугтаһаснь деер" гиж зәңгин келгч тогтаж чадв чигн, "хамгин деер" гиж чинрлгч нернд хүврж чадхш.

Чинрлгч нернә олзлгддг арһнь терүнә семантикәс көлтә учрна. Үлгүрлхд, орс келнд "часовой мастер" (часин урч) гиж келв чигн, "деревянный мастер" (модн урч) гиж келхш. Яһад гихлә, "часовой" гисн үг "часовых дел мастер" гидг үгмүдин ниицәнлә залһлдата болна. "Деревянный" гисн үг "деревянных дел мастер" гидг үгмүдин ниицәнлә залһлдхш, эн "сделанный из дерева" (моднас кегдсн) гидг үгмүдин ниицәнлә залһлдна. Цааранднь "деревянный" (модн) – "неподвижный" (көндрдго), "тупой" (мука), "маловыразительный" (баһ илткмжтә) гидг чинрмүдәр дамжхла, "деревянный мастер" гисн "плохой мастер" (му урч) гидг чинр зүүх йоста. Түүшң, хальмг келнд бас "модн келтә" гисиг "му келтә" гиж тәәлнә, "модн толһа" гисиг "һәргтә" гиж тәәлнә.

Ашлад келхд, чинрлгч нерд олн зүсн келдт бәәлһнә нернәс үүдчкәд, цаарандан өргн өргжлт авч, өвәрцтәһәр келн болһнд олзлгдна.

8. ОРЧ НЕРД (МЕСТОИМЕНИЯ).

Орч нерн гисн басл өвәрцтә келлһнә хүв. Орч нернә тоод нүр, нег юм, юмна чинр нерәдлго, зуг заадг үгмүд орна. Тегәд чигн орч нерд йир онцлгч (отвлеченн) чинр зүүнә, энүнә тоод цуг келлһнә хүвмүдин чинр зүүсн үгмүд орна. Үлгүрлхд, нүр орч нерд бәәлһнә нердлә зергләд (би – күн), татгч (притяжательные) орч нерд чинрлгч нердлә зергләд (мини – күүнә), эс йилһгч орч нерд наречлә зергләд (кезәчн – оньдин) йовдмн. Олн зүсн келдт орч нерни тоолгч нерд, орч нерни наречс болн нань чигн олн юмс бәәнә.

Тегəд орч нернə категорьт, олн хаалһсин белчрт цуглрсн мет, олн зүсн келлһнə хүвмүдин чинр илткгднə. Үлгүрлхд, орс келнд йирин орч нердин əңгслə зергləд (нүр, хəрүд, эзлгч, заагч, сургч, йилһгч, эс йилһгч болн нань чигн), ондан чигн əңгс йилһгднə, келхд, бүгдлгч (обобщительный): "всякий, любой" (ямаран чигн, энгин); хамцулгч (совокупный): "весь" (цуг), "целый" (бүкл); онцлгч (выделительные): "сам" (эврəн), "иной" (талдан), "другой" (ондан); сургч-эдлү (вопросительно-относительные): "кто" (кен), "что" (юн), "чей" (кенə), "который" (ямр); бурушагч (отрицательные): "никто" (кен чигн биш), "ничто" (юн чигн биш), "некого" (кениг чигн биш), "нечего" (ю чигн биш) болн нань чигн олн əңгс.

Орч нердин олн зүсн багмуд ондан келдин материал оньгтан авх дутмд улм элвжнə. Үлгүрлхд, франц келнд нам онц нег цəəлһгч орч нерд (детерминативы-определители) гисн орч нердин баг йилһрнə. Эднə тоод йирин татгч, заагч орч нерд орна mes livres et mes cahiers (мини дегтрмүд болн тетрадьмуд). Англь келнд хəрүцлдгч (взаимный) чинртə орч нердин баг: each other (нег-негəн), румынск келнд нег ижл гисн чинртə орч нердин баг: acelasi (түүнə ижл, тер мет, əдл) болн нань чигн олн зүсн багмуд йилһрнə.

Йиринə баг болһн бас дотран кесг əңгрдг чигн саам харһна. Үлгүрлхд, заагч орч нерд дунд античн номтнр "йосндан заагч, нерəдəдго юм урдаснь тосч заадг (эн ик болх...) болн анафорическ, онданар келхд, "ардагшан" зөрүлгдсн урднь келгдсиг заасн (тана өмн кевтсн юмн...) юмс харһна.

Орч нерд олн зүсн юм нерəдлго, зуг заahад йовж, олн зүсн келлһнə хүвмүдлə залһлдата болна. Хамгин түрүнд эдн бəəлһнə нердлə, чинрлгч нердлə болн наречмүдлə залһлдна. Орч нердт "селгч" чинр өргнəр олзлгдна: нүр орч нерд бəəлһнə нердин ормд (тер – нəəж, төрл, хортн), татгч орч нерд чинрлгч нердин ормд (мини дегтр – сəəхн дегтр), эс йилһгч орч нерд наречмүдин ормд (кезəдчн – оньдин)

олзлгдж чадна. Эн "селгч" чинрнь аналитическ келдт (үлгүрлхд, франц болн англь келдт) улм өргжнә. Тегәд чигн англь келнд it гидг орч нерн (унг-үндсәрн эн нег тоонин, нурвдгч нүүрин, саармг киистнә орч нерн) ямаран чигн нүр эс темдглсн юм заана, энүнә "заагч" болн "селгч" чинрмүднь йир өргнәр олзлгдна.

Деер келгдсн өвәрцс орч нердин грамматическ чинрт илткгднә. Тегәд чигн орч нердин синтаксическ чинр келн болнд йир өндр. Зәрмдән орч нерд шишлң чинр зүүнә. Үлгүрлхд, "бидн" болн "тадн" гидг орч нердиг "би" болн "чи" гисн орч нердин олн тоод тоолж болшго. Янад гихлә, эдн "мини" олыг чигн биш, "чини" олыг чигн биш, "мини" ондан улсла хамцж олн болсиг, "чини" ондан улсла хамцж олн болсиг медүлжәнә. Тегәд олн тоонин категорь орч нернд невчк өвәрцтә болна. Цуг деер келгдсн тоот орч нериг ондан келлнә хүвмүдәс йилнә, терүнә өвәрц тогтана. Түрүн шиндән орч нерд "көшсн" болж медгднә. Болв гүүнәр шинжләд, унг-үндсинь малтад ирхлә, эдн наадк келлнә хүвмүд мет, бас эврә туужта болх деерән, күмни келнә болн ухаллна өргжлтлә залнлдата болдгиг медж болхмн.

Зәрм хуучн индоевропейск келдт, үлгүрлхд, латинск, бүгд-славянск болн армянск келдт заагч орч нердин нурвн үйтә систем үзж болхмн. Латинск his (эн) негдгч нүүрт йовх юм заахла, iste (тер) хойрдгч нүүрлә залнлдхла, ille (тер) йирин күүндсн күүг заана. Тер саамдан эдн холдлна нурвн зүсн кемжә медүлнә. Бүгд-славянск келнд чигн *сь* – (эн, зерглсн), тъ – (тер, өөрхн), *онъ* – (тер, холжсн) гиж йилнрдг бәәж. Дарунь нурвн үйтә систем зәрм хуучн индоевропейск келдт хойр үйтә системәр сольгдж: орс "тот, этот" (унгнь негн), франц celui-ci (эн) – celui-là (тер), немш dieser (эн), jener (тер – унгнь салу).

Энүнд тоонин системд харһсн йовдл мет, нег үйнь үлүдж, керглгддгән уурч. Өргжәд батрсн ухаллнд ил үзгдм, конкретн "то" чигн, конкретн "заамж" чигн кергго болсмн. Тегәд

хойр үйтә зөрлцән hурвн үйтә зөрлцәг сольсмн. Бодгч (отвлеченное) ухаллhн батрснас көлтә келнә грамматикд чигн бодгч чинртә кевмүд батрсмн.

Зуг нүр заагч орч нердт "я (би), ты (чи), он (эн)" гисн hурвн үй йилhдг болж. Тер бийнь хальмг келнд "би – чи – эн" гидг зөрлцәнд "эн" гиснь заагч орч нернә тоод орна. Тегәд чигн "эн" (өөрхн) – "тер" (холжсн) гичкәд, "тер-тер, те-тер, ик тер" гидг кевмүдиг хальмг келнд ховр олзлдг болж. Тиим кевмүд зуг амн келлhнд харhна. Эн үлгүрмүдәр дамжад, хальмг келнд орс келнәс үлүhәр хүврлт болсиг үзж болхмн. Бодгч ухаллhна некврәс көлтә грамматическ зергләнә кемжән эвдрж.

Бодгч медән агчмин зуур төржго. Тегәд чигн орч нерд дунд олн зүсн супплетивн (салу уңгта) кевмүд харhдгнь орта. Таблиц хәләхмн:

келд	орс	латинск	франц	немш	англь	хальмг
нег то						
Нерәдгч Төргч	я (би) меня (намаг)	ego mei	je me	ich mich	I me	би мини
олн то						
Нерәдгч	мы (бидн)	nos	nous	wir	we	бидн, мадн, ма

Эн таблиц шинжлхлә, нүр орч нердин то болн киисквр "сольгдсн", супплетивн кевмүдәр илткгднә. Зуг хальмг келнд нег болн олн то нег саамд "би, бидн" гиснд нег уңгта болна,

болв тер бийнь "мадн, ма" гисн кевмүдәрн урд келсиг герчлнә. Иим йовдл зуг орч нернд харһна. Яһад гихлә, бәәлһнә нердт болн чинрлгч нердт супплетивн кевмүд хаяхая харһхларн, йос эвдсн болж тоолгддмн. Үлгүрлхд, орс келнд "человек" (күн), "люди" (улс, әмтн) гиж тооһар хүврхлә, "стол" (ширә) – "столы" (ширәс), "дерево" (модн) – "деревья" (модд) болн нань чигн кевәр хүврнә. Нүр орч нердин олн зүсн кевмүд әднә ора цагин үүдлт герчлҗәх кевтә гиж зәрм номтнр санна. Болв эннь зуг бодвр (предположение).

Тер бийнь зәрм орч нерд үндсәрн ил үзгдм юмсла залһлдата болдгнь хара юмн биш болх бәәдлтә. Үлгүрлхд, хуучн орс келнд, зәрм романск, германск келдт чигн "күн, толһа, бий (махмуд), әмн" гидг бәәлһнә нерд орч нернә чинр зүүдг бәәж. *Мини толһа (толһам), мини бий, махмуд (бийм, махмудм)* гидг үгмүдин холвлдан (словосочетание) "би" гисн чинртә бәәж. Зәрм келдт нүр орч нерд заагч орч нердәс үүдснь соньн. Эдн заагч болн татгч орч нердәс төрсиг олн зүсн келдт үзж болхмн. Үлгүрлхд, нанайск келнд: орон (хандһ) – оронби (хандһм) – оронси (хандһчн) – оронсу (хандһтн), тер саамдан *-би* гиснь "би", *-си* гиснь "чи", *-су* гиснь "та" болж һарна гиж, Р. А. Будагов бичнә. Миниһәр болхла, Р. А. Будаговин тоолвр невчк эндү. Яһад гихлә, нүр орч нернә хүвмүд деер келгдсн үлгүрмүдт бүкл орч нернәс төрәд, зуг нүр үзүлгч хүвмүд болж. "Би" – "бий" гисн үгәс төрснь маһдго гиж сангдна. "Чи" гидг нүр орч нерн "ты" – "т-" (тер) гисн заагч орч нердлә залһлдата гиснд бас иткж болхмн. Зуг нүр орч нерд татгч орч нердәс төрж гиснд иткл уга.

Зәңгст орч нердин олзллһн келнә грамматическ тогтацас көлтә олн зүсн болна. Үлгүрлхд, франц келнд үүлдгчмүд нүр заагч хүвмүд олзлдго цагтан өмнән эрк биш нүр орч нер некнә: je chante (би дуулнав) – il chante (эн дуулна), tu chante

(чи дуулнач). Хальмг болн орс келнд болхла, нүр орч нерн керглгдхш: *пою* (дуулнав) – *поет* (дуулна) – *поешь* (дуулнач). Тегәд чигн орс болн хальмг келнд хойр кевәр келҗ болхмн: *пою* (дуулнав), *я пою* (би дуулнав). Эднә йилһвр зуг стилистическ халхар онькгдна. Франц келнд болхла, тиигҗ болшго. Нүр орч нерн угаһар келхлә, "дуул" гисн императивн, закгч чинр зүүгднә.

Грамматикин системн болдг янзнь цуг өвәрцсин хоорндк залһлданд илткгднә. Эн саамд өвәрцс нег-негнләһән залһлдх деерән, негән угад бәәхш. Олн зүсн келлһнә хүвмүдлә залһлдснь бәәтхә, орч нерд зәрмдән тедниг эврәннь зергд орулна. Тиим йовдл – ондан келлһнә хүвәс орч нерн тогтлһн п р о н о м и н а л и з а ц (*лат.* pronomen – местоимень – орч нерн) гиҗ нерәдгднә. Үлгүрлхд, орс келнд "люди говорят" (әмтн келнә) – хальмг келнд "нег юмн келнә" (кто-то говорит). Ода орс келнд "в деле" (кергт) гисн үг йир өргнәр олзлгдад, зәрмдән келлһиг бузрдана: "в деле разведения цветов" (цецгүд урһалһна кергт), "в деле изучения родного языка" (төрскн келән даслһна кергт) болн нань чигн. Тегәд келнд орад шиңгрсн прономинализациг шинкән келнд оржах прономинализацас йилһх кергтә. Кемр эн үгмүдин көрңгиг байҗаһад, уха илткллһнд тусан күргҗәхлә, авх кергтә. Кемр эн зуг үг утдулхин төлә олзлгддг болхла, энүнлә ноолда кех кергтә.

Орч нердин багмуд дотр бас нүүдл учрна. Үлгүрлхд, "кедү час болв?" гисн сурврт "кедү?" гисн сургч орч нернә тоод орна. "Кедү келсн бийнь, күүнә үгәр болҗахш" гисн зәңгд "кедү" гидг орч нерн сургч чинрән геехәд, ондан багд орхдан белн. Эннь орс келнә үлмә болх бәәдлтә. Ашлад келхд, орч нердин чинрнь олн зүсн болчкад, йир темдгтә. Эдн юм эс нерәдвчн, тедниг зааһад, олн зүсн келлһнә хүвмүдлә залһлдад, келлһнд эркн нег орм эзлнә.

9. ҮҮЛДГЧ БОЛН ЭНҮНӘ ГРАММАТИЧЕСК КАТЕГОРЬМУД (ЦАГ, БӘӘДЛ, ШИНЖ).

Бәәлһнә нернлә зергләд, бас нег һоллгч келлһнә хүв болдгнь – үүлдгч болдмн. Эннь орта. Яһад гихлә, юмн гисн медәнлә хамдан үүлдвр, йовдл, бәәдл темдглсн үгмүд бас олн болх йоста. Античн философмуд чигн кезәнә "нерн" болн "үүлдгч" гисн келлһнә хүвмүд йилһдг бәәсмн. Наадк келлһнә хүвмүдинь нам далаһар оньгтан авдго бәәсмн. Яһад гихлә, наадкснь цуһар эн хойр келлһнә хүвмүдин үлмәд орна гиҗ тоолдг санҗ. Тернь невчк орта.

Үүлдгч гисн – үүлдвр, йовдл, жисә болн бәәдл темдглсн үгмүдәс тогтсн нег һоллгч келлһнә хүв болдмн. Цуг келлһнә хүвмүд хоорндан залһлдата болвчн, эдн эврә һоллгч чинр зүүдмн. Үүлдгч олн зүсн грамматическ категорьмудта болдмн. Эднә тонь келн болһнд әдл биш, категорьмуд бийснь келн болһнд эврәһәрн илткгднә.

Келгчин (предикатын) медән үүлдгч гисн медәнәс өргн болдг. Юмна "предикатын" чинр олн зүсн келлһнә хүвәр илткгдҗ чадна. Үлгүрлхд, *би офицерв, чи салдсч; долан долан – дөчн йисн; толһань – буурл, сахлнь – хар.* Предикатын чинр олн зүсн келлһнә хүвәр илткгдвчн, хамгин олар илткгдгнь – үүлдгч болдмн. Онданар келхд, предикатын чинр зәңгд үүлдгчин заадг һоллгч үүл болдмн. Ондан келлһнә хүвмүд хая-хая предикатын чинр зүүхлә, үүлдгч оньдин гилтә келгдсн чинр зүүдмн. Келлһнә хүв болһн морфологин чигн, синтаксисин чигн системд эврә һоллгч чинр зүүнә. Предикатын чинр ик зууднь үүлдгчс зүүдмн.

Ода цагт бәәлһнә нерн болн үүлдгч хоорндан йир сәәхн йилһрнә. Зуг иим бәәдл оньдин билә гиҗ келхд хату. Яһад гихлә, номт А. Потебня келсәр, хуучн орс келнд причасть урдк үүлдгч бәәлһнә нерн хойрин хоорндк өөрхниг үзүлсн үлдлмүдиг илткнә. Э. В. Севортян гидг түрг келнә номтын

келсәр болхла, урднь хуучн түрг болн моңһл келдт үүлдгч бәәлһнә нерн хойр нег үгәр келгддг бәәж, үлгүрлхд, *атх-атх, чимк-чимк, балһ-балһ* болн нань чигн. Орс келнд, Р. А. Будаговин тоолврар, кезәнә причасть предикатын чинр зүүвчн, нерн-предикат болж үүлддг бәәж. Кемр хуучн орс келнд нүр темдглсн кев икәр эс олзлгддгиг оньгтан авхла, причасть урднь эндркәсн үлүһәр предикатын чинр зүүдг бәәснь маһдго. Тегәд эдн предикатын чинртә нернә ормд олзлгдж, урдк цагин үүлдгч бәәлһнә нерн хойрин хоорндк негдлтиг зааж, итклтә кевәр герчлжәнә.

Зәрм палеоазиатск келдт, үлгүрлхд, чукотск келнд *-лъ-* гидг морфемәр причастин чинртә бәәлһнә нерн тогтагдна. Эдн предикатын чинр авад, нүүрин хүвмүдтә болна:

эвиръ-**ы**-**лъ**-и-гым (хувцтав)

эвиръ-**ы**-**лъ**-и-гыт (хувцтач)

эвиръ-**ы**-**лъ**-ын (хувцта)

Эдн киискгдж чигн чаджана.

Нерәдгч (абсолютный) эвиръ-**ы**-**лъ**-ы-н (хувцта)

Һаргч (отправительный) аверъ-**ы**-**лъ**-епы (хувцта-һ-асы)

Өггч (дательно-направительный) аверъ-**ы**-**лъ**-еты (хувцта-ды)

Контекстин некврәс көлтә нерн атрибутивн чигн, предикативн чигн чинр зүүж чаджана. Тиим саам хальмг келнд чигн элвг харһна. Өргжлтин күчнд нерд болн үүлдгчс холжад, нам зөрүд чинртә болцхана. Яһад гихлә, зәңгд үүлдгч нернлә (нерлгчлә) залһлдад, келгч болад, зәңгиг батлж, һол уха илткхд дөң болна. Үүлдгч зәңгд бәәлһнә нернә үлмәд орв чигн, зөвәр онц йовна. Зәрмдән эн эврән һанцарн чигн зәңг тогтаж чадна (*Ирнәв. Күләжә.*).

Келнә тууж шинжлсн номтнр зәрмдән "келн нерн талан өргжжәнү, аль үүлдгч талан өргжжәнү?" гиж сурвр тәвнә. Үлгүрлхд, орс келн, өргнәр авхла, цуг индоевропейск келд, нернәсн үүлдгч талан өргж йовна гиж, А. Потебня тоолдг бәәж. Шведск номт Альф Ломбард болхла, эсргү (наобо-

рот), индоевропейск келдт ода нерәдгч (номинативн) конструкцс (тогтацс) элвжж йовна гиж тоолдг санж. Йосндан болхла, эднә кень зөвтә болдгинь медж болшго. Яһад гихлә, келнә өргжлтд нерднь чигн, үүлдгчснь чигн зергләд өргжж, элвжәд үүлднә. Тегәд чигн, А. А. Шахматовин келсәр, үүлдгч буульлһн, нердиг буульсншң, әдл ки йовдл. Яһад гихлә, нердиг "буульснь" үүлдгчсин тогтациг оньгтан авлго бәәхлә, үүлдгчсиг "буульснь" нердин тогтацсиг оньгтан авдго санж. Йосндан болхла, эднә тогтацс әдлдән уха илтклһнд орлцдгнь маһдго.

Үүлдгчин олн зүсн категорьмуд дунд цагин, бәәдлин, шинжин (наклонение), нүүрин, янзин болн нань чигн кесг категорьмуд йилһрнә. Тедн дунд зәрмснь зуг эн келлһнә хүвд харһдг категорьмуд болхла, зәрмнь ондан келлһнә хүвст чигн харһна. Үлгүрлхд, тоohин категорь нернд чигн йовдг категорь болхла, цагин болн бәәдлин категорьмуд зуг үүлдгчд харһна.

Цагин грамматическ категорь йирин үүлдгчд харһдг категорьмудын негн. Тегәд чигн зәрм келдт (немш келнд Zeitwort) үүлдгчин нерн болвчн, йосндан болхла, "цагин үг" гиж орчулгдна. Яһад йирин гиж келнәвидн гихлә, зәрм келдт (абхазск келнд) цагин категорь нердт чигн харһна. Үлгүрлхд, хальмг келнә причастьд цагин категорь бас орлцна. Цагин грамматическ категорь келгдсн үүлдвр кезә болсинь медүлж, келгдсн үүлдвр келжәх цагин өмн болсиг медүлхләрн, өңгрсн цаг олзлна, келгдсн үүлдвр келжәх цагин хөөн болхиг медүлхләрн, ирх цаг олзлна, келжәх саамла болсиг өдгә (ода) цагар темдглнә.

Йирин цагин медәнәс грамматическ цаг йилһрхләрн, эрк биш "келсн саам" оньгтан авна. Эдн өөрхн болвчн, невчк өвәрцтә. Яһад гихлә, "би маңһдур хәрнәв" гисн цагт кезә келсиг оньгтан авх кергтә. Тегәд цуг "келсн саамин" урд болсн юмн өңгрсн цагар бүрткгдхлә, "келсн саамин" хөөн болх юмн ирх цагин үлмәд орна. Аш сүүлднь – келжәх са-

амд болҗах юмн өдгә (ода) цагин медлд орна. Тиигәд грамматическ өңгрсн, ирх болн өдгә цаг йилһрнә. Үүлдгч нернәс холдх дутмд цаг гидг категорь үүлдгчин категорь болҗ онцрна. Үлгүрлхд, хальмг причастьмуд бас цагар йилһрв чигн, үүлдгчин (үүлдврин) чинрән геехәд, чинрлгч нернд өөрдәд, нердин зергләнд орна. Тегәд чигн цаг гидг категорь хальмг причастьмудт парадигматическ чинрән геежҗ.

Келсн саам (момент речи) гидг медән һарч ирхләрн, йирин цаг болн грамматическ цаг гидг хойр медәг йилһхд нөкд болна. Эдн хоорндан өөрхн болвчн, грамматическ цаг йирин цаг угаһар үүдшго бәәсн болвчн, эднә әдл бишнь, йилһврнь ил. Кемр келсн саам гидг медәг уга кехлә, грамматическ цаг йирин цагла ниилҗ одхнь маһдго. Тер бийнь цаг гидг грамматическ категорь субъективн, мана сананседкләс көлтә үүднә гихлә, бас буру. Яһад гихлә, тер цагт бидн келнд учрсн шишлң хәрүцә оньгасн геежәнәвидн. Келнә субъектмүд гисн эн келәр күүнддг улс болҗана. Эдн аль сансарн келнә объективн зокалмудыг сольх зөв уга. Келҗәх күүнә хәләц чигн субъективн биш, эн келнд бәәх объективн өвәрцс илткҗәнә.

Йирин келн болһнд һурвн цаг йилһнә: өдгә, өңгрсн болн ирх. Болв цаг болһн дотран бас хувагдна: кезәнә өңгрсн цаг, ода күртл болҗах өңгрсн цаг, ирх цаг, өдгә ирх цаг, өөрхн ирх цаг, удан ирх цаг болн нань чигн.

Келн болһнд эврә цагин систем бүрднә. Тегәд чигн эдн ик зуудан хоорндан ирлцхш. Үлгүрлхд, немш келнә өңгрсн цагин ich liebte (би дурллав) гисн, франц келнд хойр зүсәр келгдҗ болхмн: давсн цага j'aimais (би дурлдг биләв – имперфект) болн j'aimai (би дурллав – перфект).

Цагин грамматическ категорь олн келдт б ә ә д л г и д г к а т е г о р ь л а залһлдата болдмн. Бәәдл гидг категорь үүлдвр цагт яһҗ болҗахиг медүлдмн. Эн үүлдвр ямр удан болҗахиг, давтгдҗахиг, үүлдврин эклциг, эс гиҗ дууслһиг темдглнә. Үлгүрлхд, "сурһульч шүлг умшв" болн "сурһульч

шүлг умшчкв", эс гиҗ иим зерглән: *идв – идчкв, уув – уучкв, кев – кечкв* болн нань чигн.

Бәәдл гидг категорь ик кезәнәһәс авн үүлддг категорьмудын негн болвчн, келн болһнд харһхш. Үлгүрлхд, орс, славянск келдт бәәдл гидг категорь нам цаг гидг категоряс эрт үүдҗ, хальмг келнд болхла, бәәдлин категорь шинкән үүдҗ, келнд тохржах категорьмудын негн болдмн. Яһад гихлә, эн *-ж, -ч* болн *-орк(-ок)* гидг хүвмүдәс, теднә ниилһнәс һарч ирлә. Орс келнд өдгә болн ирх цагин йилһвр зуг үүлдгчин төгссн болн эс төгссн бәәдләс көлтә үүддг бәәҗ. Кемр үүлдвр төгссн бәәдлтә болхла, өдгә цагин кевнь ирх цагин чинр зүүдг бәәҗ ("скажу" – келчкнәв). Кемр үүлдгч эс төгссн бәәдлтә болхла, өдгә цагин кевнь өдгә цагин чинртә болдг бәәҗ ("говорю" – келҗәнәв). Хальмг келнд болхла, невчк өвәрц бәәнә. Яһад гихлә, *келчкнәв* гисн үүлдгч ирх цагин чинр зүүх деерән, оньдин, йирин болдг үүлдврин чинр зүүнә. *Келнәв* гисн үүлдгч болхла, ирх цагт болх үүлдвр темдглх деерән бас йирин болдг үүлдвр темдглнә. Зуг сүүлин йирин болдг чинрәсн көлтә эн кев өдгә цагин чинр зүүв гиҗ келҗ болхмн. Тегәд чигн орс келнд төгссн бәәдлтә үүлдгчс өдгә цагт олзлгддго бәәҗ, эс төгссн бәәдлтә үүлдгчс зуг давхр ирх цаг авдг бәәҗ ("буду говорить" – келнәв).

Цагин категорь йилһрх дутман бийдән олн зүсн бәәдлин категорь тохрадг бәәҗ. Үлгүрлхд, удан бәәдлин категоряс өдгә цагин "зөөнәв" чигн, өңгрсн цагин "зөөләв" чигн үүдҗ. Хальмг келнд эн йовдл бас харһна: *зөөһәдәнәв* болн *зөөһәдәләв* гиҗ илткгднә. Олн зүсн келдт бәәдлин категорь олн зүсәр темдглгднә. Хальмг келнд бәәдлин категорь зуг сүүлин җилмүдт өргҗлт авчана. Эн йовдл хальмг келнә өргҗлтлә ирлцҗ, давхр үүлдгчсин, аналитическ конструкцсин эвдрлтәс көлтә төгссн бәәдлин *-чк(-ч, -ок), -жоч(-ж, одж), -жод(-ж, од)* гидг аффиксмүд һарч ирв, эс төгссн бәәдлин *-жәнә(-ж,* бәәнә), *-жов(-ж,* йов), *-дә(-д,* бә) болн

нань чигн. Үлгүрлхд, *ид – идчк, унт – унтчод – унтчоч, унтча – унтчов – унтадә*. Цуг деер келгдсн ода деерән негндән һарадго, эн төр цаарандан хаһлгдх гиҗ сангдна.

Бәәдл болн цаг гидг грамматическ категорьмудла зергд үүлдгчин системд шинҗ, эс гиҗ "наклонение" гидг грамматическ категорь темдгтә орм эзлнә. Индоевропейск келдт эн ик зууднь үүлдгчин системд харһна, болв ондан келдт эн категорь нердт чигн йовдг саам харһна.

Ш и н җ гисн үүлдвр келсн күүнә сананд ямр кевәр ухалгджахиг медүлх деерән, йосндан болсинь, эс болсинь темдглнә. Эн болм, эс болм хойр медәнә хоорнд олн зүсн модальность темдглсн арһс бәәнә. Үлгүрлхд, келҗәх күн невчк маһдлснь (*-вза, -взә*), лавлснь (*ж:* болҗаж) болн нань чигн кесг чинрмүд илткгднә: *би бичҗәнәв, би бичнәв, би эрк биш бичнәв, бичх биләв, бичхм бәәж, бичсн болхнь* болв нань чигн.

Энд хамгин түрүнд г р а м м а т и ч е с к болн л е к с и ч е с к эв-арһс йилһҗ авий. Үлгүрлхд, латинск болн немш келдт индикатив конъюктив хойр флективн кевәр йилһрнә: laudo (магтчанав) – laudem (магтх биләв) гинә. Үүлдгчин шинҗ бийнь олн зүсн келдт олн зүсәр илткгднә: латинск келнд, үлгүрлхд, шишлң чилгчәр, орс келнд болхла, "бы" гидг хүвәр ("я хотел бы прочитать книгу" – *дегтр умшхм бәәжв, дегтр умшсн болхнь, би дегтр умшх санатав)* хальмг келнд шишлң үгәр күүнә седкл (модальность) илткгднә.

Орс келнд бас үгәр чигн тернь илткгднә: "я писал бы" (би бичх биләв) – "я, может быть, напишу" (би бичәд чигн бәәхв) – "я, действительно, напишу" (би йосндан бичхв). Грамматическ эв-арһиг (модальность) лексическ эв-арһас йилһҗәх кергтә. Яһад гихлә, эдн өөрхн болвчн, зәрмдән үгмүд хүвст хүврәд, хүвс грамматическ аффикс болад чигн бәәдг, грамматическ категорь бүрдәдг аффиксмүдиг олн зүсн седкл илтксн лексическ эв-арһсар илткгддг шинҗин модальностяс онцлна.

Тер дотран шинҗин модальностиг зәңгин модальностяс йилһҗәх кергтә. Яһад гихлә, зәңг болһн оньдин модальность зүүһәд, келсн күүнә уха-седкл илткнә. Шинҗин модальность болхла, х о й р д г ч м о д а л ь н о с т ь болҗ һарна. Яһад гихлә, эн зәңгин модальность деер давхрлҗ ирәд, немр модальность илткнә. Зәңгин модальность цуг келгдсн хамгт зөрүлгдхлә, шинҗин модальность зуг үүлдгчд, эс гиҗ келгчд зөрүлгднә.

Грамматикин модальность логикин модальностьла әдл эс болвчн, шахр залһлдата. Зуг материалистическ логикәр, идеалистическ логик мет, медәсин хоорндк хәрүцә биш, медәсин болн эргмдк бәәдл хоорндк хәрүцә илткнә гиҗ цәәлһнә. Грамматикин модальность чигн зуг үгмүд хоорндк хәрүцә илткх деерән келсн күүнә эргмдк бәәдлин туск сана-седкл илткнә гиҗ келҗ болхмн. Зуг грамматическ модальность эврә шишлң грамматическ-морфологическ, эс гиҗ синтаксическ кевәр илткдг кевмүд олзлна. Тегәд чигн бодврин (суждения) модальность зәңгин модальностьла зәрмдән ирлцхш. Терньв "риторическ" сурврмудт харһна. Үлгүрлхд, "бидн цаглаһан күрч чадхийвидн?" гисн зәңг сургч чинртә болвчн, бодврин халхарн эн маһдлгч, һундлгч чигн чинр зүүҗ чаджана. Яһад олн зүсн келдт олн зүсн шинҗс бәәдв гисн сурврт хәрү өгхлә, зәрм келдт нег чинрәс кесг онц чинр төрдгиг заах кергтә.

Шинҗсин то, киискврмүдин то мет, келнә өвәрцәс көлтә үүднә. Зәрмдән чинрмүдиг бүгдләд, зәрмдән үүрмгчләд чигн цәәлһнә. Йирин тууҗин авъясар болхла, бүгдлгч заң-бәрц ик зууднь учрна. Үлгүрлхд, хальмг келнд орс келнә бооцгч (сослагательн) шинҗ темдглгдхш. Болв терүнә чинр өңгрсн цагин причасть деер "болхнь" гидг церглгч үг немгдәд (*ирсн болхнь, үзсн болхнь* болн нань чигн) илткгднә. Үүлдгчд нань чигн олн грамматическ категорьмуд бәәнә: нүр, то, янз (залог) гиҗ нерәдгднә. Болв деер келгдснь чигн үүлдгчин һоллгч чинрмүдинь зааҗ чаджана, үүлдгч нег һоллгч гисн келлһнә хүв болдгиг үзүлҗәнә.

10. ЗӘҢГ БОЛН ҮГМҮДИН ХОЛВЛДАН (ХАНЬЦВР).

З ә ң г гисн – күмни нег уха, седкл илткcн, келнә зокалмудар бүрдсн, грамматическ кев авсн келлһнә нег тогтац болдмн. Түрүн шиндән зәңг оньдин нег кевәрн бәәһә юмн болҗ медгднә. Йосндан болхла, эн тиим биш.

Цәәлһврт келгдсәр, зәңг келнә зокалар бүрдсн, грамматическ кев авсн келлһнә тогтац болсн хөөн, келнә өргжлтәс болн грамматикин хүврлтәс көлтә хүврх йоста болҗ һарчана. Болв ямаран чигн хүврлт зәңгин һол чинриг сольхш. Яһад гихлә, зәңг ухаллһнла залһлдатань ил. Зәңг эрк биш нег уха медүлҗ илткдгнь маһдго. Эн оньдин грамматикин зокалар һардвр кеҗ тогтдгнь бас үнн.

Зәңг келнә нег хүв болҗ, наадк үг болн үгмүдин холвлдан гидг келнә хүвмүдәс зөвәр йилһрнә. Һоллгч йилһврнь эн: 1) зәңг уха илткх деерән, келсн күүнә тер ухана туск седкл медүлнә; 2) зәңгд зәңглгч интонац бәәнә; 3) зәңг болн эргмдк бәәдлин хоорндк хәрүцә илткдг "предикативность" гидг чинр зүүгднә. Үлгүрлхд, "Үүрмүд! Уралан!" Эн зәңгст "үүрмүд" чигн, "уралан" чигн гидг үгмүдиг онц авад хәләхлә, йирин үгмүд болҗ медгдхмн. Болв эн контекстд деернь хәәкргч темдгүд немхлә, зәңгс гиҗ нерәдгднә. Үгмүд болн зәңгс тоонарн биш, чинрәрн йилһрдгҗ.

Зәңг болн үгмүдин холвлдас дүңцүлхлә, бас тиимшң юмн болна. Үлгүрлхд, "харңһу асхн", эс гиҗ "цаһан цасн" гидг үгмүд үгмүдин холвлдас тогтана. Болв зәрмдән эдн зәңгс чигн болҗ чадна. Үлгүрлхд, "Харңһу асхн. Цаһан цасн. Хорн салькн көдлнә. Хөрн нәәмтә халун насм Харба талм көтлнә".

Үгмүдин холвлдан үгәс чигн, зәңгәс чигн йилһрҗ, эврә шишлң өвәрцтә болдмн. Үгмүдин холвлдан гисн грамматическ кев авсн хойр, эс гиҗ теднәс үлү салу үгмүдин ниицән болвчн, зәңг тогтадго негдлт болдмн. Үгмүдин холвлдас нернә (*көгшн өвгн, чилгр өдр, хаврин асхн*), үүлдгчин (*өрүһәр ирх, шулун босх, адһад һарх, хотан уух, көөсән күцх*),

наречин (*йир эрт, тас хоосар, цур йирдән*) болн нань чигн болна. Үгмүдин холвлдасин классификацллһнд (багллһнд, әңгллһнд, хувалһнд) зәрмдән зүтклдх саам учрна. Яһад гихлә, зәрмдән талын багмудт бәәсн холвлдас чинрәрн өөрднә. Үлгүрлхд, "кенәр, юуһар өврх" болн "кенәр, юуһар өврлһн". Болв кел шинҗлсн күүнд ю келсинь чигн, яһҗ келсинь чигн әдл медх кергтә. Тегәд чигн тогтац чинр хойр күүнә уханд сөрлцх зөвго.

Үгмүдин холвлданд номтнр икәр оньган өгдг билә, болв ода бийнь хаһлгдадго төрмүд дала. Негдвәр, захин хойр, эс гиҗ теднәс үлү үгмүд холвлда тогтахш. Терүнә төлә зуг онц, сул, бүкл чинртә үгмүд холвлданд орлцх йоста. Үлгүрлхд, "хора дотр" гисн хойр үгәс тогтсн бүрдәц үгмүдин холвлдан биш. Яһад гихлә, эднә негнь бүкл чинртә үг биш, церглгч чинртә үг. Үгмүдин холвлдан болхла, тогтацарн (кевәрн) негн болх деерән, ухан-чинрәрн чигн негн болх йоста. "Хора дотр" гисн бүрдәцд хойр үгин семантическ негдлт үүджәхш. Кемр "күцәмж күцх" гидг үг авад хәләхлә, эдн тогтацарн чигн, ухан-чинрәрн чигн негдсн үгмүдин холвлдан.

Ода күртл номтнр дунд эн төрәр нег мөслгч ухан үүдәдго. Аналитическ келдт артикльтә бәәлһнә нериг холвлданд тоолхмби, аль үгин аналитическ кевд толхмби гиҗ ода бийнь зүткә. Эн төр оньлгч халхарн үгиг давхр үгмүдәс болн үгмүдин холвлдасас йилһлһнд ик чинр зүүнә.

Үгмүдин холвлдан хоорндан бат залһлдата болх дутман синтаксисәс холдж, лексикин медлд өөрднә. Эн хойр медлин межәд идиом харһдмн. Идиом салу үгмүдин чинрмүдәр биш, бүкл зүүсн ухаһарн цәәлһгднә. Тегәд чигн "мөрнә дел деер", "үкн хурдар", "хар чееҗәрн" гидг үгмүд үгмүдин холвлдана туск әңгд хәләгдлго лексикин, эс гиҗ үгмүдин туск әңгд хәләгднә. Идиомд һоллгч үгмүд, тулгч үгмүд гиҗ йилһрхш.

Сул үгмүдин холвлдаст болхла, тиим медәс эрк биш төрнә. Үлгүрлхд, "кел дасх, эрдм дасх, шүлг дасх" гисн үгмүдин

холвлдаст "дасх" гидг үүлдгч һоллгч үг болж тоолгдна. Үлгүрлхд, "төмр хаалһ" гисн үгмүдин холвлдан бүкл чинр зүүһәд, лексикин медлд өөрдәд, нам давхр үгд тохрх саната. Тегәд чигн зәрмдән сул үгмүдин холвлдас нег цагт залһлдаһан батлад, оралдата, идвгдсн үгмүдин холвлдаст хүврәд, давхр үг тогтана. Тиим йовдлын учр шинҗллһн номтнрин эркн керг болҗана.

Сул үгмүдин холвлдас болн зәңгс, эднә зүсн-зүүл болн тогтац синтаксисин һоллгч төр болж, шинҗллһнә оньг авлм объект болдмн.

Деер келгдсәр болхла, зәңг чигн, үгмүдин холвлдан мет, туужд тогтацарн нег кевтән үлдлго, цаг ирвәс хүврәд йовсиг ил үзҗ болхмн. Үлгүрлхд, хуучн орс келнд синтаксисин з ү ү ц л һ н (п а р а т а к с и с) ү л м ә л л һ н ә с (г и п о т а к с и с) өргнәр олзлгддг бәәж. Яһад гихлә, күүнә ухаллһн чигн ухан-тоолврмудын зергллһнәс юмна учр, бооца, цаг, орм болн нань чигн олн зүсн юм медүлдг тогтацур өргҗснь орта.

Франдин номт Мейе "кезәнә цуг индоевропейск келдт зуг "хәвдлт" гидг синтаксическ залһлдан бәәж" гиж тоолна. Үлгүрлхд, кезәңк санскритск келнд "көлмүдәр занмудар алгдж" гиж келгддг бәәж. Терүг иигж темдглж болхмн:

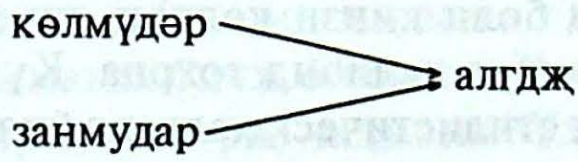

Энүнд хойр ухан орсн болна: негнь "занмудар алгдж" гисн, хойрдгчнь "көлмүдәр алгдж" гисн болна. Ода болхла, эн иигж келгднә.

занын	занын
↓	↓
көлмүдәр → алгдж, эс гиж	көлд → алгдж

Тегәд энүнд "хүв, бүкл" гисн хойр медән яһҗ йилһрдг болсиг үзҗ болхмн. Синтаксическ хәрүцәнд ямаран кевәр перспектив (өргҗлт) үүдсн болна, тер мет зургудт чигн перспектив үзүлгддг болҗ.

Келнә туужд зәңгсин зерглдсн тогтацас давхр зәңгст тохрлһн амр юмн биш билә. Зуг ухаллһна некврәс көлтә олн зүсн холвас, холва үгмүд үүдҗ, зәңгиг гүн болн өргн уханчинрәр дүүргҗ, өдгә цагин тогтацта болһҗ. Синтаксисин зүүцл хәвдлтәс үлмә хәвдлтд орлһн ухаллһна өргҗлт үзүлҗ, келнә өслтиг темдглҗәнә.

Мана хальмг келнд чигн Очра Уташин нилчәр олн зүсн "давхр зүүцл, давхр көтлвр зәңгс" гиҗ орснь йир сән. Яһад гихлә, түүнәс көлтә хальмг бичмр (амн чигн) келлһн зүснзүүл болн ке сәәхн җисәтә болдг болв.

11. ШУД, КИИЗҢ БОЛН КҮҮНӘ ШУД КЕЛЛЬН.

Зәңгин тогтац медхин төлә эрк биш эн ш у д, к и и з ң, а л ь к ү ү н ә ш у д к е л л һ н болдгинь илткҗ авх кергтә. Үлгүрлхд: "Би наадҗ чадшгов",– гиҗ тер келв. Тиим зәңгиг шуд келлһнә зәңг гиҗ нерәдҗ болхмн. Кемр "Тер наадҗ чадшго болҗ" гиҗ, деерк зәңг хүврхлә, эн киизң гиҗ нерәдгдхмн. Шуд келлһн чигн, киизң келлһн чигн эврә өвәрцстә, эврә шишлң чинртә болдмн.

Зәрмдән шуд болн киизң келлһн, ик зунь урн үүдәврт хольгдад, күүнә шуд келлһнд тохрна. Күүнә шуд келлһнд бүгд келнә болн стилистическ халхсиг йилһҗәх кергтә. Нег бийәсн, күүнә шуд келлһн келнә өвәрцәс көлтә үүдхлә, хойрдвар болхла, күүнә шуд келлһн ик стилистическ чинр зүүдгәсн көлтә урн литературн келнд өргнәр олзлгдна.

12. ЗӘҢГ БОЛН ТООЛВР.

Зәңгин туск номд хамгин оралдата болдгнь – зәңг болн тоолвр хоорндк ирлцмҗин туск төр. Терүн деерән эн төр

нег эркн гисн төр болдмн. Яһад гихлә, грамматическ категорьмуд логикин категорьмудла ирлцнә, зәңг болхла, нег уха медүлдг келнә эв-арһ болснасн көлтә оньдин нег тоолврла залһлдата болдмн. Лексикологд үгин чинр болн медән гидг төр ямаран ик орм эзлнә, тедү мет грамматикд чигн зәңг тоолвр хойрин туск төр бас темдгтә орман эзлнә.

Т о о л в р гисн – нег юмна тускар сангдсн ухана кев болдмн. Тегәд чигн тоолвр – логическ категорь, зәңг болхла, грамматическ болдмн. Тоолврмуд йирин зәңгәр илткгдхлә, олн зүсн зәңгс ик зуудан ямр нег тоолвр темдглнә. Эдн хоорндан юуһарн өөрднә, юуһарн өвәрцтә болж йилһрнә гисн төр һарч ирнә.

Зәңг тоолврла юуһарн өөрднә гихлә, зәңгс (үгмүд чигн) "хоосн" болдм биш. Зәңг тоолвр мет, нег уха медүллһнә эркн эв-арһ болдмн. Зуг лавлгч, бурушагч зәңгст биш, сургч чигн зәңгст келсн күүнә нег ухан, тоолвр, санан, седкл тохрдгнь ил. Әмд келнд харһдг зәңгсин зүсн-зүүл кевмүд грамматикд орсн зүсн-зүүл зәңгсин кевмүдәс олн.

Зәңг тоолврас юуһарн йилһрнә гихлә, негдвәр, тоолврин логическ тогтац и н т е р н а ц и о н а л ь н болдмн. Ямаран чигн келн-улст ухаллһна җисән нег ижл болдмн. Зәңгин тогтац болхла, эрк биш эврә өвәрцтә, эврә грамматикин зокалар залгдна. Логик цуг делкән олн-әмтнд медгдхлә, келн болхла, зуг э в р ә к е л н-ә м т н д м е д г д д г йоста. Тегәд чигн делкән грамматик бичж болшгоч. Хойрдвар, нег зәңгд зүсн-зүүл тоолврмуд тохрж чаджана. Үлгүрлхд, "көдлсн улсас оңдан нег чигн күн мөңг авшго". Энүнд "көдлсн улс мөңг авх" гисн тоолвр деер "эс көдлснь мөңг авшго" гисн тоолвр немгджәнә. Һурвдвар, нег тоолвр олн зүсн зәңгсәр келгдж чаджана. Үлгүрлхд, "хальмг факультетин студентнр йир сән сурһмж авна", "хальмг факультетд йир сән сурһмж өггднә" – эн хойр зәңгд нег ухан илткгджәнә.

Тоолвр эрк биш һурвн әңгәс тогтна: субъект, предикат болн холва гиж хувагдна. Зәңг болхла, мел һурвн әңгтә

болхш, зәрмдән эн нам негхн үгәс чигн тогтна. Логическ субъект болн логическ предикат оньдин нерлгч келгч хойрла туслцхш. Ашлад келхлә, зәңг – грамматическ медән, тоолвр – логическ медән болдмн. Зәңг ahyһарн тоолврас у болчкад, дотрк мөчлврәрн тоолврла ирлцхш. Тегәд чигн эднә өвәрцсинь медх кергтә.

13. КЕЛДИН МОРФОЛОГИЧЕСК КЛАССИФИКАЦ (ӘҢГЛВР).

Урд шалһсн хамг юмар һардвр авхла, "үгин болн зәңгин грамматическ тогтацарн олн зүсн келд әдл болхш" гисн ашлвр кеж болхмн. Терүг улм сәәнәр илткж авхин төлә индоевропейск келдиг шинжлий. Дарунь моңһл болн нань чигн олн зүсн келдиг дүңцүлж, хәләж болжана.

Ик кезәнә делкән 2000 үлү келдиг олн зүсәр әңглж болхиг меддг билә. Грамматическ халхар өргнәр олзлгддгнь – морфологическ әңгллһн (классификац) болдмн. Тиим әңгллһнә сүүрт үгин тогтац шинжллһн ордмн. Индоевропейск келдин үгин тогтац ю үзүлхинь тодлж авий.

Орс келнә киискврриг, үлгүрлхд, орс "стол" (ширә) гидг үгин киисклһиг, франц келнә la table гидг әдл чинртә үгин киисклһнлә дүңцүлхлә, сүүлин үг орс үглә әдл эс хүврдгиг ил үзж болхмн. Франц келнд үгмүд хоорндк хәрүцә темдглхин төлә "урдк үгмүд" (предлогуд) орлцдг бәәж: de la table (ширән) – à la table (ширә деер) болн нань чигн. Яһад гихлә, франц келнд киискврмүд уга.

Франц келнлә өөрхн англь келнд зуг хойрхн (бүгдин болн төргч) киисквр бәәдг санж. Деер келгдсн келдин үгмүдин тогтац дүңцүлхлә, бас зөвәр темдгтә йилһвр үзлго бәәж болхш. Орс келнд флексь (чилгчс) өргнәр олзлгддг болхла, франц болн англь келнә бәәлһнә нернә медлд эдн харһхш.

Зәңгин үгмүд хоорндк хәрүцәг флексәр (чилгчәр)

темдглдг келдиг ф л е к т и в н, эс гиҗ с и н т е т и ч е с к келд гиҗ нерәддмн. Кемр келгдсн хәрүцәс урдк үгмүдәр (предлогар) болн үгмүдин дараһар темдглдг болхла, тиим келдиг а н а л и т и ч е с к келд гиҗ нерәднә. 19-гч зун жилә орс номт Н. Крушевский (1851–1887) иим зургар келгдсн үгмүдиг темдглсмн:

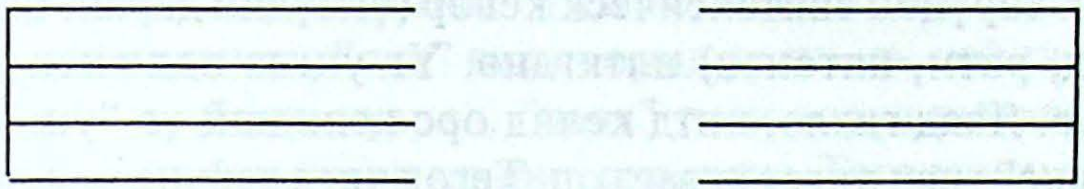

флективн келд аналитическ келд

Энүгәр Крушевский флективн келдт үгин эклц хүврдгог үзүлн, чилгчнь хүврдгиг темдглҗ. Аналитическ келдт, эсргү (наоборот), чилгчнь хүврдгог үзүлҗ, грамматическ кевмүд үгин эклцд йовдгиг темдглҗәнә. Орс келн "флективн, синтетическ" гисн нер зүүхлә, франц болн англь келд "аналитическ" гисн нер зүүх йоста болҗ.

Тер бийнь деер келгдсиг мел нег мөслҗ келсн кевәр бәәнә гиҗ тоолхмн биш. Яһад гихлә, флективн келдт аналитическ келдин кевмүд үүддг саам харһхла, аналитическ келдт флективн келдин кевмүд бас олзлгдна. Үлгүрлхд, үүлдгчин медлд франц келнә je chante (би дуулнав) – nous chantons (бидн дуулнавидн), англь келнә I work (би көдлнәв) – I worked (би көдлләв). Франц келнд үүлдгчин олн тоһин негдгч нүр -ons гидг флексәр темдглгдхлә, англь келнд үүлдгчин өнгрсн цаг -ed гидг флексәр үзүлгдҗ.

Келдиг флективн, эс гиҗ аналитическ гиҗ хувахларн, зуг келнә үгмүдин морфологическ тогтацд ик зууднь ү л г ч (п р е о б л а д а ю щ и й) з ө р л т ә р (т е н д е н ц ә р) һардвр кенә.

Келдин әнгллһн улм лавта болн тодрха болхин төлә нег бүлин келдиг дүнцүлсн деерән, ондан бүлин келдиг дүнцүллһнд орулна. Тиигхлә, әнглвр иим зүсн келдиг

йилһнә: у ң г и н (и з о л и р у ю щ и е), эс гиҗ о н ц л г ч, а г г л ю т и н а т и в н (а г г л ю т и н и р у ю щ и е), эс гиҗ н а а л д у л д г болн ф л е к т и в н. Зәрмдән эн әңглврт бас и н к о р п о р и р л д г (п о л и с и н т е т и ч е с к), эс гиҗ н е г д ү л д г келдин әңг немдмн.

У ң г и н келдин үг йирин уңгла әдл болдмн. Үгмүд хоорндк хәрүцән синтаксическ кевәр (үгмүдин даран, церглгч үгмүд, ритм, интонац) илткгднә. Үг уңгла әдл гисн невчк хаҗһр. Яһад гихлә, китд келнд орс келндшң үг "уңг, сүүр, аффикс" гисн әңгст хувагдхш. Тегәд чигн терүнд үгмүд морфологическ халхарн хүврхш.

Китд келиг зуг европейск келдлә дүңцүлж, цәәлһж болшго. Яһад гихлә, терүнд олн зүсн эврә шишлң, ондан келдт харһдго өвәрцс бәәнә. Үлгүрлхд, "сольгддг чинрин категорь" үүлдгчд өөрхн предикативн чинрлгч нердиг темдглхлә, харһна. Оньдин чинр (киитн өдр) китд келнд (leng tianki) тогтсн чинрәс (tianki leng) невчк онданар темдглнә (өдр киитн). Энд зуг атрибутивн болн предикативн чинртә үгмүдин холвлда үзүлҗәхш, оньдин болн цаг зуур учрсн чинрмүдиг йилһҗәснь тер болҗана.

Ашлад келхлә, әңглсн цагт шинҗлсн келдиг зуг орс, эс гиҗ латинск келдлә дүңцүллго, теднә шишлң өвәрцмүдиг йилһҗ авх кергтә. Тегәд чигн "аморфн келд" (кевго келд) гисн хаҗһр. Яһад гихлә, кевго келд уга. Үгмүд эс хүврв чигн теднд эрк биш ондан эв-арһс бәәх йоста, үлгүрлхд, эврә дигдаран, эврә үгмүдин холвлдан болн ниицән нань чигн. Тегәд чигн Л. Щерба келсәр, "үгин кевлгч темдг-чинр" (өргн медән) болн "үгин кев" (уутьхн морфологическ медән) гисн медәсиг йилһҗәх кергтә. Һанцхн индоевропейск келдәр дамҗад авсн медрлиг китд келнә тогтацас көлтә үүдсн шинҗлврәр байҗахла, тиим хәләц, тиим оньл өргн, бүгд лингвистическ чинр зүүхнь маһдго.

А г г л ю т и н а т и в н к е л д т үгин тогтац үгин сүүр деер олн зүсн аффиксмүд цувад наалдснас көлтә бүрднә. Тегәд

чигн тиим келд латинск agglutinare (наалдулх) гисн үгәс иш авч нерәдгддг болж. Үлгүрлхд, турецк келнд Yaz-àma-yor-sunuz гисиг (тадн бичж йаджанат) иигж орчулх кергтә: "бичх – ядх – ода – та". Yaz (бичх) – сүүр. Дарунь хамгин өргн чинртә "наалдсн" аффикс немгдхлә, цааранднь чинрәрн уутьрх дутман сүүрәс холдсн аффиксмүд йовна. Энүг хальмгаһар чигн "биччаджанат" гиж зәрмснь келнә. Зуг тернь хажһр. Яһад гихлә, "ядх" гихин ормд урдк *-ч-* ээһин үлмәд орсн *-и- -ч-* болж хүврәд, "чадх" гисн зөрүд чинртә морфем тогтаһад, бүкл үгин чинриг сольжана. Тегәд чигн хальмг келнд зөрц "бичж йаджанат" гиж салу бичнәвидн. Нег үгәр келх саната болхла, "биччаджахшт" гиж бурушагч *-ш-* аффикс орулхмн.

Агглютинативн турецк (хальмг) келнә аффикс орс келнә аффикс мет, олн чинр зүүж чадхш. Тегәд чигн турецк (хальмг) келнд үгин сүүр хүврхш, келнд "буру" үүлдгчс, морфологическ зокал эвдгчс болн нань чигн олн зүсн флективн келдт харһдг юмс уга болна. Болв зәрмдән агглютинативн келдт чигн аффиксмүд орман сольна. Сүүрин хөөн завг һарад, терүнднь цәәлһгч үг орад бәәдг саам харһна. Тиим йовдл флективн келдт харһхш.

Флективн келдт: 1) һазак ("стол – стола – столы") чигн, дотак чигн ("избегать – избежать") олн зүсн флексьмүд өргнәр олзлгдна; 2) аффиксмүд олн чинр зүүнә ("ноги" гиснд *-и* гидг чилгч олн то болн нерәдгч киисквр темдглжәнә); 3) үгмүдин морфемс хоорндан бат залһлдата, "блюдолиз – лизоблюд" гидг бүрдәцс йир ховр харһна; 4) морфемс уңгин өмн чигн, ард чигн, дотр чигн олзлгдна; 5) үг болһн эврә онц (автономн) ондан үгмүдлә хәрүцх чинр зүүнә. Тиим үгин онц чинр аналитическ болн уңгин келдт дуту болдмн.

Флективн келд гиж әңглхләрн, өргнәр авч хәләхд һурвн баг келд (уңгин, агглютинативн, флективн) уутьхн шишлң морфологическ әңглврлә (флективн болн аналитическ)

с о л ь в л д н а. Зәрмдән флективн келд хойр биш, һурвн чигн биш, инкорпорирлгч келдлә хамдан дөрвн багта әңглврт (классификацд) орна. Сүүлин әңглвр цуг делкән келд оньгтан авхла, хойр багта (флективн болн аналитическ) әңглвр зуг индоевропейск келд дунд тохрсмн. Яһад гихлә, индоевропейск хуучн келд (сүүр – келн чигн) урднь флективн келд бәәж. Аналитическ болдг заңнь хөөтк туужин аш болдмн. Хамгин түрүнь инкорпорирлгч (полисинтетическ) келд йилһлһн болдмн. Кемр уңгин, агглютинативн болн флективн гидг келдин морфологическ тип (зүс) хамгин түрүнд үгин тогтацар сүүр авч йилһхлә, инкорпорирлгч келдиг зуг синтаксическ чинрәрнь, зәңг шинҗллһәр сүүр авч йилһнә.

Инкорпорирлгч келдт "нег грамматическ кевд олн зүсн медә темдглсн кесг сүүр орна" гиж палеоазиатск келдин медлһч В. Г. Богораз темдгллә. Чукотск келнә зәңгд кесг тиим үгмүдин комплексмүд (зәңгдәс) орлцна. Үлгүрлхд, чинук гидг Ар Америкин Орегон гидг штатын индейск келнд "Би энүг терүнд өгхәр ирләв" гисн зәңг "i-n- i-á-l-u-d-am" гидг үгәр темдглгддг бәәж "гиж Э. Сепир герчлнә. Эн үг нег чинвртә, -d- гидг "өгх" гисн чинр зүүсн уңгта, зурһан зүсн префикс болсн мөчмүдтә, - i- гидг ода давсн цаг темдглсн суффикстә, -п- гидгнь "би" гисн орч нер темдглсн, - i- "эн" гисн орч нер темдглсн, -a- "терүг" гисн орч нер темдглсн, -l- гиснь зөрүлгч чинртә аффикс, -u- гиснь "холдв" гисн чинр медүлгч морфем, -am- гидг суффикс үүлдврин орм лавлгч чинр илткҗәнә. (Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М., 1934. С. 55.– На рус. яз.).

Инкорпорирлгч келд үгин тогтац шинҗлсәр йилһгдхш. Яһад гихлә, үг болһн бүкл зәңг мет тогтна, эдниг синтаксическ эв-арһар йилһнә. Тегәд чигн келдин әңглвр келдин туужиг илткхш. Урднь өргнәр олзлгддг келдин өргҗлт уңгин келдәс агглютинативн келдт, агглютинативн келдәс флективн келдт хүврж тохрна гисн тоолвр хаҗһр гиж келх кергтә.

Үлгүрлхд, хальмг келнд "Кен медж бәәнә?" гисн сургч зәңг амн келлһнд "Кемҗәнә?" гиж келгднә. Тиигхлә, хальмг агглютинативн келн инкорпориргч келнд хүврҗәнә гихмби?

Йосндан болхла, ямаран чигн келнд цевр нег зүсн юмн уга болдмн. Деер келгдсн дөрвн зүсн морфологическ типмүд хоорндан залһлдад, хольгдад чигн бәәдмн. Тегәд чигн "флективн келд хамгин деед зергин келд" гисн тоолвр бас буру. Н. Г. Чернышевский тиим тоолврта номтнриг бурушаһад, "тиим акад тоолвр ухаллһиг келнлә әдлцүлснә аш" гиж келсмн.

Келнә өргжлт нег морфологическ типасн оңдан морфологическ типд орсар болдм биш. Келн болһн эврә зүсн келд дотран өргждмн. Морфологическ эв-арһсин зүсн-зүүләр биш, ю болн яһж бәәсн эв-арһс илткж чадсар келнә өргжлт медгддмн. Үлгүрлхд, англь келнд грамматическ эв-арһснь йилһрәд, грамматическ зокалнь лавлгдад, лексикнь байжад, үгмүдин чинрнь хурцдад, ямаран чигн уха медүлж чаддг болв. Уңгин болн флективн, агглютинативн болн инкорпорирлгч келд йирин хамдан бәәж, хоорндан залһлдата болдмн. Өргжхләрн, дотран, эврәннь зокалар өргжнә.

IV. ХАЛЬМГ КЕЛНӘ БОЛН КЕЛЛЊНӘ МЕРГЖЛТИН СҮҮР.

Ода хальмг улсин жирһл шинрч, төрскн келән даслһна төр, терүнә мергжлтин чинр өдр ирвәс өсәд йовна. Тегәд чигн хальмг келиг ясхин төлә, хальмг келлһиг ясрулхин, өргжүлхин төлә цуг хальмг улс, тедн дунд бичәчнр чигн, багшнр чигн, номтнр чигн, журналистнр чигн чидлән нөөлго ик көдлмш кежәцхәнә. Эндр мана таңһчд бичкдүдин садас авн университет күртл хальмг кел даслһна кергт шилтмһә оньган өгчәнә. Эн кел даслһна, келлһ өргжүллһнә көдлмшт эрк биш иим бәрмтгәр һардвр кехлә, сән болх гиж сангдна.

Негдвәр, чик гидг һардвр. Энүнд номин некврлә ирлцсн келнә болн келлһнә медрлиг өгхдән кергтә келлһнә ahy, орсаһар "среда общения", бүрдәж, литературн чик келлһ олзлж, кел дасхх кергтә. Тегәд чигн кел дасхдг улст чигн ик оньг өггдх йоста юмн.

Хойрдвар, келн болн ухаллһн нег болдг йосар түшг авч, ямаран чигн ухаг келлһәр дамжж илткч болхиг оньһж, жирһлин онц йовдлмудыг негдүлж, бүкл зург тогтаж чадлһиг дасхх кергтә.

Ћурвдвар, келлһнә өргжлт бүкл (комплексн) болх зөвтә. Онданар келхд, келлһн, соңслһн, умшлһн болн бичлһн хоорндан залһлдсн, нег-негән дөңнсн жисәд (процессмүд) болх йоста.

Дөрвдвәр, келлһ өргжүллһнә жисән тасрлт уга болх деерән, урдк хөөтк хойрлаһан залһлдата болх зөвтә. Эн бәрмтгәр һардвр кехләрн, келлһнә өргжлтән, келлһнә мергжлтән күн болһн бичкнәсн авн көгшртлән ясч, өөдлүлж йовх йоста.

Тавдвар, келлһ өргжүлгч жисән дигтә (системн) бәрмтгәр залгдх зөвтә. Онданар келхд, кел болн келлһ дасхдан күн болһн теднлә хамднь келнә диглмж (систем) медж авх йос-

та, келлһнә әңгсиг, эв-арһсиг, теднә лексическ, фонетическ, грамматическ болн синтаксическ чинрмүдинь йилһж, медж чаддг болх йоста. Келлһ тогтахин төлә, теруг медхин төлә эрк биш цуг лексическ болн грамматическ эв-арһсинь чикәр олзлх кергтә. Теднә олзллһн эрк биш нег учрта болх зөвтә.

Келлһнә мөчмүдин хоорндк залһлда залдг йос шинжлдгнь – келлһнә мергжлт болн стилистик болдмн. Келлһнә мергжлтиг орсаһар "келлһнә культур" гиж нерәднә. Бидн болхла, теруг невчк хальмгшлулад, "мергжлт" гиж нерәджәнәвидн.

1. ХАЛЬМГ КЕЛЛЬНӘ МЕРГЖЛТИН ОНЬЛИН СҮҮРМҮД.

Хамгин түрүнд келлһнә мергжлт, эс гиж келлһнә культур гихлә, келлһн болн келн гидг хойр терминмүдин йилһвр оньһж авх кергтә. Яһад гихлә, өдгә келнә номд келлһнә мергжлт чигн, келнә мергжлт чигн йилһдг саам харһна. Келлһнә болн келнә хоорндк йилһвр шалһдгнь – зөвәр күнд оньлин төрмүдин негн болдмн. "Общее языкознание", эс гиж "Бүгдлгч кел медлһнә ном" гидг дасхврт (курст) хәләв чигн, онц оньлин үүдәврмүдт хәләв чигн, бидн эн хойр үгд ямаран чинр зүүлһжәхән илткч, келлһнә мергжлтин оньл шинжлхдән нег үлү, ямр кевәр эдниг олзлжахан цәәлһәд медүлх йоставидн. Деер келгдсн хойр медәс келлһнә үүлдмж (речевая деятельность), текст, текстин цутхлң (содержание текста) гидг медәслә шахр залһлдата болна. Тиигхлә, эднә хоорндк йилһвр бас оньһж авх кергтә болна. Ахрар келхд, эдниг иигж цәәлһж болжана.

К е л н гисн – уха медлцлһнә (общения) темдгүдин механизм, эс гиж күн болһна келснәс онцрсн уха медлцлһнә темдгүдин хамцмж (совокупность) болн диглмж (систем) болдмн.

К е л л һ н гисн – келнә йосар тогтагдсн, зәңгин некврлә ирлцсн келнә темдгүдин даран.

К е л л һ н ә үүлдмж (р е ч е в а я д е я т е л ь н о с т ь) гисн – келлһ тогтахин төлә күүнә цогцд учрдг психо-физиологическ көдлмшин хамцмж болдмн.

Т е к с т гисн – бүкл нег зәңг тогтасн амн, эс гиж бичмр үүдәвр.

Т е к с т и н ц у т х л ң (содержание, смысл текста) – күүнә сегәнд келлһәр дамжулж күргсн нег ил үзгдм ухалмжин (логическ), седмжин (эмоциональн), кеермжин (эстетическ) болн нань чигн олн зүсн зәңглвр (информац).

Деерк терминмүдиг йилһсн деерән келнә мергжлт болн келлһнә мергжлт, эс гиж культур гиж йилһжәх кергтә. Яһад гихлә, эдн зөвәр ик өвәрцтә мергжлтс болдмн. Келнә мергжлт лексикин, эс гиж үгмүдин байжмжас (богатство) болн синтаксисин байжмж өргжлт хойрас тогтх деерән, теднә чинрин хурцлмжас (отточенность) болн айслвриннь (интонациннь) нуһрмжас (гибкость) үүднә. Терүн деернь келлһнә үүлдврин гиигн эв-арһ, күргх ухана күрч чадм, текстин күргж чадм эв-арһс немж болхмн.

К е л л һ н ә м е р г ж л т гисн – келлһнә күүндгч (коммуникативн), эс гиж уха медлцлһнә чинрмүдин хамцмжас болн теднә диглмжәс (системәс) тогтна. Келлһнә чинр болһн бас олн зүсн учрар хүврнә. Келнә диглмж байн болх дутмд, келлһнә тогтациг олн зүсәр хүврүлж болжана. Текстин күргх ухан өргн болн гүн болх дутмд, келлһнд тәвгдсн неквр чигн чаңһрад, келлһиг улм байжулад, нуһрмжта, ке, хурц, һольшг кеж сәәхрүлнә.

Бас келлһнә мергжлтиг үзүлдг нег халхнь – "текстин ухан" болн "текстд орлцсн келнә темдгүдин чинрмүд (семантик)" гисн хойр медәсин залһлдан болдмн. Профессор А. Н. Леонтьевин келсәр, текст болһн келсн күүнә эврә ухаһар дүүрхлә, үгин чинр (семантик), нег үлү грамматическ категорин болн кевин чинрмүд (семантик), йиринә, олнд медгдм, келн-улсин уханд шиңгрсн чинрәр дүүрдмн. (Б. Н. Головин. Основы культуры речи. М., 1980. С. 14.) Тегәд

чигн эврә онц ухаһан олнд медгдм үгмүдин чинрмүдәр дамжулж, медүлж чадлһн – келлһнә өндр мергжлтин темдг гиж нерәдж болжана. Эврә ухаһан чикәр, тодрхаһар, лавтаһар олнд күргж эс чадхла, эс гиж олн тер күргжәх ухаг чикәр оньһж эс чадхла, аш сүүлднь керүл һархнь ил.

Хойрдгч эрк биш хаһлх төрнь – келнә кемҗән (норма) болдмн. Келлһнә мергжлтин туск үүдәврмүдин ик зууднь чикәр келлһн һоллгч орм эзлж, литературн келнә кемҗәнлә залһгдна. Кемр келлһн келнә кемҗәнлә ирлцхлә, терүг "чик" гиж нерәднә. Кемр келлһн кемҗәг эвдхлә, терүг "хажһр" гиж нерәднә. Шилтәд шинжлхлә, келнә кемҗән гидг термин өдгә келнә номд олн зүсәр цәәлһгднә. Үлгүрлхд, Л. И. Скворцов: "Келлһнә мергжлтд келнә кемҗән һоллгч медән болдмн. Тер бийнь, эн хамгин күнд төр болдмн. Яһад гихлә, эн туужлгч, культурн-социологическ болн эврә лингвистическ үлгүрмүдәс (фактмудас) иш авна. Тегәд чигн ода күртл "келнә кемҗән" гидг термин тодрха цәәлһвр авад уга",– гиж бичсмн. (Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970. С. 40.)

Олн жилмүд дуусн "кемҗән" гисиг литературн үүдәврмүдт батлгдсн, номар болн шаңһар (государствар) хадһлгдсн, үлгүр болм келлһиг, дүлциг (ударение), эс гиж чинвриг, үгмүдиг, теднә кевмүдиг, зәңгиг болн зәңгсин айслвр (интонац) тогталһиг заасн зокал болдмн гиж цәәлһдг билә. Эн зокалыг хамгин түрүнд келнә диглмҗәс болн тогтацас үүдсн объективн йосн гиж меддг бәәж. Зуг дарунь эн йосна цәәлһвриг номтнр грамматикст болн тольмудт орулж батлдг бәәж. Иим йовдлмудыг, кемҗәллһиг ода "кодификац" гиж нерәднә.

В. А. Ицкевич "Языковая норма" гидг дегтртән бичсмн: "Кемҗән" гидг термин келнә номд ик зууднь хойр онц чинртә болна. Негдвәр, "кемҗән" гиж оларн зөвшләд, келнд олзлсиг нерәднә. Хойрдвар, грамматикд, тольд, селвгчд заагдсиг, нертә бичәч олзлсиг "кемҗән" гиж нерәднә. Зәрмнь

эн хойр цәәлһврuг негдүләд, "оларн зөвшләд, диг-дараһинь олад, заканд батлсиг "кемҗән" гиҗ нерәднә". (В. А. Ицкевич. Языковая норма. М., 1968. С. 4–5.)

Дарунь эн Ю. С. Степановин "Основы языкознания" гидг үүдәврәр һардвр кеһәд, иим цәәлһвр өгнә: "Кемҗән гисн – ода цагт олн улст объективн кевәр учрсн үгмүдин чинрмүд, теднә фонетическ тогтац, үг-тогтагч болн үг-хүврәгч кецмүд, синтаксическ кецмүд болн эднә ил үзгдм дүүрлт болдмн". Тиигхлә, деер келгдсн кемҗән келнә тогтацас юуһарн йилһрдви гих сурвр төрхнь орта. Зуг цааранднь В. А. Ицкевич келнә кемҗәг хойр зүсәр хувана: "Негдгч зүсн кемҗән ... келнә диглмҗәр залгдна. Иим кемҗән онц темдг медхш. Кемр иим кемҗә эвдхлә, күн келнә диглмҗәс һархнь ил. Келнд уга юм олзлх биш, нам келнд тогтҗ чадшго юм олзлдг болҗана. Хойрдгч зүсн кемҗән ... келнә тогтацар залгдна. Иим кемҗән келнә диглмҗәс төрҗ чадм олн зүсн юмиг кемҗәлҗ, әмд келнд орх зөв өгнә. Эн кемҗәг келнә аһуд олзлҗ болхмн, болв эдниг урдк кемҗәнәс йилһҗәх кергтә. Терүгинь олңкнь медхш. Үлгүрлхд, *йилһән – йилһл – йилһвр – йилһц – йилһлт – йилһмж*. Эдн цуһар хальмг тольд нег, эс гиҗ өөрхн чинртә болҗ йовцхана. Ондан үгмүдин дара шинҗлий: *залһан – залһл – залһвр – залһц – залһлт – залһмж*. Эдн бас тольд әдл чинртә үгмүд болҗ темдглгднә. Зуг *идән – идл – идвр – идц – идлт – идмж* гидг үгмүдин даран күцүдән тольд оржго. Яһад гихлә, энүнд хойрдгч зүсн кемҗән орлцж. Урдк хойр даранд хойрдгч зүсн кемҗән далһар орлцжго.

Өдгә келнә номин үүдәврмүдт Э. Косериу гидг номтин өгсн кемҗәнә цәәлһвр өргнәр олзлгддг болв. Терүнә келсәр, к е м ж ә н гисн – олна келлһнә дамшлтд шүүгдҗ батлгдсна келнә тогтацин хамгин тогтун болн оларн йирин олзлдг эвархсин хамцмж болдмн. (Общее языкознание. Формы существования, функции, истории языка. М., 1970. С. 555.)

Б. Н. Головинә келсәр, кемҗә тогтац хойриг, эс гиҗ

кемҗә диглмҗ хойриг сөрүцүллһн (противопоставление) хаҗһр йовдл гиҗ тоолх кергтә. Яһад гихлә, келнә тогтац чигн, диглмҗ чигн, нег үлү кемҗән чигн нег кевәрн бәәдмн биш. Тегәд чигн кемҗәг келнә тогтацин диглмҗин биш, терүнә үүлдгч (функциональн) чинр гиҗ тоолх кергтә. (Б. Н. Головин. Основы культуры речи. М., 1980. С. 17). Эн учрар кемҗәг шинҗлхләрн, зуг үүлдсн тогтациг оньгтан авч, терүнә парадигмиг болн синтагмиг үүлдврт илткдг келнә темдгүдин хойр зүсн бәәдл гиҗ тоолх кергтә. Келлһнә делгрлтин алхц болһнд парадигмүдин болн синтагмудын нег темдг шүүгдҗ авгддг эс биший? Ямаран шүүвр кехиг келлһнә эзнд (авторт) келнә кемҗән заавр өгнә. Олн зүслврмүдәс (вариантмудас) зуг негинь, олнд таасгдхинь, медгдхинь доталж (предпочтя), эн олзлж чаджана.

Келнә парадигматическ болн синтагматическ кевмүдәс ямараһинь доталхмби гидг төр келн-улсин литературн, эс гиҗ олна кел тогтажах цагт йир хурц кевәр тәвгднә. "Келн-улсин литературн – олна кел тогтах саамд, терүг эрк биш бичмр үүдәврмүдт, урн литературт батлх кергтә",– гиҗ В. И. Ленин чигн бичсн болдг. (ПСС, т. 25. С. 258.) Литературт батлгдсн келнә кемҗән чигн батрҗ, олна келлһиг әдл кеҗ, келн-улсин келиг олнд медгдм кеҗ, олн зүсн парадигматическ болн синтагматическ зүслврмүдәс хамгин сән, кергтәһинь доталж, олн зүсн айлһсин болн бәәрн-күүндгч үгмүдәс цеврлж, нег кемҗәтә литературн келн тогтхд тусан күргнә. Келнә кемҗән эрк биш күүнәс үнлһ некнә: яһад иигҗ келлго, тиигҗ келхмби, яһад эннь чик, тернь хаҗһр болҗахмби? Тиим саам литературин нилчәр учрна. Тиигҗ нертә бичәчнр, номтнр болн багшнр ухалж, негндән күрнә.

К е м ж ә н гисн – келнә үүлдсн тогтацин чинр болх деерән, нег-негән сәәнәр медхин кергт тогтасн олна үүдәвр болдмн. Зуг нег-негән сәәнәр медхин кергт, күн болһн кесг зүслврмүдәс нег зүслвринь доталж, шүүж авад, наадксинь хайж, келнә нег диглмҗ бүрдәнә. Тиим неквр чаңһрх дут-

ман, келнә кемҗә батрулна, келн-улсин литературн келнә өргжлтиг деед девснд күргнә.

Кемҗән цаг ирвәс хүврәд йовдмн. Яһад гихлә, күүнә келн чигн, келән олзлдг улс чигн нег кевәрн үлдхш. Эдн хүврәд, сольгдад, өргжәд йовдмн. Келлһн сән, өндр мергжлттә болхин төлә зуг чик болснь баһ. Тегәд чигн келнә кемҗән деер нег күцл-көөгч ирлцмж, орсаһар "целесообразность", немгдх йоста. Кемр келсн күн тер, эс гиж эн үгин, тер, эс гиж эн айслврин (интонацин), тер, эс гиж эн синтаксическ кецин күцл-көөгч ирлцмжиг оньһж бәәхлә, терүнә келлһиг чигн өндрәр үнлж, өндр мергжлттә гиж нерәдж болхмн. Зуг кемҗән болн күцл-көөгч ирлцмж хойрин гүн тоолврта болн бат негдлт олна чигн, онц күүнә чигн келлһнә мергжлтиг теткнә. Келнә кемҗән олн дунд зөвәр уландан нег кевәрн үлдхлә, күцл-көөгч ирлцмж йир өргн хүврмжтә. Эн күүнә эрдм, нас, эзлсн орм, нань чигн олн учр-ургш оньгтан авч, теднәс көлтә хүврнә. Күцл-көөгч ирлцмж нег бийәрн келлһнд учрдг неквр болсн төләдән йиринә (объективн) гиж тоолгдна.

Болв, хойрдгч халхарн, эн күүнә уханд тодлгдсн неквр болж, санана (субъективн) гиж тоолгдна. Терүнәс көлтә хальмг келнә номд ода күртл олн төрмүд хаһлгдад уга, үлгүрлхд, ортолог, стилистик, семасиолог, зәрм үгмүдин этимолог болн н. ч., зәрм төрмүд хажһрар хаһлгдад, хальмг келиг буйсхин наад өргнд күргәд, чикрх бәәдл һархш, үлгүрлхд, орфографь, орфоэпь болн н. ч. Келнә номан цааранднь өргжүлх саната болхла, бидн эрк биш келнә кемҗәһән күцл-көөгч ирлцмжәр хурцдулад, торһд, дөрвд, хошуд, бузав – цуһарн орчлң дунд ор һанцхн хальмг келән ясрулж, өргжүлж, өндр мергжлттә кеж, хөөткдән энүгән бүрн-бүтнәр герәслж үлдәх йоставидн. Һурвдгч хаһлх төрмдн – келнә стиль болн келлһнә стиль гидг медәсиг оньһж, йилһвринь тодлж авлһн болх йоста.

Стилин туск төр кезәнәһәс ода күртл зөвәр күнд төр гиж

тоолгда. Стилистик (стиль гидг греческ үгәр кезәнә үзг зурдг зү нерәддг бәәж) келнә туск номин нег әңг болдмн. Энүг В. В. Виноградов һурвн зүсн төр хаһлгч һурвн әңгд хувасмн:

1. Келнә стилистик – диглмҗин диглмҗ (системин систем), эс гиҗ тогтацин стилистик болдмн. Келнә стилистик келнә эв-арһсин стилистическ чинриг келнә цуг давхрмудт шинҗлнә.

2. Келлһнә стилистик – келиг олна кергт олзлдгиг шинҗлҗ, келнә эв-арһс яһҗ келлһнд үүлддгиг илткнә.

3. Урн литературин стилистик – шүлгләнә келлһнд учрдг өвәрцс шинҗлнә. (В. В. Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. С. 5).

М. Н. Кожина дөрвн зүсн стилистик йилһнә:

1. Келнә стилистическ зөөр шинҗлсн цәәлһгч (описательная) стилистик. Энүнд стилистическ өңгтә келнә эв-арһс цәәлһҗ, үгмүдин, үгин кевмүдин, синтаксическ кецмүдин (модельмүдин) стилистическ чинринь шинҗлнә.

2. Үүлдгч (функциональ) стилистик келлһнә стильмүдин өвәрцс болн диглмҗс шинҗлх деерән, келнә эв-арһс шалһҗ шүүлһнә болн теднә холвлһна кемҗә илткнә.

3. Урн литературин стильмүд шинҗлдг ном урн литературт олзлгддг келлһ шинҗлнә, бичәчнрин келлһнә өвәрцс олна.

4. Дамшлтын (практическ) стилистик стилистическ өвәрцс олзлҗ, келдг чадвр дасхна. (Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1977. С. 10–11).

Келнә стилистикд келнә давхрмудла ирлцсн фонетическ-фоностилистик, лексическ, грамматическ-морфологическ болн синтаксическ стилистикүд бас зәрмнь йилһнә.

Найдгч җилмүдин эклцәр "текстин лингвистик" гидг келнә туск номин нег шин әңг үүдсмн. Терүгәр сүүр авч, ода текстин стилистик гидг ном һарчана. Текстин стилистик келнә эв-арһсин стилистическ чинр оньгтан авч, текстин тогтагч бүрдәцәс көлтә учрдг стилистическ өвәрцс

илткч, күүндәнд орлцсн келнә эв-арһс шинҗлнә. (Одинцов В. В. Стилистика текста. М., 1980. С. 50.)

Стилистикд иим категорьмуд болн медәс һоллгч орм эзлнә:

1. Стилистическ өңг гисн уха медлцлһнә уршгас көлтә келлһнә мөчмүдин олзллһ кемҗәлсн немр седмҗин (экспрессивн) болн үүлдгч (функциональн) чинрмүд болдмн.

2. Стилистическ чинр гисн зәрм уршгт босхгдж, эврә лексическ, грамматическ чинр деер немгддг өвәрц болдмн.

Келнә стилистик олзлдг эв-арһсарн хойр әңгрнә, эдн үүлдгч: бәәрн-күүндгч (разговорно-бытовой), керг-үүлин (официально-деловой), олна-публицистическ (общественно-публицистический), номин (научный), бичгүдин (эпистолярный), урн (художественный); болн экспрессивн-седмҗин: өндр (высокий), дундын (нейтральный), дора (низкий) стильмүд гиҗ нерәдгднә.

Стилистикд өөрхн шахлдж ирснь – келлһнә мергжлт, эс гиҗ ортолог (культура речи) гидг ном болдмн. Келлһнә мергжлт келлһнә стилистиклә залһлдхла, келнә мергжлт келнә стилистиклә холвлдна. Тегәд келлһнә мергжлтин оньл шинҗлхдән келнә стильмүдиг эрк биш оньгтан авх йоставидн. Яһад гихлә, келнә стильмүдәс көлтә келлһнә күүндгч (коммуникативн) чинр сольгдх бәәтхә, келнә стильмүдин нилчәр келлһнә стильмүд чигн тогтна, ямаран чигн келлһнд авторин һол уханла, күцллә, уха медлцлһнә уршгла ирлцсн келнә стильмүдин эв-арһс олзлгдна.

Ашлад келхд, келлһнә мергжлтин оньл тогтахин төлә эрк биш келнә болн келлһнә хоорндк йилвр медж, келнә кемҗән яһҗ үүддгиг оньһж, келнә болн келлһнә стильмүдиг онцлж чадх кергтә. Тер медрләр сүүр кеж, келлһнә күүндврин чинрмүд йилһж болҗана. Эн чинрмүдиг йилһхин төлә келлһнә тогтацин болн келлһнә биш тогтацмуд хоорндк залһлда илткх кергтә.

2. КЕЛЛҺНӘ БОЛН КЕЛЛҺНӘ БИШ ТОГТАЦМУДЫН ЗАЛҺЛДАН – КЕЛЛҺНӘ МЕРГҖЛТИН БАС НЕГ СҮҮР.

Деер келгдсәр, к е л л h н гисн – күргх зәңглврин некврмүдлә ирлцсн, келнә зокалмудар тогтагдсн келнә темдгүдин даран болдмн. Ямаран чигн келлһнә хамгин ик күцлнь – келсн күүнә ухаг, зәңглвриг соңссн, умшсн күүнә уханд бүклднь күргллһн болдмн. Эн хойр күүнә күргсн болн оньһсн хойр ухан өөрхн болх дутмд, келлһнә күүндгч (коммуникативн) чинр өндр гиҗ тоолгдна. Келлһнә күүндгч чинрмүдәс, теднә хамцмҗас болн теднә диглмҗәс иштә олна чигн, онц күүнә чигн келлһнә мергжлт (культур) бүрднә.

Келлһн – текстин зуг һазак һадр болсн нег халхнь болдмн. Яһад гихлә, келлһнд эврә зокалар бүрдсн келнә тогтацла зерглдн, келнә тогтацин тогтвр залдг келнә биш, эс гиҗ келнә тоод ордго ухан гидг юмн орлцна. Тиигхлә, келлһн зуг келнә үүлдвр биш, психологическ болн кеермҗин үүлдвр болҗ һарчана. Тегәд чигн улс кезәнәһәс нааран келлһнә му, сән халхинь шинҗлҗ, келлһиг лавта (точная), чик (правильная), тодрха (ясная), медгдмҗтә (доступная) гиҗ, бас чигн олн зүсәр нерәддг бәәсмн. Деер олзлгдсн келлһнә чинр медүлсн үгмүдиг термин кеҗ авлһн – келлһнә мергжлтин һоллгч керг болҗана.

Кезәнә римлянмуд келлһнә сән чинр үнлхдән "тодрха" (ясная), "цевр" (чистая), "орта" (уместная) гиҗ йилһдг бәәҗ. Цицерона санаһар, "келлһн цевр болн тодрха болх зөвтәг" нам келәд керг уга. Болв келлһн олнд таасгдхин төлә зуг эн хойр чинр баһ. Таасгдхин кергт келлһн "цевр" болн "тодрха" болчкад, деернь "ке" (красивая) гидг чинр зүүх йоста бәәҗ. (Античная теория языка и стиля. М.-Л., 1936. С. 192–198.)

Дионисий Галикарнасскийин келсәр, "келлһнә хамгин эркн чинрнь орта (уместная) боллһн гиҗ тоолгддг бәәҗ.

Келгдсн үг эрк биш келсн күүнлә, соңссн күүнлә болн хаһлҗах төрлә ирлцх зөвтә". (Античная теория языка и стиля. М.-Л., 1936. С. 197.)

Ямаран чигн ик бичәч үүдәврмүдән бичхләрн, эрк биш келнә болн келлһнә чик (правильность), лав (точность), илткмж (выразительность), дүрслмж (образность), ке (красота), тодрха (ясность) гидг чинрмүдт шилтмһә оньган өгдг бәәсмн.

Хальмг улс чигн кезәнәһәс ода күртл келмрч улст дурта болад, "Жаңһртан" нег келмрчин дүр орулад, иигж үзүлжәнә:

Темәтә күүһинь
Тошулн келдг,
Мөртә күүһинь
Мухан келдг,
Моһан келәр
Хатхн келдг,
Модн келәр
Гүвдн келдг,
Таалур цаһан
Өргн дорнь
Орн бәәж келдг,
Тажин мөңгн шалуһинь
Илн бәәж келдг,
Бесргнә Бозас бүтгсн,
Бетгтән шар күүкнәс һаргсн,
Тарчин ач,
Хо-Жилһн дарһ-нойн. (Жаңһр. М., 1978. 2-гч боть. 135-гч х.)

Зуг шидрәс авн гилтә орс номт Б. Н. Головин "Основы культуры речи" гидг дегтртән келнә тогтацин болн келнә биш тогтацмудын хоорндк залһлда шинжләд, келлһнә күүндгч (коммуникативн) чинрмүдиг номин халхар бичж цәәлһсмн. Номт иим залһлдас йилһнә:

1. ”Келлһн болн келн” гидг зәлһлдан. Эн хамгин ил үзгдм залһлдан. Яһад гихлә, келлһн келнә зокалмудар залгдж, келнә эв-арһс олзлж тогтна. Тер бийнь, келлһнд келнә эв-арһс бәәсн кевәрн үлдхш. Эдн эрк биш деерән өвәрцтә ”немр” авна: доталж шүүлһн, давтлһн, багталһн, семрлһн болн хүврүллһн гидг юмс немнә. Келсн, эс гиж бичсн күн уха медлцлһнә күцләс болн арһас көлтә диглмжд бәәдг олн зүсн зер-зевмүд дундас, эв-арһсаснь зуг кергтәһинь, ирлцсинь шүүж авад, доталад, келлһндән олзлдмн. Келнә диглмжин (системин) үлмә йир чаңһ, терүнә зүслгч (вариативн) арһснь кемжәнго. Иим уршгт (обстоятельствд) кергтә үгмүд, теднә кергтә холвлдас, кергтә айслвр (интонац) яһж олхмби? Күүндгч (коммуникативн) чик шүүвр, идеалднь – хамгин ирлцмжтә (оптимальн) шүүвр, доталвр яһж кехмби? Эн сурврмудт келлһнә эзн (автор) болһн эврәһәрн, мел чик гихәс зөвәр холаһар хәрү өгнә. Яһад гихлә, келлһән делгрүлхдән бидн эрк биш нег үгмүдиг, теднә кевмүдиг, синтаксическ кецмүдиг (модельмүдиг), интонационн-айслврин авцмудыг (шаблонмудыг), нань чигн олн зүсн юмс давтнавидн. Эн саамд ямаран давтлһн келлһнд кергтә болдви, ямарань харш болдви гисиг илткж авх кергтә.

Келнә диглмж зәрм үгмүдин холвлда болн бәәлмж (размещение) заавчн, үлгүрлхд,” келгч эрк биш зәңгин сүүлд йовх йоста” болн н. ч. келлһнә темдгүдин дараг ухана логик (ухалмж) залвчн, келлһнә эзнә (авторин) эврә дурарн зәңг болн келлһ тогтадг арһинь булажахш, олн зүслврмүдәс негинь шүүж авдг зөвинь әрлһжәхш”. Олн зүслврмүдәс ямараһинь доталхби, алькнь күцл-көөгч ирлцмжин некврлә таархмби гисн сурврмуд төрхнь маһдго. Үгмүдин, үгмүдин холвлдасин, бүкл кемәцмүдин (высказываний, фраз), зәңгсин болн текстмүдин семрмжд (комбинацд) өвәрцтә немр учрна. Сүүлин жилмүдт келнә темдгүдин, эв-арһсин семрмж (комбинац) шалһдг ”текстин лингвистик” гидг ном үүдлә. Соңсач, эс гиж умшач онц үг биш, бүкл кемәц чигн

биш – теднә холвлда, эс гиҗ олн зүсн чинртәһәр эдлгдсн теднә семрмҗс оньһна. Ямаран үнлврәр (критерәр) кергтә семрмҗ тогтахмби? Эднә ямаран чинрмүднь күүндгч (коммуникативн) көндәмжд (действенности) нилчән күргнә?

Келнә темдгүд келлһнд семантическ (чинрин) көндрлт (сдвиг) авад, олн зүсәр хүврнә, үлгүрлхд, теднә тоод бичәчнрин келлһнд ордг метафорическ, метанимическ болн н. ч. олн зүсн дүрслгч үгмүд орна. Зәрмдән "сән" чинр зүүсн үгмүд авторин билгин күчәр "му", "шоглгч", "засглгч" чинр зүүдг болна. Үлгүрлхд, үрнь нег юм геечкәд, хәрҗ ирәд, эцкдән келхлә, тернь: "Сәнч",– гинә. Тиим "сән" гисн үгәс көлтә байрлх биш, уульх дурн күрнә.

Ашлад келхлә, "келлһн болн келн" гидг залһлдан (связь) келлһнә олн зүсн чинрмүдиг оньһҗ, медҗ авхд нөкд болна. Хамгин түрүнд эн "чик", "цевр" болн "байн" гидг чинрмүд медхд, цәәлһхд нөкд болна. Кемр келлһн литературн келнә кемҗәһәр тогтсн болхла, теруг "чик" гиҗ нерәднә.

Кемр келлһнд литературн келнәс "һазалгдсн" үгмүд болн үгмүдин холвлдас уга болхла, тиим келлһиг "цевр" гиҗ нерәднә.

Кемр келлһнд келнә олн зүсн темдгүд, эв-арһс олзлгдсн болхла, тиим келлһиг "байн" гиҗ нерәднә. Зәрмдән энүг "байҗмжта", эс гиҗ "зүсн-зүүл" гиҗ бас нерәдҗ болхмн.

2. "К е л л һ н б о л н у х а л л һ н (м ы ш л е н и е)" г и д г з а л һ л д а н. Келлһн болн ухаллһн оньдин нег күүндгч җисәнд тогтж, хоорндан залһлдна. Ухан келлһнә җисәнд кевлгдж (оформляясь, формируясь), келлһәр дамжж илткгднә. Илткгдсн уханас көлтә келлһнд келнә олн зүсн темдгүдәс, келнә тогтацмудас кергтәнь шүүгдж олзлгдна.

"Келлһн болн ухаллһн" гидг залһлдан келлһнә "лав" болн "ухалмжта (логичн)" гидг чинрмүдиг оньһхд нөкд болна. Кемр келлһнд теруг тогтасн үгмүдин болн үгмүдин холвлдасин чинрмүд илткси медәсин цутхлңла (с содержанием) болн аһула (объемом) ирлцхлә, келлһн "лав" гиҗ нерәдгднә.

Кемр келлһнә тогтациг тогтасн үгмүдин, үгмүдин холвлдасин болн зәңгсин чинрмүдин залһлдан ухалмҗин йос эс эвдхлә, ухаллһна йоснла таархла, тиим келлһиг ухалмҗта (логичн) гиҗ нерәднә. Келлһнә медгдмҗтә (доступная) гидг чинр бас эн "келлһн болн ухаллһн" гидг залһлдаһар цәәлһгднә.

3. "Келлһн болн серл (сознание)" гидг залһлдан. "Ухаллһн" гидг медән "серл" гидг медәнд орвчн, эдн әдл биш. Яһад гихлә, серл ухаллһнас өргн чинртә. Кемр "ухаллһиг медәһәр (понятием), тоолврар (суждением), ашлврар (заключением) дамҗҗ, җирһл-бәәдл илткдг җисән (процесс)" гиҗ нерәдҗ болхла, серлиг олн зүсәр: оньһмҗар (пониманием), санмҗар (предположением), кеермҗин (эстетическ) бәәдләр болн н. ч. җирһл-бәәдл илтксн җисән гиҗ нерәдҗ болхмн. Тедн дунд оньһмҗ (понимание, ощущение), санмҗ (предположение, представление) болн эврә (субъективн) седмҗин (эмоциональн), кеермҗин (эстетическ) болн седклин (волевые) бәәдл (состояние) орлцна.

Келлһн уха медүлх деерән, күүнә седкл болн оньһц үзүлҗ, күүнә кеермҗин сеҗвр гидг серлин бәәдл илткнә. Келлһн эн деер келгдсн цугиг илткх деерән, нам күүнә седмҗин бәәдл тогталһнд орлцдг бәәдлтә. Яһвчн, негнь ил: келлһнд седмҗин болн кеермҗин арһлмҗ (потенциал) келсн күүһәр бүрдәгдсн болхла, эн эрк биш келлһ соңссн, умшсн күүнә серл көндәнә.

"Келлһн болн серл" гидг залһлдан илткмҗ (выразительность) гидг, дүрслмҗ (образность) гидг, орталмҗ (уместность) гидг, көндәмҗ (действенность) гидг келлһнә күүндгч чинрмүд илткхд нөкд болна. Кемр келнә ямаран эв-арһс олзлснас көлтә, яһҗ эдниг бәәлснәс көлтә келлһн күүнә уха көндәх деерән, сегәнә-серлин, седмҗин әңгинь серүлҗ, соңсачнрин, эс гиҗ умшачнрин оньг (внимание) болн соньмслһ (интерес) дөңнхлә, тиим келлһиг илткмҗтә (выразительная) гиҗ нерәднә.

Кемр келлһнә тогтац серл көндәҗ, җирһл-бәәдлин оньһцта санмҗ (чувственное представление) тогтахла, тиим келлһиг дүрслмҗтә гиҗ нерәднә.

Кемр келлһн соңсачин, эс гиҗ умшачин серлд олн зүсн әңгинь авлҗ келсн, бичсн күүнә үлмәд орулхла, тиим келлһиг көндәмҗтә гиҗ нерәднә. Көндәмҗ гидг чинр келлһн болн ухаллһн гидг заһлдаһар бас цәәлһгднә.

4. "Келлһн болн җирһл-бәәдл" гидг залһлдан. Йиринә келлһнә тогтацмуд күүнә эргмдк юмнла, йовдлмудла болн бәәдллә залһлдата болдмн. Келлһн эргмдк җирһл-бәәдлин "тасрхас", эс гиҗ "зәңгдәс" темдглсн үгмүдәс тогтагдсн өвәрцтә кец болҗ һарна. Кемр келгдсн юмн келлһнд келсн күүнә күцллә болн зургдсн җирһл-бәәдллә ирлцхлә, соңсачнрт, эс гиҗ умшачнрт тернь таньгдж, сән болдмн. Тиим ирлцмҗиг келлһнә эзн чигн хәәнә.

"Келлһн болн җирһл-бәәдл" гидг залһлдан "келлһн болн ухаллһн" гидг залһлданла хамдан лавта болн ухалмҗта гидг күүндгч чинрмүд цәәлһхд нөкд болна. Кемр үгин чинр болн терүгәр темдглгдсн юмн хоорнд бүкл туслцвр (совпадение) бәәхлә, тиим келлһиг лавта гиҗ нерәднә.

Кемр үгмүдин чинрмүдин хоорндк залһлдан җирһл-бәәдлин юмн хоорндк залһлданла ирлцх деерән, ухалмҗин йоснла ирлцхлә, тиим келлһиг ухалмҗта гиҗ нерәднә. Күүндгч чинр цәәлһхдән медәнә лавиг җирһл-бәәдлд харһдг юмна лавас, медәнә ухалмҗиг (понятийную логичность) юмна ухалмҗас (от предметной логичности) йилһҗәх кергтә.

5. "Келлһн болн соңсач, эс гиҗ умшач" гидг залһлдан. Келлһнд илгәч болн авач гиҗ хойр медән бәәдмн. Келлһнә эзн (автор) келсн хамган авачд (получателю) эрк биш медүлҗ күргхәр чирмәнә, тегәд терүг илгәч (посылатель) гиҗ нерәдҗ болхмн. Авач чигн илгәчин келсн хамгиг бас медхәр зүткнә. Тер учрар терүг авач гиҗ нерәдҗәнәвидн.

”Келлһн болн соңсач, эс гиҗ умшач” гисн залһлдаһар келлһнә медгдмҗтә гисн чинр цәәлһгднә. Кемр келлһнд тогтацаснь көлтә күргсн зәңглвриг (сообщение) медхд амр болхла, тиим келлһиг медгдмҗтә (доступная) гиҗ нерәднә.

Эн залһлдаһар дамҗҗ, көндәмҗтә (действенная) гидг чинр бас цәәлһгднә. Кемр келлһнә тогтацас көлтә авач кел-сиг оньһад, эврәннь җирһл-бәәдлән, заң-санаһан, седклән сольхла, тиим келлһиг көндәмҗтә гиҗ нерәднә.

6. ”К е л л һ н б о л н у х а-м е д л ц л һ н ә, к ү ү н д м-җ и н у ч р-у р ш г” г и д г з а л һ л д а н. ”Уха-медлцлһнә (общения), күүндмҗин учр-ургш” гиснд күүндмҗин җисәнә орм, цаг, бәәдл болн күцл орх зөвтә. Кемр келлһнә тогтац күүндмҗин учр-уршгла ирлцхлә, тиим келлһиг орта (умес-тная) гиҗ нерәднә.

Ода иигәд, диглмҗтә кевәр келлһнә күүндмҗин чинрмүд йилһҗ, олнд медгддг чик, цевр, лавта, ухалмҗта, илткмҗтә, байн, дүрслмҗтә, көндәмҗтә болн орта гидг үгмүдәр деер келгдсн медәс темдглҗ, шин терминмүд хальмг келнд батлҗ болҗана.

Күүндмҗин җисәнд орлцдг деер келгдсн келлһнә болн келлһнә биш хоорндк тогтацмудын залһлдаг зургар иигҗ темдглҗ болҗана:

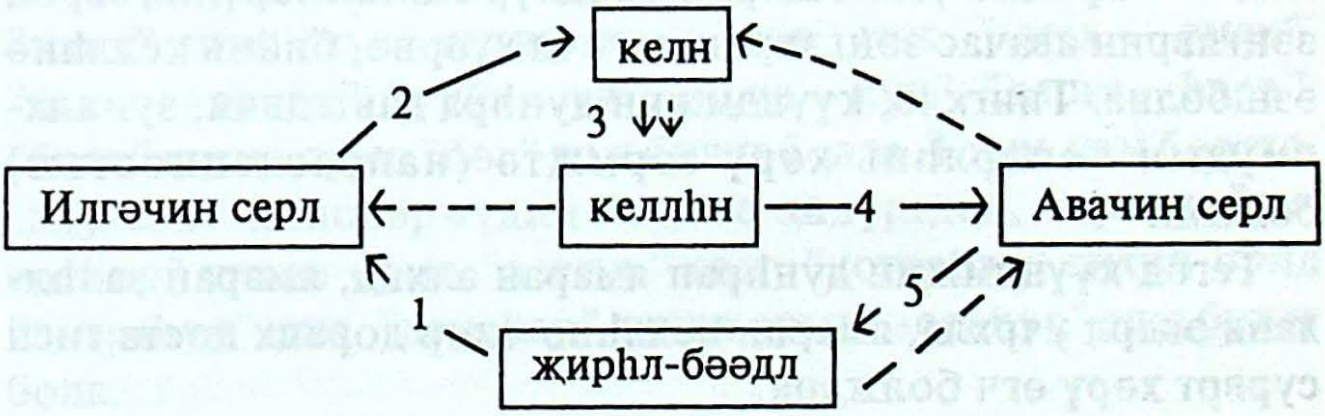

Эн зургин кецд күүндмҗин дуңһраг бүтүлхин төлә ямаран алхцс кегдх зөвтәг үзүлгдҗәнә, ямаран келлһнә болн келлһнә биш тогтацмудын залһлдан керглгдҗ, алхц болһнд

орлцдгиг, ямаран алхцмудын эндүс келлһнә чинрт, келлһнә мергжлтин өөдмд хоран күргдгиг илткжәнә.

Күүндәнд хамгин түрүн алхцнь: "жирһл-бәәдл болн илгәчин сегән" болдмн. Онданар келхд, нег юман зәңглхин урд илгәч эргмдк жирһл-бәәдләс нег кергтә зәңглвртә болх зөвтә.

Түрүн алхцин хөөн "серл болн келн" гидг залһлдан деер темдглсн хойрдгч алхц үүдәнә. Эн саамд илгәч жирһл-бәәдләс даалһвр авад, келлһ тогтахин төлә олзлх эв-арһс хәәж, келн тал оньган зөрүлнә.

Һурвдгч алхцд "келн болн келлһн" гидг залһлдан орлцна. Тегәд урдк хойр алхцас көлтә мууһар болну, сәәнәр болну илгәчин мергжлтәс иш авсн, келнә эв-арһсас учрсн үгмүдәр, эс гиж келнә темдгүдәр илткгдсн, жирһл-бәәдлин зәңглврин кец болсн келлһн тогтна.

Дөрвдгч алхцд "келлһн болн авачин серл" гидг залһлдан илткгднә, илгәчин серлин көдлмш үзүлсн келлһнә кец болн терүгәр темдглгдсн жирһл-бәәдл авачд медгднә.

Тавдгч алхцд "авачин серл болн жирһл-бәәдл" гидг залһлдан илткгднә, келлһәр дамжж медүлсн жирһл-бәәдл болн авачин серлд урднь тогтсн жирһл-бәәдлин туск медән дүңцүлгднә. Кемр илгәчин болн авачин жирһл-бәәдлин туск медәс эс ирлцхлә, авач жирһл-бәәдлүр оньган зөрүлж, эврән зәңглврин авачас зәңглврин илгәчд хүврнә, бийнь келлһнә эзн болна. Тиигхлә, күүндмжин дуңһра давтгдвчн, зуг алхцмудын көндрлһнь хәрү зөрмжтә (направленностью) болхмн.

Тегәд күүндмжин дуңһран ямаран алхцд, ямаран залһлданд эвдрл учрхла, ямаран келлһнә чинр дорацх йоста гисн сурврт хәрү өгч болжана.

Түрүн алхцд зәрмдән илгәч жирһл-бәәдл мууһар медснәс көлтә, жирһл-бәәдләс авгдсн зәңглвр илгәчин серлд күцц бүклдән лав эс шиңгрснәс көлтә түрүн келлһнә эвдрл һарна. Яһад гихлә, жирһл-бәәдлин кец болх келлһн жирһл-бәәдлиг

хаҗһрар темдгләд, лавта болн ухалмҗта гидг чинрмүдән геенә.

Хойрдгч алхцд илгәч келнә эв-арһсиг мууһар медснәс көлтә, келлһнә тогтациг серләрн самһаһар залснас көлтә, келлһнд дәкн эвдрл һарч, лавта, ухалмҗта болн чик гидг чинрмүд геедрнә.

Һурвдгч алхцд илгәч келнә эв-арһсиг келлһнә тогтацд мууһар олзлхла, келлһнд дәкн эвдрл учрж, келлһнә лавта, ухалмҗта, чик болн байн гидг чинрмүднь геедрнә.

Дөрвдгч алхцд деер келгдсн учрмуд деер авачин серлд үүдсн эвдрл бас харш болад, келлһнә лавта, ухалмҗта, чик, байн болн медгдмҗтә гидг чинрмүд геедрнә.

Тавдгч алхцд авачин серлд келлһнә болн жирһл-бәәдлин учр-утх эс ирлцснәс көлтә, авач келлһнә тогтац эс оньһснас көлтә, авачин серлд жирһл-бәәдлин туск медрл баһдснас көлтә эвдрл һарч, келлһнә деер келгдсн чинрмүдт немгдж көндәмҗтә гидг чинр геедрнә.

Келлһнә мергжлтин, эс гиж ортологин зәрм төрмүдиг Б. Н. Головин онцлж шалһна: "Негдвәр, литературн келнә кемҗән ода күртл кергтә әдлцмж (единообразие) авад уга". (Основы культуры речи. М., 1980. С. 31.) Хальмг келнд чигн тиим ршг учрв гиж келж болхмн. Үлгүрлхд, "намд" гиж бичхин ормд келлһнә "чинә әрвлгч" зокалар һардвр кеж, "нанд" гиж, "хүв" гихин ормд "хөв" гиж, "үмсх – өмсх", "дакад – дәкәд", "ууйа – уй", "күүн – күн", "һарва – һарв", "бәәг" гихин ормд "бәг" гиж бичдг болла. Тернь нам бәәтхә, салу-салу киискврмүдин чилгчс эндүргдәд, зәрмнь "деерәһәр" гихин ормд "деегүр" гиж, "дотраһар" гихин ормд "дотраһур" гиж, "дораһар" гихин ормд "дораһур" гиж бичдг болв.

Тегәд чигн кемҗән гидг медән хальмг келнд хамгин эркн төр болж һарчана. Кемҗән (норма) гисн юмби гихлә, кемҗән гисн – цагин эргцәр оларн зөвшләд, олн үүлдгч парадигматическ болн синтагматическ зүслврмүдәс зуг не-

гинь доталж, шүүж авлһн болдмн. Кемҗән зуг тогтацин, темдглгч, келлһнә туск халхинь залхас биш, серлин, жирһл-бәәдлин болн заңгин туск халхинь цур көндәхш.

Үгиг болн терүнә чинриг шүүж авхдан, күн болһн кемҗәһәр биш, кергин ирлцмҗәр һардвр кенә. Л. Н. Толстойин келсәр, хамгин кергтә үгмүд олж, хамгин кергтә кевәр бәәлхин төлә, келлһиг келнлә чигн, серллә чигн, жирһл-бәәдллә чигн, күүндлһнә учр-уршгла чигн залһх кергтә. Нег күүндгч чинр келлһнә кесг залһлдасар цәәлһгдж чаджана. Үлгүрлхд, келлһнә лав зуг "келлһн болн серл" гидг залһлдаһар залһгдхш, эн "келлһн болн жирһл-бәәдл" гидг залһлдаһар чигн залгдна. Эс гиж цевр гидг келлһнә чинр зуг "келлһн болн келн" гидг залһлдаһар тогтагдхш, эн "келлһн болн серл" гидг залһлдаһар тогтагдна. Тиигхлә, келлһнә мергжлтин туск номин өмн "күүндгч чинрмүдин, эс гиж зүслврмүдин йилһвр" гисн төр босчана, үлгүрлхд, келлһнә лавта гидг чинр нег юмна медәнә дүрслгч болн холю чинрмүдәс тогтж чаджана. Цевр гидг чинр тогтацин, медәнә болн холю чинрмүдәс тогтж чаджана. Илткмж гидг чинр бас дүрслгч-седмжин, медәнә болн холю болж чаджана. Күүндгч чинрмүдин эн зүсиг, эс гиж зүслврмүдиг йилһж, бичж авсн болхла, Б. Н. Головинә санаһар, номин болн сурһулин нилч өсх билә. Номар олгдсн селвгүд келлһнә мергжлтиг улм өөдлүлх билә, хальмг келнә ортолог чигн һо, чик хаалһдан орх билә.

Күүндгч үүлдврт "келлһнә эзнә серл болн авачин серл" гидг хойр серл орлцна. Бодгч (идеальн) күүндгч үүлдврт эн хойр серл әдл (адекватн) кевәр көдлх зөвтә. Тиим көдлмшиг келлһнә чинр теткх зөвтә. Илткгдсн, илгәгдсн зәңглвр (сообщение) болн авгдсн, эс гиж күрсн зәңглвр (информац) әдл болхин төлә:

1. Келлһнә эзнә болн авачин зәңглврин булг негн болх йоста.

2. Илгәч болн авач хойрин серл тер нег булгас һарсн зәңглвриг әдләр нег булг деернь ээрч чадх зөвтә.

3. Илгәч авач хойрин серл зәңглвриг әдләр бийдән шиңгрәж, әдлцүлж чадх зөвтә.

4. Хойр серл келлһиг, келнә темдгүдиг, теднә чинрмүдиг әдләр үнлж чадх зөвтә.

Цуг эн учр-уршгуд йирин бүклдән бүтшго гиж келж болхмн. Тегәд чигн илгәчин илткснзәңглвр болн келлһәр дамждад, авачд күрсн зәңглвр хоорндан әдл болшго. Тиигхлә, ямр дүңгәр хойр серлин зәңглвр келлһнә тогтацас көлтә йилһрнә, ямр дүңгәр тер йилһвр келнә биш, күүнә медрләс, наснас, заңгас болн н. ч. учр-уршгудас көлтә учрна гидг сурврмуд төрхнь орта. Кемр күцц биш оньһлһн келнә биш уршгудас көлтә учрхла, яһж тер күцц биш оньһлһиг келнә эв-арһсар дамжж гетлхмби?

Хойр серлин төр келлһнә мергжлтин оньлд болн терүнә күүндгч чинрмүд цәәлһхд эркн болчкад, әмд келлһнә дамшврт (практикд), үүлдврт йир ик орм эзлнә. Ямаран чигн келнә зер-зев болж олзлгддг үүлдврин әңгд: урн литературн, ном, зәңглвр, багшллһн, публицистик болн н. ч. хойр серлин йилһврәс көлтә учрсн зәңглврин йилһвринькеллһәр дамжж, әрлһхәр цуһар чирмәнә. Хойр серлин төр көндәмж гидг чинр шинжлхд бас орлцна. Келхд, илгәчин санаһар келлһнь басл ик көндәмжтә болхла, авачин санаһар терньköндәмж уга болж чигн медгднә. Кемр илгәчд келнә болн келлһнә туск шишлң медрл уга болхла, тер келлһнәннь көндәмжин кемжә эврән медж, үнлж чадшго. Авач болхла, терүгинь үнлж чаджана. Яһад гихлә, эн келсиг оньһсан, эс оньһсан медж, бийдән ямр нег седкл үүдсиг, эс үүдсиг йилһж чаджана.

Келлһнә көндәмж келнә ямаран эв-арһсиг яһж олзлснас көлтә хүврх деерән, ямаран зәңглвр күргжәснәс көлтә бас олн зүсәр хүврнә. Күүнә седмжин, кеермжин оньһмжас (восприятяс) көлтә илгәчин серлд тогтсн зәңглвр күцц авачд

күрнү, аль угай? Авачин седкл авлну, аль угай? Эн сурвр-мудт хәрү өгхд ода деерән берк. Тегәд чигн хальмг келнә туск номин туснь олна келлһнә мергҗлт өөдлүллһнә көдлмшт бичкн орм эзлҗәнә.

Ода деерән келнә темдгүдин хоорндк семантическ залһлдана болн таарлһна төр басл күнд болх деерән, нәрәр хәләгдәд уга. Зуг 70-гч жилмүдт орс келнә номд зәрм шалһачнр "төрдг" кецмүд тогтаж, ухан болн текст гидг хойр медәсин хоорндк залһлда цәәлһхәр зүткләе. Болв терүнднь ода деерән бүтн нег юмн уга. Тер бийнь, Б. Н. Головинә келсәр, текстин ухан гисн – текстин нилчәр илткгдсн нег күүнә уханд тогтсн зәңглвр болдмн. "Келнә темдгин семантик (чинр)" гисн бийәснь онц нег юмна туск зәңглвр илткдг, эс гиж уханд сергәдг өвәрц болдмн. Терүнәс көлтә келнә темдг үүлдсн серлин оньдин сольгддг зәңглвриг салһж, олн болв чигн, тоота уха негдүлж, чинрмүд темдглж, шин уха тогталһнд сүүр болна.

Деер келгдснәс текстин ухан болн келнә темдгүдин семантик нег-негнләһән залһлдата гиж медж болхмн. Үгин семантик гисн нег уханас онцлад, олн юмс негдүлсн көдлмшин аш болдмн гиж келж болжана. Текстин ухан гисн онц серлин ашлвр, үгин чинрәс тогтсн ухан болдмн гиж болжана. Тиигчкәд, угин чинр текстин уха медүлхдән нег зәңглврин бүгдлгч (обобщающий) зүслвр (вариант) болж чаджана. Тегәд чигн келлһнә мергжлтин төр хаһлхд келлһнә күүндгч чинрмүд шалһхд, келнә темдгүдин чинр болн текстин ухан гидг медәсин хоорндк залһлда болн йилһвр эс илткхлә, дала юмнд күршговидн. Келнә темдгүдин чинр болн текстин ухан хамцхларн, келлһнә күүндгч чинрмүдиг невчк онцтаһар үзүлнә. Келхд, эврә чинрән зүүсн келлһнә тогтациг текстин уханла эс залһхла, лавта, ухалмжта, илткмжтә, көндәмжтә, орта гидг келлһнә чинрмүдиг медж болшго. Тиигхд, келнә темдгүдин семантик текстин уханд нилчән

күргхлә, текстин ухан хәрү келнә темдгүдин күүндгч арһст, теднә келлһнә холваст нилчән күргдг бәәдлтә.

Келлһнә тогтац авачин серл көндәхдән келнәс күч авх деерән, текстин уханас чигн түшг авна. Тегәд чигн зуг оньлд келлһнә тогтациг текстин уханас онц шалһна, дамшврт (практикд) болхла, күүндәнд, уха-медлцлһнд келлһнә тогтац текстин нег уха илткнә. Теднә хоорндк залһлданас көлтә келлһнә күүндгч чинрмүд хүврнә, сән, эс гиҗ му болна. Йирин урн литературт олзлгддг келлһнә күүндгч чинрмүд номин, эс гиҗ керг-үүлин келлһнә күүндгч чинрмүдәс зөвәр ик көндәмҗтә болх йоста. "Тиим йовдл юунас көлтә учрдви гихлә, урн келлһнд олзлгддг келнә эв-арһс зөвәр байн болчкад, наадк келлһнд орхнь седмҗтә, идвгтә, илткsн ухаһарн бийчлгч (личностный) болнә. Цуг эн деер келгдсиг шинҗлхлә, келн, Марксин келсншң, "дамшврт илткгдсн серл" болҗ һарчана. Онц келлһн уга. Эн эрк биш оньдин нег юмна цутхлң (содержание), уха, нег зәңг, зәңглвр илткнә. Тер илткдг арһиннь өвәрц келлһнә мергжлтин девсң үзүлнә. Бас нег "келлһн болн серл" гидг залһлданла хамдан шалһгдх төрнь – келлһиг, келнә тогтациг серлин кеермҗин халхас шинҗллһн болдмн. Кеермҗин седврмүд (идей) болн санмҗс (представления) ямаран чигн олн дунд социальн учрта болдмн. Тегәд чигн орн-нутгт күн болһн, классмудын йилһвр зөвәр хүврв чигн, зәрм өвәрцмүдән удандан хадһлна. Тегәд чигн олн дунд нег эрдмин үүдәвриг, жирһлин кеермҗин нег халхиг күн болһн эврәһәрн серлдән шиңгрәҗ, эврәһәрн үнлнә. Келлһнә мергжлт шинҗлсн ном келлһнә кеермҗин халхар оньһмҗин (восприятия) төр көндәлго өргжҗ чадшго. Зуг өндр шинҗтә, урн үүдәврмүд күүнә серл, зүрк көндәҗ, кеермҗин амрлһ – таасвр үүдәҗ, кех кергән күцәдмн. Урн литературин чинр өөдлүлхин төлә, бичәчнрин, шалһачнрин оньг урн келлһнә мергжлтд, эрк биш кеермҗин чинрт тусх зөвтә.

3. ХАЛЬМГ КЕЛЛЊНӘ ЧИНРМҮД.

А. Келлһнә чик гидг чинр.

Чик гидг чинр келлһнә һанц эс болвчн, һоллгч күүндгч чинр болдмн. Яһад эн һоллгч болҗахмби гихлә, чик келлһәр дамҗҗ, улс нег-негндән ухаһан медүлнә, чик гидг чинр келлһиг нег кевтнь батлна. Келлһн хаҗһр болхла, ондан күүндгч чинрмүднь: лавта, ухалмҗта, цевр болн н. ч. – көдлҗ чадшго. Чик келлһн эрк биш литературн келнә кемҗәһәр залгдна. Хаҗһр келлһн тер кемҗәг эвднә. Тегәд, чик гидг чинриг келлһнә һоллгч чинр гиҗ, олн зөвчлҗ, иим тодрха цәәлһвр өгнә: "Чик келлһнә тогтац келнә кемҗәнлә зоклцна". Кемҗән гисн келнә үүлдгч парадигматическ болн синтагматическ темдгүдин дундас, теднә зүслврмүдәс зуг негинь доталҗ шүүһәд авлһн болдмн. Кемр келлһнә делгрлтин алхц болһнд олн зүслврмүд дундас зуг негинь олзлад йовхла, наадкснь яахмби гидг сурвр төрнә. "Теднь олзлгдлго үлдх йоста",– гидг хәрү өгх кергтә. Зуг зәрмдән эн һолгдсн зүслврмүдин негнь келнә кемҗә мууһар медсн күүнә келлһнд олзлгдна. Тегәд, келнә кемҗә медх төр һарч ирнә. Эн төриг келнә оньлин тоод орулснд орхнь, психологическ болн дасмҗин (педагогическ) төрмүдт орулсн деер гиҗ сангдна.

Келнә кемҗәд цуһар нег зүсн биш. Зәрмнь гиигнәр уханд шиңгрәд, нам суръулиг орлцуллго медгднә. Зәрмнь суръулин нилчәр батлгдна. Зәрмнь нам дунд суръулин хөөн чигн медгдлго үлднә. Эн зүсн кемҗәсиг хураһад, келлһ өргҗүллһнә көдлмшт олзлсн болхнь, цань уга зөөр болх бәәсмн. Цаг ирвәс келнә кемҗән бас нег кевтән үлдхш, эн мел хүврәд йовна. Зуг ик зунь литературн келнд батрад, терүнә өргжлтд дөңгән күргнә. Келнә кемҗәг хүврүлдгнь юмби гихлә, олна жирһлд орлцсн дегтрмүд, олн зүсн келнә стильмүд болн номин цәәлһгч үүлдврмүд гиҗ, хәрү өгч

болхмн. Болв зуг эдниг заахла, хаҗhр болхмн. Кемҗәнә хүврлт олн зүсн учр деерәс hарна. Тедн дунд урднь чаңh бәәсн айлhин чинр унтрхла, культурин, политическ болн hардгч хотлмудар бәәршсн улсин хүврлт болн хольлт учрхла, бичг, суруль даслhна чинр өөдлхлә, олар литературн кел болн терүнә стильмүдин эв-арhс олзлҗ чадлhн өсхлә, кемҗәнә чинрнь чигн өсхнь маhд уга. Литературн кемҗә батлҗ цәәлhхләрн, терүг грамматикст, тольмудт болн селвгүдт (справочникүдт) онцлҗ барлна. Цәәлhсн кемҗәд эс цәәлhсн кемҗәдәс бат. Яhад гихлә, цәәлhсн кемҗән олнд медгдх деерән, шаңhар болн номар харсгдна. Кемҗән эвдрхлә, келнә ни-негнд, негдмжд (единству) харш болна. Цаг ирвәс келн чигн, терүнә кемҗән чигн хүврхлә, хуучн болн шин литературн келнә кемҗәд зергләд бәәдмн. Тиим йовдл кенә чигн санаhар сольгддмн биш.

Зәрмдән күн литературн келнә кемҗә медсн бийнь, залхурад, келлhнә чинә әрвлгч йосна үлмәд орад, гиигнәр келхәр седәд, кемҗә эвднә. Тиим үлгүрмүд хальмг келнд олн: "кен медҗәнә?" гихин ормд "кемҗәнә?" гинә, "hурвын" гихин ормд "hорвын" гинә, "күцл" гихин ормд "күсл" гинә, "хүв" гихин ормд "хөв" гинә, "үнсх" гихин ормд "үмсх" гинә, "үмсх" гихин ормд "өмсх" гинә, "дакад" гихин ормд "дәкәд" гинә. Эн эндүсиг зәрм номтнр нам сәәнәр цәәлhлго, күчәр зокалмудар келлhнд орулх саната. Тернь хаҗhр болх деерән, келлhнд хоран күргнә, яhад гихлә, наадк зокалмудыг эвдхд зөв өгнә. Тегәд бидн эврә эндүсиг амн келлhнд харhдг эндүсин тоод орулад, нәрәр шинжлҗ, келлh эвддг чинринь бahрулх йоставидн. Тер учрар, күүнә нилчәр келнд бас нег чинр хадhлгч гидг йосн бәәдмн.

Суруль бийнь келнә кемҗә меддг авъяс өгхш. Литературн кел меддгин тоод ордг улс дунд чигн зәрмнь кемҗәг сәәнәр, зәрмнь мууhар меднә. Тегәд чигн М. Горький литературн орс кел харсхдан, бичәч нертә олн улст литературн келнә кемҗә медүлҗ, дасхдг бәәсмн.

Литературн келнә кемҗән келнә тогтацин олн зүсн давхрмудт харһдг парадигматическ болн синтагматическ зүслврмүдин дундк шүүвр болн теднә хүврлт зална. Тегәд чигн келнә тогтацин иим зүсн кемҗәд йилһҗ болхмн:

1. Амллһна (произносительн) кемҗән делгрсн келлһнә алхц болһнд, онц үгин ниилвр болһнд харһдг, селлдсн фонемсин, эс гиҗ теднә соңсмҗин зүслврмүдин негинь шүүхд залач болна. Келхд, *күчтә – күштә, йовна – йомна, болва – болыв, сууйа – суй, умшх – омшх, үвл – өвл* болн н. ч.

2. Дүлцин – чинврин (удареня) кемҗән хальмг келнд күнд биш. Яһад гихлә, хальмг келнә үгин дүлц оньдин сүүлин ниилврт тусдг йоста. Тегәд чигн үгин эцүст йовсн удан эгшгүд деернь туссн дүлцәс көлтә ахрдҗ оддг, үлгүрлхд, *ямаан – яман,* болв *ямаанды, темәән – темән,* болв *темәәнде* болн н. ч. Түрүн биш ниилврмүдт эгшгүдин удан – ахр гисн селлдән (чередование) фонематическ чинр эс зүүсн учр деерәс эдн зуг орфоэпьт темдглгдхәс биш, орфографьт ахр эгшг мет темдглгднә. Ахрдсн эгшгүд болхла, фонематическ чинр зүүнә, үлгүрлхд, *көрәд – көлдәд болвы, көрәде – көрәһәр көдле.* Тегәд чигн ахрдсн (редуцированн) эгшгүдиг орфографьт темдглх кергтә. Удан эгшгүдиг зуг түрүн ниилврт бичҗ болҗана, үлгүрлхд, *күн – күүн, хөн – хөөн, сө – сөө, бә – бәә, бәг – бәәг* болн н. ч.

3. Үг-тогтагч (словообразовательн) кемҗән шин үг тогтахд ямаран морфемиг яһҗ бәәлхиг заана, үлгүрлхд, *-ч, -ач, -әч* гидг суффиксмүд күүнә эрдм, кедг үүл темдглнә, тегәд бәәлһнә нердин сүүрәс тиим чинртә үгмүд тогтана: *үкр – үкрч, хөн – хөөч, хулха – хулхач, худл – худлч, мөрн – мөрч* болн н. ч.

4. Морфологическ кемҗәд морфологическ кевмүдиг болн теднә холвлдас ямаран кевәр ниицдгиг заана. Келхд, өггч киискврт "нанд" гихин ормд "намд" гихиг, "деегүр" гихин ормд "деерәһәр" гихиг, "дундаһур" гихин ормд "дундаһар" гихиг, "келий" гихин ормд "келйә", "суй" гихин ормд "су-

уйа", "бәй" гихин ормд "бәәйә", "hарыв" гихин ормд "hарва" гихиг заана.

5. Синтаксическ кемҗәдәр амр болн давхр зәңгсиг яһҗ тогтадгиг заана, зәңгин мөчмүдин дара медүлнә.

6. Үгмүдин кемҗәд шүүврин ирлцмҗ зааж, доталлһиг зална. Эн саамд литературн келнәс hазалгдсн үгмүд болн келц үгмүд (фразеологизмс) күцл-көөгч ирлцмҗәр залгдж, келлһнд олзлгддгиг илткнә.

7. Ода цагт келнә номд зәрмдән стилистическ кемҗәдин тускар бичнә. Тиигхләрн, үгин, эс гиҗ синтаксическ тогтацин чинриг бүкл текстин стильлә эс таарсна тускар бичн, учринь шалһна.

Литературн келнд чаңһ болн сул кемҗәд бәәдмн. Түрүңк зүсн кемҗәдиг цуһар медх йоста. Хойрдгч зүсн кемҗәд медҗ авхд күнд болчкад, әмд келнд дару-дарунь гилтә эвдгднә, яһад гихлә, ик хүврлт келлһнд орулдго төләдән, эдн сәәнәр оньһгдхш. Тегәд чигн эдн сәәнәр йилһгдҗ шинҗлгдәд уга. Келхд, *чаңһар – чаңһур, деерәһәр – деегүр* болн нань чигн, амн келлһнд чигн, бичмр келлһнд чигн олар олзлгдна, тегәд келлһнә чинр эвднә.

Б. Келлһнә лав, эс гиҗ лавта гидг чинр.

Лав гисн чинр кезәнәһәс келлһнә нег эркн болн һоллгч чинр болҗ тоолгда. Античн цагин келмрчнр "түрүн болн эркн неквр болдгнь – келлһнә тодрха" гиҗ тоолдг билә. "Тодрха" гидг медәнә цутхлңнь ода цагин лав, эс гиҗ лавта гидг чинрин медәнлә өөрхн.

Аристотелин келсәр, келлһн тодрха биш болхла, тер тәвсн күцлән күцдгож. "Үгин үнтәнь – тодрха болн дора биш боллһн",– гиҗ эн келдг бәәж. (Античная теория языка и стиля. М.-Л., 1936. С. 175.) Античн цагас авн сәәнәр келҗ, бичҗ чадлһиг чикәр ухалҗ чадлһнла негдүлдг болла. "Зуг

тодрха ухаг тодрхаһар илткҗ болдмн. Кен тодрхаһар ухална, тер тодрхаһар зәңглнә" гидг афоризмс бәәдг.

Цицерона тоолврар, "үгмүд медәсин лавта нерд болҗ, медәслә хамдан гилтә үүддгҗ, үгмүд дунд тегәд кергтә шүүвр кегдх йостаҗ". (Античная теория языка и стиля. М.-Л., 1936. С. 209.)

Пушкинә тоолврар, номин келн болн урн литературин келн хамгин түрүнд лавта болх зөвтәҗ. "Лавта болн ахр" гисн түүкләнә хамгин үнтә хойр чинр болдмн. Эдн мел уха болн уха керглнә. Терүг уга ямаран чигн ке үгмүд күцәх юман күцәшго",– гиҗ А. С. Пушкин бичсмн. (Русские писатели о языке 18–20 веков. Под ред. А. М. Докусова. Л., 1955. С. 123.)

Л. Н. Толстой үгиг лавтаһар олзлдг авъяс некҗ ноолдхларн, шүрүлкҗ: "Кемр би хан болсн болхнь, олзлсн үгиннь чинр меддго бичәчиг хамгин түрүнд бичдг арһинь таслад, дарунь зун бурад гүүлгдг зака һарһх биләв",– гиҗ бичсмн. (Там же. С. 288.)

А. М. Горький келлһнә мергжлтд бас шилтмһә оньган өгдг билә. "Келнә цевриг, ухана лавиг, хурциг некч ноолдлһн – культурин зер-зевин төлә ноолдлһн болдмн. Тер зер-зев хурц болх дутман, чикәр зөрүлгдсн болх дутман, улм диилмҗтә болад йовдмн". (Там же. С. 325.)

Келлһн лавта болхин төлә, илгәч тодрхаһар ухалҗ чадх йоста, келлһндән орулҗах юман сәәнәр медх зөвтә, олзлсн үгмүдиннь чинрмүдинь чигн цань уга сәәнәр медх йоста. Келнә ном келлһнд лав үүдәгч учр-уршгуд олж, номин медәс бүрдәҗ, термин болад уга лав, эс гиҗ лавта келлһн гидг үгмүдәр термин кеһәд, олнд цәәлһх зөвтә. Сән келлһнә күүндгч чинр болдг лав гисн юмби? Энүг "келлһн – җирһлбәәдл" болн "келлһн – ухаллһн" гидг хойр залһлдаһар цәәлһҗ болхмн. Келлһнә лав (точность) гисн хамгин түрүнд үгмүдин болн теднәр темдглсн җирһл-бәәдлин юмн, йовдл, бәәдл хоорндк һо туслцвр – ирлцмҗ болдмн. Онданар келхд,

лав гисн олнд зөвчлгдсн үгин чинр болн келлһнд олзлгдсн үгин чинр хоорндк ирлцмж гиж цээлһж болхмн. Тиим туслцсн ирлцмж "келлһнә үг – юмн" гидг залһлдаһар шинжлгднә. Келлһн лавта болхин төлә, терүнд орлцсн үгмүд келнә диглмжд батлгдсн чинрмүдтәһән олзлгдх йоста.

Лексическ, эс гиж үгин кемжән гидг термин цээлһхләрн, терүг зуг литературн гисн цол авсн үгмүд олзлдг зөв өггч арһ гиж нерәдж болхмн.

Лав зуг лексико-семантическ халхарн чикәр олзлгдсар цээлһгдхш. Келлһнә чик гидг чинр "келлһн – келн" гидг залһлдаһар цээлһгднә. Келлһнә тогтац литературн келнә кемжәнлә ирлцхлә, терүг чик гиж нерәднә. Лав болхла, "келлһн – жирһл-бәәдл" болн "үг – юмн" гидг хойр залһлдаһар цээлһгднә. "Келлһн – жирһл-бәәдл" гидг залһлдаһар дамжж, жирһл-бәәдл медж авгдна. Яһад гихлә, харһсн йовдл, бәәдл цань уга лавтаһар темдглх үгмүд хәәгднә. Медж авсна ашнь келлһнд батлгдна. Күүндән уга уха-медлцлһн тогтдгго, күүндән болдго, тиим болхла, келлһнә мергжлтин ил үзгдм төр чигн уга болна.

Келлһндән лавта болх саната күн "келсн тоотан сәәнәр мед" гидг зокалар һардвр кех йоста. Болв келлһн цуг халхарн лавта болхин төлә, зуг юмна лав зүүснь баһ. Келлһнд медәнә лав гиж бәәдг. Энүнд келлһнә цутхлнд темглгдсн медән диглмжлә ирлцх зөвтә. Энүнә тускар Л. Н. Толстой бичсмн: "Үг – ухана илтквр. Тегәд чигн үг темдглсн юмнлаһан ирлцх йоста. Әмтнә уха-медлцлһнә һанцхн эв-арһнь – үг болдмн. Уха-медлцлһн сән болхин төлә, келгдсн үг болһнд олна уханла ирлцсн болн лавта медәс үүдәм үгмүд олзлх кергтә. (Там же. С. 285.) Медәнә лав хәәж, Н. А. Некрасов Л. Н. Толстойд иигж бичж: "Ухаһан намд харм болна, тедү дүнгә угатяһар би терүгән хавлнав". Цааранднь эн: "Ондан күүнд тодрхаһар болн илткмжтәһәр күргж эс чадм ухан күүнд уга",– гиж бичсмн. Тегәд чигн эн "тавн мөрин төлә толһаннь экн шууртл сөөни дуусн" суудг бәәж. Онь-

дин ухаг болн келлһиг хурцдулдгнь – көдлмш, толһан экнә гүжрлт болдмн. Оньдин келлһндән, ухана халхднь оньган өгәд бәәхлә, аш сүүлднь сән күцәмжд күрч болхмн. Ямаран чигн ухаг лавтаһар болн тодрхаһар илтклһнә чадвр зуг келнәннь үгмүдин диглмжин арһсиг нәрәр медсн, тер медрлән оньдин өргжүләд, мергжүләд бәәсн күүнд ирнә.

Лавта гидг келлһнә күүндгч чинр келлһнә ухана болн жирһл-бәәдлин юмна хоорндк ирлцмж үүдхлә, үгмүдиг бүкл чинрмүдтәһинь олзлхла, илткгднә.

Лавта келлһ тогтахин төлә иим учр-уршгуд кергтә:

1. Келгдсн юман медлһн гидг учр-уршгиг келнә биш гиж нерәддмн. Болв келнә болн сегәнә негдмж (единство) ухалхла, медгдмж келнә эв-арһсар дамжж болдгиг санхла, деерк учр лингвистическ халхарн чигн эргжәнә. Келнә диглмж (системиг) медлһн күчтә зер-зев болдмн.

Келлһән өргжүлх дутман, келнә диглмжиг улм гүүнәр болн өргнәр медх дутман, күн болһн медмжин арһан чигн мергжүлнә. Медмжин арһ мергжүлхлә, келлһнд жирһлбәәдлиг мууһар медснәс көлтә учрдг хажһрмуд болн эндүс харһшго. Тегәд эн келнә биш болсн учр келлһнә (келнә) мергжлтд эркн орм эзлнә. Зуг лавта гидг чинр сән келлһнә цуг чинрмүдлә залһлдата.

2. Хойрдгч учринь "эврә лингвистическ" гиж нерәдж болхмн: кел медлһн, терүнә диглмжиг, серлин көдлмш илткдг арһсинь медлһн болдмн. Келлһән лавта болхин төлә, келнә лексическ диглмж медх кергтә. Энүг ил үзгдм келнә учр (аспект) гиж нерәднә.

3. Һурвдгч учр урдк хойрар сүүр кенә. Энүнд юм медлһн, келнә диглмж болн терүнә ил үзгдм күүндгч үүлдврт орлцсн арһсинь туслцулж чадлһн орна. Келлһнд оньдин жирһлбәәдлин юмн болн үг хоорнд лавта туслцвр тогтх зөвтә. Тиим чадврт күрлһн амр юмн биш. Терүнә төлә зәрмдән күн наснаннь ут туршт чадвран мергжүлх йоста. Ямаран лингвистическ ил үзгдм эв-арһс келлһиг лавта кедви гиж сурхла, иим хәрү өгч болжана.

Негдвәр, үгиг чикәр олзлдг чадвр. Келлһнә лав келнә диглмжд лексическ давхрла залһлдна. Чикәр олзллһн гисн зөвәр өргн чинртә медән. Терүг дотрнь кесг әңгәр хуваҗ болҗана. Келнә синонимическ арһсиг медхлә, синонимическ зергләнәс чикәр кергтә үг шүүҗ авч болҗана. Тиигхлә, келлһн, илтквр лавта болж, күргҗәх уханла һоодан туслцхнь маһдго. Тегәд чигн Л. Н. Толстой бичәчин мергҗлтиг "һанцхн кергтә болм үгмүдиг кергтә ормднь бәәлҗ чадлһн" гиҗ нерәдсмн. Эннь ик урчин эврәннь бәрц (кредо) болвчн, наадк улст чигн чик заавр болҗ чаджана. Тегәд чигн өдр болһн ямаран чигн халхар уха-медлцсн күн болһн келсн үгән шинжлҗ, келлһән тогтах йоста. "Олн дунд үгән шинжл, онц йовн хувцан хәлә" гидг хальмг үлгүр келсимдн дөңнҗәнә. Келмрч күн кезә чигн келсн үг болһниг яһад, юн учрар, ямаран чинртәһәр олзлсан медҗ, нәәһинь олад, илткмжтәһәр цәәлһҗ чадна.

Хойрдвар, үгән чикәр олзлсн күн келлһндән харһх эндүсәс гетлнә. Тер эндүс оньг уга, хоома болдг учр деерәс күүнә келлһнд харһна. Келлһнә мергҗлтән өөдлүлх күн тиим эндүсләһән ноолдх йоста.

Һурвдвар, үгиг чикәр олзлхин төлә, күн болһн үгмүдин олн чинр медж, чинр болһниг йилһҗ чадх зөвтә. Олн чинртә үгмүдин чинрмүд үгмүдин холвлдаст йилһрнә. "Йирин үг негхн чинртә болдмн биш. Эн хамелеоншң холвлдан болһнд зүсн-зүүл өңгән үзүлдгнь бәәтхә, нам ондан чинр чигн зүүҗ чадна",– гиҗ Ю. Н. Тынянов бичсмн. (Тынянов Ю. Н. Проблемы стихотворного языка. М., 1965. С. 77.) Олн чинртә үгин олзллһна зергләнд нег бүкл негдмжд үүдсн, нег үгин эргмд бәәршсн зүслврмүдин нег бүгдлгч чинр бәәдмн.

Дөрвдвәр, үгән чикәр олзлхин төлә омонимсиг тодрхарһар йилһҗ чадх кергтә. Омонимсиг эс медхлә, келлһнд хойр ухата илтквр, "каламбур" чигн харһад бәәдмн. Тиим эндүс сурһульчнрин амн болн бичмр келлһнд олар харһна.

Тавдвар, үгән чикәр олзлхин төлә нег уңгта, төрл үгмүдиг

йилһж чадх кергтә. Эдн чинрәрн чигн, олзлгддг ормарн өөрхн, зуг үг-тогтагч тогтацарн йилһрдг йоста. Эдниг зәрмдән паронимс гиж нерәднә. Эдн әдләр гилтә, өөрхнәр соңсгдсарн эндү үүдәнә. Хальмг келнд эднә туск төр кергтә кевәр хаһлгдад уга. Тегәд чигн эн халхар олн эндүс харһна, үлгүрлхд, "гемтх, гемнх, гемшх" гидг үгмүд ода деерән хоорндан сәәнәр онцрад уга.

Зурһадвар, үгән чикәр олзлхар седжәхлә, жирһлин уутьхн ормд олзлгддг үгмүдин, үлгүрлхд, ондан келнә өгйәлврмүд, номин терминмүд (нерәдврмүд) болн н. ч. олн зүсн үгмүдин чинр медх кергтә. Бүгдин мергжлт өргжхлә, медрлин дүңгнь өөдлхлә, түрү цагт кергтә тольмуд олзлхла, келлһндән оньган өгәд бәәхлә, келлһнәстн эндүс әрлж, келлһнә мергжлттн чигн өөдлх.

Ил үзгдм харһлт уга болхла, эс гиж ил үзгдм харһлт бәәвчн, олн улсла харһлт болхд, келлһнә лавта болм некврнь улм чаңһрна. Керг-үүлин келлһнд бас чигн олн чаңһ некврмүд тәвгдв чигн, лавта гидг чинр һоллгч орм эзлнә. Олна-публицистическ болн номин стильмүдт эн чинр бас ик үнтә.

Номин келлһнд лавта гидг чинр терминмүдиг (нерәдврмүдиг) чикәр тогтаж олзлснд үүднә. Номин түргн өргжлт, терүнә социальн чинрин өөдлт, номин зәңглврмүдин өслт – эдн цуһар өдгә номин өмн терминологин төр хурц кевәр тәвжәцхәнә. Терминмүдиг чикәр олзллһна төриг өдгә келнд эрк биш шулуһар хаһлх кергтә. Яһад гихлә, мана цөн улсин келнд нег күүнә эндү орс келнд орхнь, миңһн холван үлүһәр харш болна. "Өөдән" гидг үгиг "деегшән" гидг үгәр сольж болдгиг, *хамаран? альдаран?* гидг сурврт хәрү өгдгиг цуһар меднәвидн, болв шидрәс авн газетд чигн, дегтрмүдт чигн "өөдән" гидг үг "өндр" гидг үгин ормд олзлгддг болла: "өндр гиич" гихин ормд "өөдән гиич", "өндр урһц" гихин ормд "өөдән урһц", "өндр процент" гихин ормд "өөдән процент" гидг болла. Тернь хаждр. Халх-моңһл келнд "зохиох"

гидг үүлдгчәс "зохиол" гидг термин үүдәж, мана "үүдәвр" гидг үгин ормд олзлдг болла. Мана хальмг келнд "зоках" гидг үүлдгчд "үүдәх" гидг чинр уга, энүнд зуг "ирлцүлх, таарулх" гисн чинр зүүгднә, тегәд чигн хальмг келнд "закал" гидг үгд "таарулх, ирлцүлх йосн" гидг чинр зүүгднә. Шидр халх-моңһлин "зохиол" гидг үгиг "хальмгшлулад", "зокъял" гиж олзлдг болувидн. Тернь хальмг чигн биш, моңһл чигн биш болад, алмацлһ үүдәнә.

Шин терминмүд хәәх кергтә, сән, лавта терминмүд уга ямаран чигн келн өргждмн биш, болв шин термин "үүдәхләрн", ца-наадкинь шинжлж, эвинь олж, учринь зааж, болһамжтаһар литературн келнд орулх кергтә. Шидр "устул" гидг үг "һазалад", "сандл" гидг үг ормднь олзлдг болла. Эн юн гидг үг болҗахмби? Кемр "йовдл", "бәәдл", "сууудл", "уйдл" гидг үгмүдлә дүнцүлхлә, "сандл" гидг үгд "сан" гидг унг йилһж болхмн.

Тегәд, күүнә келнәс "өгйәлснь" чигн, эврә келнә эв-арһсар "үүдәснь" чигн терминмүдин хоорндк залһлдас оньгтан авх йоста. Төрл келнәс авсн үгмүд бас сән "олз" биш, яһад гихлә, хальмг келнә аһуд "хәр күүнәһән" медүләд, "эврә" чинрән немдгәрн, келлһнә уха эвднә. Шин термин (нерәдвр) авхларн, үүдәхләрн, терүнә һол ухаг эрк биш цәәлһх кергтә, кезә, альд, ямр кевәр терүг олзлдгиг зааһад, учринь медүлх кергтә.

Урн келлһнә лав йирин келлһнә лавас невчк өвәрцтә, яһад гихлә, урн стилин келлһнд үг болн үгәр темдглгдсн юмн хоорндк бүкл туслцвр баһдна, терүн деернь олн зүсн седмжин зургч, эс гиж үнлгч немрмүд оньһгдна. Тегәд чигн зәрм стильмүдин контекстд лавта гидг чинр зөвәр дүңнмжтә (приблизительный) болна. Урн келлһнә лав илгәчин иим һурвн зүткмжәс (из устремлений) көлтә тогтна:

1. Үг болн үгәр темдглсн юмн хоорндк ирлцмжтә туслцвр.

2. Үг болн үгәр темдглсн юмна седврин – кеермжин үнлвр хоорндк туслцвр.

3. Урч (художник) ил үзгдм стилин күцл күцәхәр зүткх йоста.

Урн үг темдглсн юман бүклднь үзүлхш, терүнә цуг залһлдасин аһу зурхш, зуг дүрин үндсинь ил үзүлн, зәрм халхинь илткнә. "Ахрдмж уга – урлмж уга. Поэзин үндсн – цутхлңгин ахрдлһнд үүднә",– гиж Н. Г. Чернышевский бичсмн. (Русские писатели о литературе. Л., 1955. Т. 2. С. 339.) Цутхлңгин ахрдлһн ил үзгдм оньһцин кевмүдт, урн дүрд нег юмна кевәр олна чинр үзүлж илткгднә. Тегәд "урна лав" гисн юмна мөчин чинр болн лав болдмн. Тер мөчәр эдлгч серлд болн санмжд жирһл-бәәдлин урна халхарн чик зург үүднә. Лавта мөч шүүж авхин төлә, урна харан болн дүрслгч шиңгрүллһн баһдна, деернь медрл кергтә болна.

"Келлһн – юмн" гидг залһлдан урн келлһнд чигн ик орм эзлнә. Лавта урн үг юмиг гүүнәр, олн халхаснь медснәс көлтә үүднә. Тедн дунд ухалмжин, медәнә, урлгч болн дүрслгч шиңгрүллһн болн оньһвр һоллгч орм эзлнә. Тегәд чигн лавта урн үг зәрмдән юмиг өвәрцтә кевәр секж, өврмж үүдәнә. Урна лав зөвәр өвәрцтә болвчн, сән келлһнә лав мет, "үг – юмн" болн "үг – урчин серлин көдлмш" гидг залһлдасар сүүр авна. Урна лавин өвәрц темдглхләрн, бидн сән, үлгүр болм келлһнә тускар келжәнәвидн. Тегәд урн литературт лавин төр хойр халхта: негнь – келлһнә бүгд мергжлтин халх, яһад гихлә, урн келлһнд ондан ямаран чигн келлһнд мет, "юмна" болн "медәнә" лав эвдрх зөв уга, хойрдгчнь – урлмжин халх. Энүнд хәләгддгнь – дүрслгч лав болдмн.

В. Келлһнә ухалмж гидг чинр.

Ямаран чигн келлһнд ухалмж (логичность, логика) бәәх йоста. Тегәд ухалмж (логичность) гидг келлһнә чинр лав гидг чинрлә шахр залһлдата болвчн, терүнәс зөвәр йилһрнә. Келлһнә ухалмж хамгин түрүнд "келлһн – ухаллһн" гидг залһлдаһар сүүр авна. Ухалмжта келлһнд терүг тогтасн үгмүд

хоорндк семантическ залһлдас ухалмҗин йосар зоклцна. Келлһнә тогтацин әңгсин тодрхань келлһиг түрлго оньһхд нилчән күргнә. Лав ухалмҗин түрүн учр болдмн. Лавго келлһн ухалмҗта болшго. Лавта гидг чинр келлһәр илткгдсн келлһнә тогтацин болн юмна бәәдлин, медәсин хамцмҗин хоорндк залһлдасин туслцмҗар тогтагдна. Тер туслцмҗ үгин давхрт тогтна: "үг – юмн, үг – медән" гиҗ туслцна. Келлһнә лав теткх келнә эркн учрнь – үгмүдин һо чинртәһинь олзллһн болдмн, эс гиҗ келлһнә лав чигн болшго, ухалмҗта чигн болҗ чадшго.

Ухалмҗ гидг келлһнә чинр мадниг үгин медләс һарһад, келлһнә мөч болдг кемәцин медлд, синтаксисин давхрт оруллҗана. Ухалмҗта болхин төлә, кемәц тогтасн әңгст чигн, кемәцәс тогтсн текстд чигн ухана зөрлцмҗ (противоречивость) уга болх йоста. Лав үгмүдин давхрла залһлдхла, ухалмҗ кемәцин болн текстин синтаксическ тогтацла залһлдата.

Ухалмҗ тогтадг учр-уршгуд, лавин учр-уршгуд мет, экстралингвистическ тогтацин һазак болн тогтацин, эс гиҗ келнә дотак гиҗ хувагдна.

Негдгч учр-ршг – экстралингвистическ болдгнь эн. Хүүвллһнә ухалмҗла (логиклә) таньлдлһн гисн – шин үн хәәгч, чик хүүвллһнә кемҗәдлә болн бәрцмүдлә таньлдлһн болдмн. (Кондаков Н. А. Логический словарь. М., 1971. С. 251.) Ухалмҗта бичлһ болн келлһ дасх күцл тәвсн күн түрүн авгтан ухалмҗта ухаллһ дасч авх йоста. Түрүн шиндән күн ухаһан чаңһ соңсмҗар (дисциплиһәр) агсх йоста, ухаллһндан ухалмҗин эндүс һарһлго бәәх зөвтә. Зуг йовдлыг медҗ авхдан хүүвллһнә ухалмҗар һардвр кесн күүнә зәнгллһн ухалмҗта болҗ чаддмн.

Хойрдгч учр-ршг – тогтацин, эс гиҗ келнә дотак болдгнь эн. Энүнд келлһнә тогтацин әңгсиг зөрлцмҗ угаһар болн ухана залһлдаһар бүрддг келнә эв-арһс медлһн орна. Эн хойрдгч учр-уршгиг келлһнә күүндгч, уха-медлцлһнә давхрт

үүлддг зәңгллһнә, эс гиҗ нәәрүллһнә ухалмж медж авлһн гиҗ нерәдж болхмн. Зәңгллһнә ухалмж оньһлһна, медж авлһна ухалмжас күүндәчүр келлһнә саамд зөрүлгдсн залмжарн йилһрнә. Зәңгллһнә ухалмжиг хадһллһн, эс гиҗ эвдлһн соңсачнрин, эс гиҗ умшачнрин оньһлһнд шалтглна. Келлһнә мергжлт гидг номин халхар хәләхнь, зәңгллһнә ухалмж даслһн медврин (познания) ухалмж дасснас юуһарн чигн дор биш неквр болжана. Келлһнә шинжүрмүдт тохрсн зәңгллһнә ухалмжин илтквр, келлһнә саамин ил бәәдл болн медвриг үнллһнә бәрц (критерь) келһн – цуһар эдн зәңгллһнә ухалмжин шалһвр зөвәр гиигрүлж, терүнә йирин эндүсиг цәәлһж болм арһ өгч, илтксн цутхлңгиг ухалмжта кевәр бүрдәдг чадвр агсч (тренируя) болхмн. Ухаллһна ухалмжиг шинжлхд берк болвчн, зәңгллһнә ухалмжиг келнә шалһврин юм кеж авх кергтә.

Келлһнә ухалмж тогтадг түрүн келнә учр-уршгуд болдгнь синтаксическ-синтагматическ учр-уршгуд болдмн. Эднә зәрмнь кемәцин аһуд, зәрмнь кемәцин холвлдаст, зәрмнь бүкл текстд үүлднә. Кемәцин аһуд үүлддг ухалмжин учруршгуд:

1. Хойр үгин залһлдан зөрлцмжго болх йоста. Ирлцшго медәс негдүлхлә, кемәцд алогизм, зөрлцмж, буру ухан төрнә. Ухалмжин халхасн зәрм үгмүд хоорндан залһлддмн биш, үгмүдин хоорндк залһлдана ухалмж эвдхлә, таагддго (непредвиденный) инәдн (комизм) төрдмн.

2. Ухалмжта келлһ тогталһнд эркн учр-уршг болдгнь – үгмүдин чик даран болдмн. Цаглгч мөчлврин медлд зәңг хойр мөчлгднә: кемәцин эклц болдгнь – төр (тема), шин юм зәңглдгнь, күүндәнә, уха-медлцлһнә һол болдгнь – зәңглвр (рема) гиҗ хувагдна. Ухалмжнь чикәр тогтсн, стиләрн саармг (нейтральн), дундын кемәцд хальмг чигн, орс чигн келнд төр зәңглврин урд йовдмн. Цаглгч эркн зәңглврнь кемәцин сүүлд тәвгднә.

3. Кемәц дотр ухалмж тогтахд зәрмдән үгин дүүрлтин

өвәрцс дөңгән күргнә. Кемәцд болн текстд ухалмҗ тогтахд церглгч болн орц үгмүд орлцна. Зәңгллһнә ухалмҗ эвддгнь – плеоназмс, эс гиҗ келлһнә җисәнд ордг ухаһарн давтгдсн, үлү, кергго үгмүд болдмн.

Бүкл текстин аһуд үүлддг ухалмҗин учр-уршгуд:

1. Ухалмҗ текстд тодрхаһар болн чикәр олзлгдсн келлһнә эв-арһсас көлтә, текстин онц кемәцмүд хоорндан залһлдснас көлтә учрна. Келлһнә ухалмҗ ухана җисәг дахҗ, терүг темдглх йоста. Зерглдсн зәңгсиг хаҗһрар холвснас көлтә, келлһнә ухалмҗ эвддг эндүс – хамгин делгрңгү харһдг келлһнә ухалмҗин эндүс болдмн.

Келлһнд зәңгсин хоорндк залһлда медүлдг олн зүсн эварһс бәәдг. Тедн дунд үгмүдин давтвр (повтор), синонимс олзллһн, анафорическ орч нер олзллһн болдмн, үгүрлхд, "Биофакд нәәмн кружокуд бәәнә. Эдн кафедрмүдт көдлнә. Эдн хөрн җилдән бәәнә",– гидг текст умшхла, хойр ухан ирнә: кафедрмүд хөрн җилдән бәәдв, аль кружокуд хөрн җилдән көдлдв? Терүнә ормд: "Биофакин кафедрмүдт нәәмн кружокуд хөрн җилин туршт көдлҗәнә",– гиҗ бичхлә, сән болх билә. Яһад гихлә, зәңгллһн һол ухаһан геелго, ахр болв, давтлһн чигн баһрв.

Зәрмдән келлһнә ухалмҗ зәңгсиг залһдг холвас хаҗһрар олзлснас көлтә эвдрнә. Тиигхлә, илгәчин уха дахч, терүгинь оньһхд берк болна, үлгүрлхд, "Чамаг дегтр гееснәс төлә ("көлтә" гихин ормд) библиотек мөңг некчәнә". Эс гиҗ: "Чамаг дегтр геесн (төлә биш) төләд библиотек мөңг некчәнә." Ода деерән иим төр хальмг келнд хаһлгдад уга.

2. Нег уханас ондан уханд орсан темдгллһн – ухалмҗта келлһ тогталһнд бас эркн орм эзлнә. Зәрмдән илгәч ухалһнаннь зәрм алхцмудан келлһнд темдглхш. Нег зәңгллһнәс ондан зәңгллһнд орсан эс темдглхлә, инәдн (комизм) төрнә.

3. Текстд ухалмҗта бүрдәц кедгнь – абзац һарһлһн болдмн. Абзац гисн нег һол уханас ондан һол уханд, эс гиҗ улан мөрт күртл тогтсн текстин тасрха болдмн. Цутхлңгарн

абзац бүкл нег әңг болдмн. Шин абзац шин уха медүлсән темдглнә. Чикәр бүрдәсн абзацмуд авторин ухаг мөрдхд, даххд нөкд болдмн.

4. Илткcн цутхлңла ирлцсн синтаксическ тогтац чикәр шүүж авлһн бас текст бүрдәхд темдгтә орм эзлнә. Илгәчин ухаг дегд цуцлад, ахр зәңгсәр темдглж, эс гиж дегд оралдулад, давхр зәңгсәр темдглж илткхлә, ухалмж бас эвдрнә.

5. Текстин медлд ухалмж терүнә тогтврас болн цутхлңгинь илткcн эв-арһсас көлтә му, эс гиж сән болна.

Кезәнә текстин тогтвриг (композициг) келмрчин "келлһнә төр делгрүллһнә ухалмж" гиж тоолдг бәәсмн. Кесг әңгәс тогтсн, хойр, һурвн, дөрвн, тавн, нам зәрмдән долан әңгтә келлһнә тогтвр (композиц) олзлдг бәәж. Ода зуг һурвн әңгтә тогтвр үлдв. Иим тогтврта текстлә дигтә жирһлбәәдлин болн ухаллһна өвәрцс ирлцнә. Келлһнд эн әңгсин хоосн аюдан кесн залһлдан биш, ни-негн, әмд бүкл негдмж болж, келмрчин һол уха болн күцл илткнә",– гиж Е. А. Ножкин бичнә. (Смысловое восприятие речевого общения в условиях массовой коммуникации. М., 1976. С. 68.) Ножкинә келмрчин келлһнә тускар келсиг ямаран чигн ондан текстд зөрүлж болхмн. Ухалмжарн тодрха тогтвр (композиц) ямаран чигн келлһнд кергтә. Тогтврин зокалмуд келлһнә үүдәврин зүслврәс (жанрас) көлтә йилһрвчн, зәрм тогтвриг универсальн зокалд тохрсиг темдглж болхмн. Келхд, оршл (вступление), һоллгч әңг (основная часть), товчлвр (заключение) гидг әңгс ямаран чигн текстд харһна. Илткл (доклад), лекц, статья, нәәрүлвр, цәәлһгч бичг (объяснительная записка), тооцан (отчет), зурц (очерк) – цуһар эдн һурвн әңгтә болна. Яһад гихлә, һурвн әңгтә тогтвр ухаллһна кецлә, ухалмжла туслцна.

Оршл, эс гиж орулгч әңг, умшачиг, эс гиж соңсачиг текстин цутхлңгиг амрар оньһлһнд белднә, зәңглврин на-цаадкинь медхд нөкд болна. Орулгч әңг психологическ халхасн чигн керглгднә. Яһад гихлә, эн бийән белдх, оньган хурц-

дулх цаг өгәд, эдлх зәңглвриг ухандан шиңгрәх арһинь күүнд икдүлнә, кергтә цәәлһвр болна.

Һоллгч әңгд текстин һол цутхлң бәәлгднә. Эн ухамедлцлһнд хамгин ик болн эркн чинртә болчкад, һол орм эзлнә. Энүнд әңгсин ухалмҗта бүрдәц, ухаллһна болн зәңгллһнә дарата өргжлт, келгдсн тоотын ил герчлмж (доказательность), цуг әңгсиг ухана ирлцсн негдмж кесн кемәцин, зәңгин, текстин дота холвлдан илткгднә. Энүнд текстин ухалмҗта бүрдәц тогтах гисн эркн чинр зүүсн некврмүд күцәгднә.

"Товчлвр текстин тогтврин "үүд" хаана. Келлһнә сүүлин әңг болсарн, эн ээрәд, чилгчинь эклцләнь залһх зөвтә. Эн әңг – цуг келлһнә ашлвр болдмн. Энүнд соңсач-авач цань келх, немх юмн уга болсинь оньһх зөвтә",– гиж А. Ф. Кони бичсмн. (Об ораторском искусстве. М., 1963. 3-е изд. С. 69.) Товчлврт келгдснә ашлвр кегдж, төрин цаарандк өргжлтин хаалһ темдглгднә.

Текстин бүрдәциг ухалмжарн һо болн бүкл кедг чинр нег әңгәс оңдан әңгд тодрхаһар орлһ темдглсн эв-арһс цуһар бүтн, дотран һо келлһнә үүдәвр тогтахд нөкд болна. Тиим бүклин тускар күүндхләрн, Платон: "Ямаран чигн келлһн әмд күүншң тогтагдх зөвтә. Терүнд цогц, толһа, көл һурвн бәәх зөвтә. Тиигчкәд, көл толһа хойрнь цогцлаһан ирлцх деерән, бүкл бәәдлдән зокх зөвтә",– гиж келсмн. (Смысловое восприятие речевого сообщения в условиях массовой коммуникации. М., 1976. С. 68.)

Ухалмжта гидг күүндгч чинр ямаран чигн келлһнд зокна. Яһад гихлә, эн "келн – ухаллһн" гидг залһлдаһар сүүр авна. Ухаллһна йосд цуг әмтн дунд болн ямаран чигн күүндгч саамд әдл болна. Болв эн чинр ил үзгдм күүндәнә учр-ургшгас көлтә олн зүсәр илткгднә. Ухалмжта гидг чинр келнә үүлдгч стиль гидг нертә тогтацин болн үүлдгч зүслврмүдт эврә өвәрцтәһәр орлцна. Хамгин өндр некер эн чинр номин стильд олна. Яһад гихлә, номин зәңгллһн наадк стилин зәңгллһнәс үлүһәр ухалмжин йосдын үлмәд орна.

Номин стиль – келнә нег үүлддг тогтацин зүслвр (вариант) болҗ, номин медлин дундк уха-медлцлһ теткнә. "Ном орчлңгин туск медрл оллһнд хамгин туста эв-арһ болчкад, медрл хоршаһад, эд-бод кеж, дигллһнднь хамгин мергжлттә зер-зев болдмн. Эн олн дунд медрләрн хувалцхд, күрглцхд болн медлцхд олзлгддг хамгин әрвн диглмж болдмн",– гиж А. Н. Васильев бичнә. (Курс лекции по стилистике русского языка. Научный стиль речи. М., 1976. С. 5.) Номин үүлдмж иим юмнас тогтна:

1. Номин медрл авлһн, номин үн, шин медрл хәәлһн.

2. Номар медж авсан олнд зәңгллһн, олнд зөрүлгдсн зәңглвр келһн.

Номин шин зәңглвр олнд амрар медгдмәр күрггдх зөвтә. Олн терүгинь оньһж, чик болн үннинь зөвчлх зөвтә. Тегәд чигн номин зәңгллһн медмҗин җисәг дурана. Умшач номтын ардас дахсн күн кевтә, медснәсн эс медгдснүр күрәд, тааврас (предположение) ашлврт күрәд, шин таавр болсн ашлврас шин ашлврт ирәд, шин медрл оньһх зөвтә. Зуг тиигж зәңглхлә, илгәчин күргжәх медрл умшачд медгдм болн иткүлмжтә (убедительный) болхмн. Тер цагт цәәлһвр цань уга ухалмжта болх зөвтәнь ил. Номин бичлһн дигтә ухаллһна келлһәр дамжсн илтквр болж, ухалмжин йосдла зоклцж бичгднә. Яһад гихлә, ухалмжин йосд бүгдлгч (универсальн), йирин болхларн, ил бәәдлин бүгд чинр, йосд күүнә серлд тодлгдсна аш болдмн. Тегәд чигн ухалмж гисн номин келлһнә нег эркн чинр болдмн, номин текст "секәтә ухалмжин" бәрцәр һардвр кеж тогтна, тиигчкәд, эн бәрц (принцип) цутхлң тогтахд чигн, илтквр кехд чигн орлцна. "Цутхлң тогтахдан номин келлһн "дота текст" уга болдмн",– гиж А. Н. Васильев герчлжәнә. (Курс лекций... М., 1976. С. 25.)

Номин стильд цутхлң тогтахд харһдг "секәтә ухалмж" гисн номин үүдәврт нег кевәр медгддг нег ухата юмн харһдг саам болдмн. Терүнә төлә номин медәс оньдин нег чинртә болх йоста. Тер медәсиг темдглсн номин нерәдврмүд (тер-

минс) тодрха болн ухалмҗта кевәр, чикәр цәәлһгдх зөвтә. Эн сән келлһ тогтахд номин стильд эркн гисн учр-ургш болдмн. "Үгмүдин чинрмүд цәәлһж йовит. Тиигхлә, делкән өрәл эндүсинь уга кеж әрлһхт",– гиж Декарт бичсмн. Тернь номин келлһнд эркн чинр зүүнә. Тегәд чигн ода бидн хальмг келнә нерәдврмүдиг сәәнәр цәәлһж, нерәдврмүдин һо, дигтә диглмж тогтах йоставидн.

Цутхлң тогтахд "секәтә ухалмж" гидг бәрц цаглгч мөчлврин өвәрцд илткгднә. Номин келлһнд цаглгч мөчлврин хойр мөчнь оньдин тодрхаһар темдглгднә. Күүндгч келлһнд, үлгүрлхд, диалогин хәрүд зуг төр (тем) оньһгдна. Номин текстд болхла, келлһн ухалмжин дарата болн бүкл болх залмждан келлһнә эллипсис болн төрин кевлмж уга болдг саам цур харһхш. А. В. Кленинән келсәр, "цаглгч мөчлвр номин текстд түрүн зәңгин әңгсиг дарук зәңгст сергәснәс көлтә тогтна". (Кленина А. В. Связное высказывание в научной речи. М., 1975. С. 11.)

Цутхлңгудын холвлдан урдк зәңглврәс медгдсн цутхлң дарук зәңгин төрт сергәгдснәс көлтә тогтна. Тегәд текстин өргжлт, зөрлт (динамик) шин зәңглвр хоршалһнд зәңглврин (ремин) әңгс гееснәс көлтә учрна. Болв зәрмдән зәңгсин холвлдан дарук зәңгин зәңглвр (рем) олзлад чигн тогтна. Тиигхлә, нег зәңглвр дәкн күүндәнд цаглгч болж сергәгднә. "Зуг төрт биш, зәңглврт чигн зәрм ухан төрж, номин ухамедлцлһнә өвәрцәс көлтә учрна. Яһад гихлә, шин зәңглвр күргх деерән, номин күүндәнд урдк зәңглврин илтквр болн цәәлһвр негднә. Тер цагт текстд шин зәңглврин хоршалһн (запас) кегдлго, урдк цутхлңгин зүслвр, терүнә гүүдлһн болн байжлһн төрнә. Текстин иим өргжлт "үн герчлдг" номин стилин зүткмжлә ирлцнә",– гиж Ш. Балли бичсмн. Тиим цаглгч холвлдан текстд орсн кемжәдиг негдүлж, текстин цутхлңгиг һо болн дарата, медгдм, герчлмжтә болн иткүлмжтә болһна. Номин келлһнә олн зүсн кевмүдт деерк холвлдасин негнь хамгин эркн болж чаджана. Келхд, сур-

һулин болн ном-тархагч үүдәврмүдт илгәч цаглгч холвлдана хойрдгч зүсинь олзлна. Номин эврә үүдәврмүдт, номин бичкн кевмүдт, тезисмүд бичхд, зәңг болһн шин информац күргдг цагт, цаглгч холвлдана негдгч эв-арһ олзлгдна.

Цаглгч кевәр холвлдсн кемәцсин ухана залмҗ үгмүдин давтврар, орч нерн субстантив хойрин селгәһәр, синонимсин селгәһәр күцәгднә.

Секәтә ухалмҗин бәрц номин келлһнә синтаксисин өвәрцсәр илткгднә. Тегәд чигн номин бичмр келлһнд давхр үлмә зәңгс темдгтә орм эзлдг бәәдлтә. Номин текстд секәтә ухалмҗ тогтагдхларн, синтаксическ тогтацин келлһнә әңгс: үгин холвлдас, зәңгс болн н. ч. – цуг давхрмудт шахр залһлдата болҗ, терүгән тодрхаһар илткнә. Тегәд чигн номин текстд холвлдлһна олн зүсн эв-арһс: холвас, хөөт үгмүд, хүвс – идвгтәһәр (активно) олзлгдна. Номин келлһнд ухалмҗарн шахр залһлда темдглсн модальн үгмүд, орц үгмүд, орц кецмүд, миниһәр болхла, н. ч. үгмүд олзлгдна. Ухалмҗ номин келлһнд эркн чинр болҗ, нам тогтаврtнь чигн илткгднә, һурвн әңгтә тогтврнь: оршл, һоллгч әңг, товчлвр – бүгдлгч йосн болна.

Урн келлһнә ухалмҗ зөвәр өвәрцтә болна. Ухалмҗ гидг чинр урн келлһнә дотрк негдмжд илткгднә. Лавлҗ келхлә, илгәчин җирһл-бәәдлиг үзүлх болн седвриг илткх хойр зүткмжд тоҳрна. Тиим залһлданд юмна, эс гиҗ медәнә ухалмҗ урн дүрмүдин холвлдлһна ухалмҗин төлә геедрәд чигн бәәдмн. Ямаран чигн урн үүдәвр дүңнмжтә болдмн. Тегәд чигн эдниг йирин йовдлмудла өөрдүлҗ болвчн, йоста җирһл-бәәдллә әдлцүлҗ болдмн биш. Номин текст тежгәлвр (иносказание), дота текст (подтекст) уга болхла, урн үүдәврин цутхлнд олн зүсн тежгәлврмүд бәәдмн, деерк ил зургдсн юмн дор урн седвриг медүлхд нег эркн ухана хойрдгч давхр бәәдмн. Тежг үг (аллегорь), йор-йогтмуд (символмуд) – хамгин амр үзгдм давхрмудын эв-арһс болдмн. Тегәд чигн юмна ухалмҗин үнлврнь – урн седвр шиңгрәсн юм шүүлһн болдмн.

Медәнә ухалмж урн үүдәврт бас өвәрцтә болна. Хамгин түрүн некврнь – үгмүдин ухалмжта холвлдмж (сочетаемость) болдмн. Холвлдж чадшго үгмүдиг холвлһн – урн келлһнә стилистическ нег эв-арһсин зүсн болж тоолгдна. Тернь оксюморон гидг келлһнә стилистическ нег кев болдмн. Энүнд зөрүд чинртә үгмүд холвлдад, шин медә болн санмж (представление) тогтана: *халун цасн, болд зүркн, киитн һал, хагсу чаһр* болн н. ч. (Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966. С. 181.) Холвлдшго медәсиг холвад, урн үгин мергчүд терүг урн илткмжин эв-арһ кеж олзлна. Урн келлһнә ухалмж бүгд келлһнә ухалмжд сүүрлнә. Зуг тер ухалмжин көндрлт өвәрцлүлсн нег урн эв-арһ болж чадна. Тегәд чигн урн келлһнә ухалмжта гидг чинр хойр халхта болна. Негнь – бүгд келлһнә мергжлтин халх, хойрдгчнь – урн келлһнә мергжлтин халх гиж келж болхмн.

Г. Келлһнә цевр гидг чинр.

Цевр гидг келлһнә күүндгч чинр "келлһн – литературн келн" болн "келлһн – серлин шагшавдын халх" гидг хойр залһлдасар цәәлһгднә. Хамгин түрүнд цевр гиснь литературн келнә кемжә болн олн улсин шагшавд эс эвдсн келлһн болдмн. Шагшавдын тускар нам келлго чигн бәәж болжана. Яһад гихлә, литературн келнә кемжәһәр шагшавд эвдсн юмн литературн келнд ордмн биш, олн һазалсн, "кергго" гисн медәс күүндәнд орлцдмн биш.

Келлһнә цевр гидг чинр оньдин ик бичәчнрин, номтнрин, багшнрин болн келмрчнрин оньг авлдг билә. Эдн олн зүсн үүдәврмүд бичж, келлһнә асрмжлгч чинр өөдлүлхәр чирмәдг билә, келлһ бузрдулдг эв-арһс йилһсмн. Ямаран эв-арһс келлһ бузрдулна гиж сурхла, хамгин түрүнд айлһсин үгмүд – диалектизмс гиж келж болхмн. Диалектизмин тоод цуг әмтн биш, зуг зәрм бәәрн һазрар цөөкн улс олзлдг келнә темдгүд орна, үлгүрнь, *серньг – хустг, машк – мис* болн н. ч.

Хойрдгч зүсн харшлврнь – варваризмс – оңдан келнәс орсн үгмүд. Эднә тоод ямаран чигн керг угаһар оңдан, күүнә келнәс авгдсн үгмүд болн үгмүдин холвлдас орна, үлгүрлхд, *кота – мис, бедр – суулһ* болн н. ч.

Һурвдгч зүсн бузрдачнь – жаргонизмс – бичкн баг улс дунд тежгәһәр келдг үгмүд. Жаргонизмин тоод цөөкн улс меддг, хоорндан тежгәһәр күүндхд олзлгддг үгмүд орна, үлгүрлхд, *ясчкх – агтлх, һульдрулчкх – хулхалх* болн н. ч. Тиим үгмүд хальмг келнд сәәнәр шинҗлгдәд уга.

Дөрвдгч баг бузрдач үгмүднь – вульгаризмс – бузр үгмүд. Вульгаризмсин тоод күүг му келсн, күүнә сана-седкл эвдсн, хорта бузр үгмүд ордмн. Теднә дундас сән гиснь: *махн толһа, махлата мал, һаха, өлгчн, шивгчн* болн н. ч.

Тавдгч зүсн харшлврнь – наалдсн үгмүд. Эднә тоод онцднь авхла, йирин нүлго болдг, болв мел давтад бәәхлә, күүнә оньг эвдм, күүндлһ мууруллдг үгмүд болн үгмүдин холвлдас орна, үлгүрлхд, *юн билә, ээ, значит, тегәд тер* болн н. ч.

Зурһадгч зүсн харшлврнь – стильмүдәр хувагддг үгмүдиг керг угаһар ирлцдго стильд олзллһн болдмн. Тедн дунд орс келнд олзлгддг канцеляризмс. Хальмг келнд тиим харш ода деерән уга, яһад гихлә, керг-үүлин стиль зуг шинкән үүджәнә. Тегәд эн стилин үгмүд "харш болх" деерән күрәд уга.

Литературн келлһнд кемҗә эвдәд, диалектизмс орулдг улс олн. Тер буруһан эдн келлһән байжулсн улс болад, әмд келлһнд терүгән өөрдүлсн болад зөвшәнә. Тернь хаҗһр. А. М. Горький тиим йовдлмудын тускар иигж бичж: "Келн литературн болн олн улсин гиж хувагдхларн, негнь, келхд, "түүкә", хойрдгчнь – мергчүдәр "эд-бод кегдсн" гиж йилһрнә. Энүг хамгин түрүнд медснь Пушкин билә. Тегәд чигн тер яһж улсин келлһнә зөөриг олзлдгиг, яһж терүгәр эд-бод кедгиг үзүлнә". (Русские писатели о языке. Хрестоматия... Л., 1955. С. 330.)

Литературн келн ода хойр зүсәр үүлднә: "дегтрин-бичмр"

болн "амн келлһнә" гисн хойр бәәдлтә болна. Олна келн өдр ирвәс мел делгрәд йовх йоста. Литературн келнә кемҗән чигн сәәрәд, батрад, келиг, келлһиг улм өргҗүлх гиҗ сангдна. Тегәд чигн ода хальмг литературн келнә хамгин чаңһ зүткмжнь – кемҗә батлж, бат негдмж болхднь өөрдлһн болж һарчана. Келн негн болхин төлә олн бичәчнр болн олна үүлдәчнр шунмһаһар ноолдх йоста. Эдн келән цеврлхин төлә, келлһнәс цуг харшлврмудыг әрлһх зөвтә.

Литературн келнд диалектизмс олзллһна төр амр биш. Яһад гихлә, үгин мергчүдт эдн дүрин өңглвр (колорит) болн өвәрцинь үзүлхд нөкд болна. Тургенев, Толстой эврәннь үүдәврмүдтән болһаж диалектизмс олзлдг билә. Шолохов чигн теңгин хазгудын келлһ үүдәврмүдтән эс олзлсн болхнь, ил әмд жирһлин бәәдл зурж чадшго бәәсмн. Диалектизмсин олзнь юундви?

Негдвәр, урн литературт күцл-көөгч ирлцмж некхлә, зуг дүрин келлһнд бәәрн-күүндгч, диалектн үгмүд олзлж болжана. Үүдәһәчин келлһнд болхла, тиим юмн зокшго. Тегәд ямаран чигн келлһнд, кемр урн стилин келлһн биш болхла, келлһнә эзн кемҗәһәр һардвр кех йоста.

Хойрдвар, литературн келн зәрмдән диалектн – бәәрн күүндгч келлһнәс кергтә үгмүд авч байжна, оньдин түрүн шиндән эс үзгдм келнә байжлт диалектмүдәс ирнә гиснь келнд уга юмн орхла, чик гиҗ келж болхмн. Кемр литературн келнд кергтә үг бәәһә бәәтл, байжулнав гиһәд диалектәс үг авхла, келн бүзрддмн.

Ондан келнәс орсн үгмүдин тускар бас нег мөслсн шиидвр уга. В. Г. Белинский эднә тускар бичлә: "Дала керг угаһар орс келлһән күүнә келнә үгмүдәр цоохрдулх дурн күрхш. Тернь маһдго. Тиим йовдл орс келнд биш, нам орс литературт чигн ик харш биш. Харш болдгнь зуг давад бәәсн улст эдн харш болна. Дегд цевр келтә болх саната улсин пуризм бас кергтә юмн биш. Келнә бәәдл, хүвнь эн, эс гиҗ тер күүнә седкләс көлтә хүврх зөв уга. Келнд эврә сәкүсн

бәәдг. Тер келиг хадһлх. Тегәд чигн ондан келнәс орсн олн үгмүд дундас зуг тоотань үлднә, наадкснь бийснь әрлнә". (Русские писатели о языке. Хрестоматия... Л., 1955. С. 172.)

В. И. Ленин бас келлһнәс медгдмж, көндәмж некчәһәд, дегд икәр орс келлһиг ондан келнә үгмүдәр цоохрдулсиг бурушадг билә. "Об очистке русского языка" гидг статьядан эн иигж бичсмн: "Орс келиг бидн эвджәнәвидн. Ондан келнә үгмүдиг керг угаһар олзлжанавидн. Хажһрар тедниг олзлжанавидн. Юуни төлә "дефект" гидви? Терүнә ормд "дуту", "эндү", тату" гиж болдгов? Шинкән умшдг дасся күүг медж болжана. Тер газет умшад бәәж, газетин келлһ чигн шингрәж авчана. Тер дундан газетин чигн келн үржәнә. Кемр шинкән умшдг дасся күн шин үг болһад сенркәд, ондан келнә үг олзлсна буруһинь тәвж болхла, бичәчнрт буруһинь тәвж болшго. Керг угаһар ондан келнә үгмүд олзлһар дә кех цаг ирсн болвза?.. Орс келиг эвдсн улсар дә кех цаг ирсн болвза?" (Ленин В. И. ППС, т. 40. С. 49.)

Болм дүңгә сурһальта, серлтә улс дунд чигн бузр үгмүд болн фразеолог олзллһн бас әәмшг үүдәнә. Тиим сурһальта улсин некврәр болхла, улс дунд тевчмж (вежливость) тохрх йоста. Зуг бийән төвкнүлх арһ хәәлго, эргмдк улсан чигн күндлж, тевчж бәәх йоставидн. Бузр үг келсн күн буру һарһжахан медх зөвтә. Тедниг засгла чигн харһулж болжана. Келлһн киилсн аһаршң, цевр болн шаблон уга болх зөвтә. Тиигхлә, бәәхд чигн, киилхд чигн гиигн болдмн.

Д. Келлһнә илткмж, эс гиж илткмжтә гидг чинр.

Күн болһнд наснаннь ут туршт дасгдсн келлһнә дамшлт (опыт) бәәдг. Тернь гүн чигн, хәр чигн болдмн. Гүн дамшлтта күн соңссан, умшсан медх деерән, терүгән үнлж, тогтацинь шинжлж, сән – мууһинь йилһж чадх зөвтә. Келлһиг сәәхрүлхин төлә, терүг жирһл-бәәдлин нег онц йовдл гиж тоолх кергтә. Эн серлин көдлмшлә, илткси нег зәңглврлә

залһлдата болвчн, онц нег җисән гиҗ хәләгднә. Мана дамшлтар шинжлхлә, мана серл көндәдг арһарн келлһн болһн әдл болхш. Нег келлһн соңсачнрин седкл авлхла, ондан келлһн нег ижл төр хаһлсн бийнь, соңсачнриг көндәхш. Мана серл көндәдг учр-уршгуд дунд келлһнә ухалмҗ, иткүлмҗ, төрин болн зәңглврин сенр болм чинр, илгәчин олна седкл көндәх болсн психологическ зүткмҗ болн н. ч. олн зүсн учр-уршгуд зааҗ болҗана.

Болв келлһнә тогтацин өвәрц тедн дунд һоллгч орм эс эзлвчн, зөвәр темдгтә зә эзлнә. Тогтацин чинр болн өвәрц күүнә уха, оньһц серүлҗ, оньг хурцдулҗ, соньмслһ үүдәҗ чадна. Тиим келлһнә тогтациг илткмҗтә гиҗ нерәдҗ болхмн. Энүнд иим цәәлһвр өгч: "Умшачин, эс гиҗ соңсачин оньг хурцдулм келлһнә тогтацин өвәрциг келлһнә илткмҗ гиҗ нерәднәвидн. Илткмҗ олн зүсн болдг: хәәкрлһнә, тагчг бәәлһнә, әәсән, эс гиҗ чочсан темдглсн докъян, эс гиҗ мимикин илткмҗ болн байр-бахмҗин дууна илткмҗ гиҗ йилһҗ болхмн. Ямаран илткмҗ эн келлһнд орта болхиг медхин төлә, ямаран зүсн илткмҗ өдгә келлһнд бәәдгиг тодрхаһар медҗ авх кергтә. Хармнхд, илткмҗин зүслмҗ (типолог) ода деерән тогтад уга, ода зуг зәрм өвәрцмүдинь болһамҗтаһар зааҗ болҗана.

Негдгч өвәрциннь сүүр уха-медлцлһнә саам болдмн. Багшин келлһнә илткмҗ политическ төрәр келсн келмрчин келлһнә илткмҗлә ирлцшго болх. Адвокатын зарһд келсн үгин илткмҗ оньлин илткл кесн номтын келлһнә илткмҗлә әдл болшго болх. Болв ямаран чигн саамд болсн келлһнд илткмҗ кергтә.

Хойрдгч сүүрнь келнә тогтацин өвәрцмүд болдмн. Тедн дунд: амллһна, дүлц (ударень) тәвлһнә, эс гиҗ акцентологическ илткмҗ, айслврин (интонацию) үгмүдин, үг-тогталһна, морфологин болн синтаксисин, стилин болн мергжлтин илткмҗ йилһҗ болхмн. Келлһнә тогтац бийнь илткмҗтә болҗ чаддгиг мартхмн биш. Терүнднь абзацмудын тогтвр,

бөлгүдин тогтвр болн бүкл текстин тогтвр ордмн. Тиигхлә, келлһнә иҗлдсн җисәнд семантическ, эс гиҗ кевин халхарн йилһрдг юмиг илткмҗтә гиҗ тоолҗ болҗана. Кемр иҗлдсн келлһнә җисәнд әрвҗго юмн сольгдхла, шин болҗ медгдхлә, мана серл "сертхлзҗ", оньгимдн хурцлгдж, урднь соңсад бәәҗ һәәлгдсн юмн генткн соньн болҗ медгднә. "Тегәд ямаран һоллгч учрмудас көлтә күн болһна келлһн илткмҗтә болдви?"– гидг сурврт хәрү өгхд, иим учрмуд йилһҗ болхмн.

Негдгч учрнь – келлһнә эзнә онц эврә ухаллһн болдмн. Күүнә серл эврәһәрн, эврә өвәрцтәһәр көдлхлә, терүнлә таньлдхд чигн соньн болна.

Хойрдгч учрнь – келлһнә эзнә келсн юмарн соньмсдг учр болдмн. Кемр келҗәх хамгнь илгәчд бийднь соньн болхла, авачд чигн тернь соньн болҗ медгднә.

Һурвдгч учрнь – келән сәәнәр медлһн болн терүнә илткмҗин эв-арһсинь сәәнәр ирлцүлҗ олзлҗ чадлһн болдмн. Тиим медрл болн чадвр келнә ном угаһар бийнь ирдмн биш. Тегәд чигн улс дунд, көдлмшчнрт, крестьянмудт болн сегәтнрт (интеллигентнрт) келнә туск медрл өргнәр тархах кергтә. "Юуна тускар ю медхмби?"– гиҗ сурхла, "әәсин болн теднә илткмҗин эв-арһсин тускар",– гиҗ келх кергтә. Хойрдвар болхла, дүлцин (удареня) болн терүнә илткмҗин эв-арһсин тускар гиҗ келх кергтә. Һурвдвар, үгмүдин болн теднә илткмҗд күргдг тусин тускар медх кергтә гиҗ келҗ болхмн. Дөрвдвәр, үг-тогталһна, келлһнә хүвмүдин, зәңгсин болн теднә мөчмүдин илткмҗ тогтадг арһсин тускар, айслврин (интонацин) илткмҗ тогтадг арһсин тускар медҗ авх зөвтәвидн.

Дөрвдгч учрнь – келнә стильмүдин чинр болн өвәрцс медлһн. Эн саамд урн, номин, публицистическ, керг-үүлин, эпистолярн – бичгүдин, бәәрн күүндгч стильмүдин илткмҗ тогтадг эв-арһс медҗ авлһн.

Тавдгч учрнь – диглмҗтәһәр болн серлтәһәр дасгдсн келлһнә чадвр. Келнә туск медрл бат дамшлтд тохрх зөвтә.

Келсн цагтан бидн келлһән түдлтсәр дүүргх зөв угавидн. Келнә илткмҗтә эв-арһс хәәх цаг уга болад, келсн саамдан бидн дамшлтыннь аюһар зуг кергтә үгмүд олзлнавидн. "Кергтә дамшлтан яһҗ белдхмби?"– гиҗ сурхла, "терүнә төлә үлгүр болм текстмүдин кел болн стиль шинҗлҗ, оньгтаһар умшлһн, илткмҗтәһәр келдг күүнә келлһ оньгтаһар соңслһн, эврәннь үүдәҗәх келлһән оньгтаһар шинҗллһн",– гиҗ хәрү өгч болхмн. Эн һурвн зүсн эв-арһсар түшг кехлә, мана келлһнә илткмҗ чигн, нань чигн олн зүсн келлһнә чинрмүд сәәрхнь маһдго.

Зурһадгч учрнь – илгәчин илткмҗтәһәр келх, эс гиҗ бичх седкл, илткмҗүр зөрүлгдсн илгәчин психологическ зүткмҗ (устремленность) болдмн.

Доладгч учрнь – келлһиг илткмҗтә кеҗ чаддг келнә эв-арһс медлһн. Эн учриг "йиринә, кенә чигн седкләс хүврдго учр" гиҗ нерәдҗ болхмн. Ямаран чигн келн тиим эв-арһсар байҗх зөвтә. Зәрмдән илткмҗтә эв-арһсин тоод зуг илткгч – зургч үгмүд орулгдна. Йосндан болхла, илткмҗиг келнә цуг давхрмудын негд (единицы) өөдлүлҗ чадна. Эднә тоод әәсәс эклн, синтаксисин болн стильмүдин эв-арһс күртл орлцна, үлгүрлхд, лавго, тодрха биш артикуляцар амлгдсн әәсәс тогтсн келлһиг, адһад, буржңнад келсн үгиг соңсхд күнд болдгиг кен чигн меднә.

Морфологин илткмҗ үгин тогтацд болн үг-тогталһнд илткгднә. Тегәд чигн ода деерән терүгинь нәрәр шалһдг арһ уга.

Лексик – үгмүдин көрң келлһнә илткмҗин хамгин байн булг. Келнә "зургч" гидг нертә эв-арһснь лексическ, чикәр келхд, лексико-семантическ эв-арһс. Эпитет, метафор, метонимий – цуһар үгәр, терүнә чинрәр сүүр авна. Лексикд "зурмҗин" арһ бәәсн деер илткмҗин арһс дала. Лексикин илткмҗ шүлгт тодрхаһар үзгднә. "Шүлг тогтасн цагт йирин үгмүд ямаран өвәрцтә болдви?"– гихлә, негдвәр, давтмҗ (ритм), хойрдвар, даршлһн (рифма), һурвдвар, айслвр (ин-

тонац), дөрвдвәр, бадгин синтаксис шүлгт орлцна, тавдвар, шүлгт үгмүдин даран болн бүкл текстд кемәцсин даран сольгдна. Тер цагт үгмүдин чинр чигн хүврнә. Эн хүврлһн авторин –илгәчин серлин көдлмшиг, серлин шүлгләни көдлмш үзүлҗәнә. Тегәд чигн үг нег юмна зөрүллт болн нег оньһцин чинр авч, җирһл-бәәдлин нег оньһцар илткж, делкән туск санмҗиг темдглҗ медүлнә.

Урн келлһнә билгләнд үгин чинр цаглгдлго төрдго бәәдлтә. Шүлгләнд үгин чинр цаглгдхларн, дүрслгч ухалһна дүнцврмүдлә (ассоциацмудла) залһлдна. Үгин чинрәс көлтә төрсн тер, эс гиҗ эн дүнцвр медхнь – эркн керг. Тиигхлә, эн седкл, эн уха темдглсн үг эн текстд иигҗ әмдрәд цаглгдҗ гиҗ келҗ болҗана.

Эпитет гисн тольд харһдг үг биш. Йирин үг зуг келлһнд эпитет болдмн. "Модн аан" гидг холвлданд "модн" гисн үг эпитет биш. "Модн келн", эс гиҗ "модн толһа" гисн холвлданд "модн" гидг үг эпитет болна. Эпитет төрхләрн, күүнә серлиг үгин йирин чинрәс шишлң бийчлгч оңдан чинрүр көтлнә. Бийчлгч чинрмүд зәрмдән ирлцлго чигн бәәдг. Яһад гихлә, илгәчин болн авачин җирһлин дамшлтс, медрл, психик, заңснь, седвр-шагшавдын болн кеермҗин оньһмҗс ирлцдго чигн саам харһна. Тегәд чигн эпитетмүдин чинрин болн тогтацин зүслмж (типолог) кергтә. Тер цагт эпитетин чинрин болн дүнцврин холдмж (удаленность) цәәлһҗ болх билә.

Метафор гисн бүркәтә дүнцврин чинр зүүсн үгмүдин холвлдан болдмн. Эн эпитет мет, тольд харһдго үг, зуг келлһнд харһдг үгмүдин холвлдан болдмн. "Герин эрст хадас хадж"– энүнд метафор уга. "Толһаднь нег уха хадҗ орулв" гихлә, метафор төрв. Метафорин чинрин сүүрт һурвн әңг бәәдг: юн, юунла, юунас көлтә дүнцүлгджәх зәңглвр бәәх зөвтә. Йирин үгмүдәс үүлдгч болн чинрлгч нерн метафор болҗ чадна. Яһад гихлә, эн келлһнә хүвмүдт ордг үгмүдт бүркәтә дүнцвриг секәтә кеҗ болм хойр чинр тогтна. Эдн хамгин

түрүнд зәңгин келгч болҗ чадна. Эннь, эврә дарандан, хойр әдл чинртә юм дүңцүлхд кергтә орм болдмн. Хамгин өндр кецәрн метафор предикативн, эс гиҗ предикативн биш үгмүдин холвлдан болна, үлгүрлхд, "махн толһа", "өдрмүд нислдв" болн н. ч. Метафор шин болх дутман, илткмҗтә гиҗ тоолгдна. Эн зуг ухалмҗин болн кеермҗин кемҗәһәр залгдна. Тер дундан дегд оралдата, күнд, акад метафор тогтахла, терүгинь авачнр оньһлго чигн бәәдмн. Тиигхлә, илгәч авач хойрин хоорндк залһлдан тасрна, келлһнә чинр чигн муурна.

Ондан нег "зургч" эв-арһсин тоод ордг метанимий, синекдох, дүңцл (сравнение), литот, өгҗәлвр (гипербола) илткмҗтә чинрәрн метафорас йилһрхш.

Синтаксис бас илткмҗ өөдлүлҗ чадна. Хамгин түрүнд зәңгин мөчмүдин даран шинҗлгднә. Үгмүд нег холвлданас ондан холвлданд орх зөв уга. Теднә нүүдлиг келнә грамматикин кемҗән зална. Дүңнмҗтә сул даран келлһнә илткмжд бас тусан күргнә. Зуг эн эв-арһ хальмг келнд орс келнәс зөвәр ховр олзлгдна. Амр зәңг оралдата болх дутман, олн зүсн мөчмүдтә болҗ, үгмүдин дара байҗулна. Амн келлһнд үгмүдин даран бас илткмҗтә чинр зүүнә, үлгүрлхд: "Савр, хотан у".– Савр хәрү өгчәхш.– "Хотан у гинәв, Савр".– "Аашнальв, аашнав".

"Орс келнд шуд дараг хәрү дараһар сольхла, илткмҗ икднә",– гиҗ Б. Н. Головин темдглнә. (Б. Н. Головин. Основы культуры речи. М., 1980. С. 200.) Хальмг келнд тиим йовдл зәрмдән харһвчн, сән келлһнә тоод орхш. Яһад гихлә, хальмг келнд мөчмүдин даран зуг шуд болчкад, зөвәр бат болдмн. Амн келлһнд зәрмдән тер дарань невчк сулдсн болна: "Мә чамд, ода авчатн терүнәс". Тиим зәңгс нурһлҗ хальмг нааднд харһна. Яһад гихлә, терүнд әмд амн келлһ дуралһҗ бичнә. Тер цагт илткмҗ чигн, көндәмҗ чигн өснә. Болв әмд амн келлһ дурах седкл бас кемҗәтә болх йоста. Ядхдан келгчиг зәңгин сүүлд олзлҗах кергтә.

Зәрмдән нег синтаксическ кециг зөрц кесг дәкж давтна. Тиим йовдл кезәнәһәс ода күртл келмрчнр олзлж, синтаксическ давтвр, эс гиж параллелизм гиж нерәднә. Синтаксическ параллелизмиг стилистическ болн келмрчнрин эв-арһ болдгиг цуһар меднә. Энүг кезәнә Грецд болн Римд өргнәр олзлдг бәәж.

Синтаксическ, эс гиж, чикәр келхд, лексико-синтаксическ эв-арһсин тоод антитез орх зөвтә. Антитез гисн антонимсәр илткгдсн зөрүд чинр зүүсн бичкн, эс гиж ик синтаксическ кециг нерәднә. Антитезиг кезәнә античн келмрчнрәс ода күртл публицистическ болн урн үүдәврмүдт олзлдг болла. Үлгүрлхд, М. Ю. Лермонтовин "Демон" гидг поэмд иигж йовна:

Клянусь я **первым днем** творенья,
Клянусь его **последним днем,**
Клянусь **позором преступленья**
И вечной **правды торжеством...**
Клянусь **свиданием** с тобой
И вновь грозящею **разлукой...**
Клянусь **блаженством** и **страданьем,**
Клянусь **любовию моей...**

Хальмг улсин "Жаңһр" гидг дуулврт чигн антитез йовна:

Үкл уга **мөңкин** орта,
Үрглжд хөрн тавн насни дүрәр бәәдг,
Үвл уга **хаврин** кевәр,
Зун уга **намринәр** бәәдг,
Даарх киитн угаһар,
Халх халун угаһар,
Сер-сер гисн **салькта,**
Бүр-бүр гисн **хурта**
Бумбин орн болна.

Семантико-синтаксическ эв-аһсин тоод нег зүсн кемәцмүдин даралдмж (последовательность) болсн нег зүсн мөчмүд болн үгмүдин холвлдас орна. Теднә негинь онцлвр (градац) гиж нерәднә. Онцлвриг (градац) А. С. Пушкинә "Клеветникам России" гидг шүлгт үзж болхмн:

Вы грозны на словах – попробуйте на деле!
Иль старый богатырь, покойный на постели,
Не в силах завинтить свой измаильский штык?
Иль русского царя уже бессильно слово?
Иль нам с Европой спорить ново?
Иль русский от побед отвык?
Иль мало нас? **Или** от Перьми до Тавриды,
От финских хладных скал **до** пламенной Колхиды,
От потрясенного Кремля
До стен недвижного Китая,
Стальной щетиною сверкая,
Не встанет русская земля?..

Хальмг келнд чигн тиим йовдл харһна, үлгүрлхд, Эрнжәнә Константинә шүлгт:

Хама йовад йовнач?
Хән гиж көшүв.
Хәрд һарсн болвзач?
Харм төрж эцүв...

Хальмг улсин "Жаңһр" гидг дуулврт чигн Ке Жилһнә үгд иигж йовна:

Сәәнәрн әәлһс гилч?
Сән гихнь, Хоңһр бәәнә.
Сәәхнәрн әәлһс гилч?
Сәәхн гихнь, Миңъян бәәнә...
(Жаңһр. Элст, 1990. 191-гч х.)

Иим онцлврмуд (градац) келлһ ясна, илткмж өөдлүлхд тусан күргнә. Илткмж өөдлүлхд келлһнә айслвр (интонац) чигн эврә нилчән күргнә. "Айслвр гисн юмби?" – гихлә, иим хәрү өгч болжана: "Келлһнә делгрлтд харһдг дууна өөдлт болн унлт, онданар келхд, айслмж (мелодика), чаңһрлт болн арһулдлт, адһмж (темп), давтмж (ритм), дууна өңг (тембр) хүврүллһн болн үгмүдиг түдлтмүдәр салһлһн – цуг эднә хамцмжиг (совокупность) айслвр гиж нерәднә". Келн болһнд тоота бүгдлгч болсн, үлгүр болм айслврмуд бәәнә. Эдн әмд келлһнд олн зүсн "немрмүд" авч хүврнә. Үлгүрлгч айслврт синтаксическ тогтац болн цаглгч мөчлвр дигтә ирлцнә. Эдниг айслврмудын негд (единицы) гиж нерәдж болхмн. Хармнхд, ода цагт хальмг келнд айслвр сәәнәр цәәлһгдәд уга. Эн төрәр Т. С. Есинован, Д. А. Павловин болн П. Ц. Биткеевин бичсн тоотс маднд сүүр болжана.

Хальмг келнә айслвр тогтадг дууна өөдм, чидл, өңг болн келлһнә адһмж (темп), давтмж (ритм), түдлт (пауза) болн н. ч. юмд бүкл хамцмж тогтавчн, келлһн болһнд эдн әдл бишәр орлцна. Күн болһн эдниг эврәһәрн олзлдг авъяста. Айслврин өвәрцмүд келлһнә цутхлңгас көлтә чигн хүврнә, илгәчин чадврас көлтә илткмжтә, эс гиж илткмжго болж чадна. Тегәд чигн айслвриг келлһнә илткмж чигн, көндәмж чигн чаңһадг эв-арһин негн гиж нерәднә. Тегәд чигн келлһнә айслврас көлтә олн зүсн психологическ эндүслә көдлмштән чигн, гертән чигн харһнавидн. Яһад гихлә, айслвр седмжин нүр үздг гер мет, седклин көндрлт, оньһцмудын бәәдл үзүлнә. Тегәд чигн күмн дунд залһлда ясхин төлә, күүндгч айслврин мергжлт өөдлүлх кергтә. Бичмр келлһнд айслвр темдглгдхш. Түдлһнә темдгүд грамматическ мөчлвр үзүлхәс биш, айслврин зургиг илткхш. Тер бийнь, түдлһнә темдгүдәр кергтә айслвр олж болжана. Яһад гихлә, келлһнә грамматическ болн лексико-семантическ тогтац терүнә айслврин зургла залһлдата. Эврә келән медсн күн, айслврин һоллгч зурацс, кецмүд меддг күн умшсн текстд чигн кергтә айслвр

олж, ухандан тогтана. Кемр сурһульч умшсн юмнаннь айслвр олж ядхла, текстән чигн эн эс медсн болҗана. Тегәд чигн терүг олн зүсн текст умшдг дасхад, кергтә айслвр яһж тогтадгиг үзүлж, сурһх кергтә.

Келлһнә илткмж эвддг юмд дотрас келлһнә керг-үүлин болн газетмүдин штампс болн угатя айслврмуд онцрж йилһрнә. Яһад гихлә, штампсар келдг күүнә ухань чигн, оньһцнь чигн көдлдгож. "Келнь көдлвчн, серлнь хоосн" гиж келж болхмн.

Келлһиг үгмүдин стереотипмүдәс цур цеврлж болшго, нам цеврлх керг чигн уга. Яһад гихлә, зәрмдән тедниг угаһар көдлж чигн болшго. Үлгүрлхд, керг-үүлин стильд. Тегәд мана һоллгч некврuг стереотипмүдәс келлһән эс цеврлвчн, невчк эдниг баһрулх кергтә гиж цәәлһхмн.

Ашлад келхлә, илткмж ямаран чигн стилин келлһнд кергтә болна. Болв илткмж тогталһна учр-уршгуд стиль болһнд эврә өвәрцтә болдмн. Хамгин сән учр-уршгуд урн стильд харһна. Эннь урн үгин билгләнә өвәрцәр цәәлһгднә. Урч үгәрн жирһл-бәәдлин зург үүдәнә, үгәр тогтагдсн жирһлин нег тасрха үүдәнә. Тегәд тер тасрха – кец эрк биш күүнә серлд жирһл-бәәдлин дүрмүд үүдәх йоста. Келлһнә илткмжтә эв-арһс белдж һарһдгнь – урн үгин стиль болдмн. Тегәд чигн урн литературн умшсн күүнә келлһн чигн илткмжтә эв-арһсар байн болна.

Урн стилин зөрлцмж болдгнь – керг-үүлин стиль гиж келж болхмн. Болв керг-үүлин стиль чигн эврә ормдан илткмжтә болдмн. Энүнә илткмж ухалмж болн лав гидг чинрмүдлә залһлдата, теднәр дамжж тогтна. Кемр цаасна текст лавта, ухалмжта болн ахр болхла, терүг "илткмжтә" гиж нерәдж болхмн, терүнә келлһн чигн өндр мергжлттәд тоолгдж чаджана.

Е. Келлһнә байжмж (зүсн-зүүл) гидг чинр.

Байжмж (зүсн-зүүл) гидг келлһнә чинр күүндгч чинрмүдин нег эркн чинр болдмн. Келлһ шинжлхд "байн" болн

"угатя" гидг үнлгч үгмүд филолог-номтнр чигн, бичәчнр чигн, шалһачнр чигн, багшнр чигн олзлна. Тегәд келлһнә байҗмж, эс гиж зүсн-зүүл гидг чинрт эдн ямаран цутхлң орулдви гисн сурвр үүдхнь маһдго. Умшачин, эс гиж соңсачин серлд шигдм зүсн-зүүл эв-арһс олн болх дутман, нег келлһнә аһуд, нег келлһнә талвңд келнә олн зүсн эв-арһс орлцх дутман, келлһн байн, эс гиж байҗмжта гиж нерәдгднә. Нег үгмүд, үгмүдин холвлдас келлһнд олар эс давтгдхла, тиим келлһн байнд тоолгдна.

"Ямаран келнә тогтацин учр-уршгуд келлһиг байҗулдви?"– гиж сурхла, хамгин түрүнд "келнә эв-арһсин идвгтә көрң" гиж хәрү өгч болхмн. Тер көрңд үгмүд, үгмүдин чинрмүд, зәңгсин болн теднә холвлдасин кецмүд, зүсн-зүүл айслврмуд орна. Цуг эдн күүнә чеежд олн болчкад, зүсн-зүүл болхла, күүнә келлһн чигн байн болж чаджана.

Хойрдгч учр-уршгнь – илгәчин келнә эв-арһс ирлцмжтәһәр болн түрү угаһар олзлдг чадвр гиж нерәдж болхмн.

Һурвдгч учр-уршгнь – "күүнә серлин болн ухаллһна идвгтә болн эврә көдлмш" гиж тоолгдх зөвтә. Келлһнә байҗмжин туск медәг ил үзгдм кехин төлә, келлһ тогталһнд ямаран тогтацин әңгс орлцдгиг медх деерән, яһж энүнә тогтац күүнә уха болн седкл көндәдгиг оньһх кергтә.

Хамгин түрүнд лексическ байҗмжин тускар келдмн. Келлһн байн болхин төлә, келлһнәс күүндгч чинр эс даасн эв-арһс әрлһх кергтә. Тиим күцл уга үгмүдин көрң байн болхиг күцж болшго, зуг үгмүдин көрң бүклдән байн болхла, келлһ чигн байн чинрәр теткж болжана. Келхд, А. С. Пушкинә үгмүдин көрң 21 миңһн үгмүдәс үлү бәәсн болхла, өдгә сурһульта күүнә көрң зуг 10–12 миңһн үгмүдәс давхш. Хальмг келәр болхла, терүнәс чигн хойр–һурвн холван баһ. Ода цагин бичәчнр, номтнр болн политическ үүлдәчнр ямаран үгмүдин көрңтәһинь медхин кергт, шишлң теднә тольмуд тогтаж болжана.

Келлһнә байҗмж тогтадг келц үгмүдин (фразеологизмсин) байҗмж онц нег лексикин тоод орсн эв-арһсин баг бүрдәнә. Эдн ик зууднь үлгүрмүдт, тежгәлврмүдт, тәәлвртә туульст болн нань чигн олн зүсн амн урн үгин үүдәврмүдт харһна.

Келлһнә семантическ байҗмж бас номтнрин шилтмһә оньг эзлнә. Энүг үгмүдин олн зүсн холвлданас, лексическ синтагматикәс илткнә. 19-гч зун җилин эклцәр А. С. Пушкин: "Күүнә ухан медәс тогтахдан барлт уга болхла, келн үгмүдиг холвхдан кемҗән уга. Цуг үгмүд лексиконд бәәвчн, үгмүдәс тогтсн дегтрмүд лексиконла әдл болхш. Ухан онцдан нег чигн шин юм немхш. Олн ухан болхла, кемҗән уга зүсн-зүүл юмн болж чадна",– гиж бичсмн. (Русские писатели о языке. Хрестоматия... Л., 1955. С. 115.) Пушкинә келсн хара үг биш. Яһад гихлә, тер цагт үгмүдин чинрмүд шиңгрәд, синтагматическ хүврлт барлт уга болж, күн болһнд келлһән байҗулхд кемҗән уга эв-арһс учран гиҗәнә. Зуг эн келлһн байҗулдг булг ик зууднь олзлгдлго үлднә. Бичдг, келдг улсин олңкнь терүг медл уга, өөһәрн өләд, келлһнәннь нег зүсиг, борзңтсн, кү унтулм угатя чинринь оньһлго, әмд уха болн оньһц хатадг кецмүдәр, штампмудар болн белн холвлдасар күүнднә.

Дөрвдвәр, келнә синтаксическ эв-арһсас, амр болн давхр зәңгсәс тогтдг келлһнә байҗмжин хамцмж оньгтан авх кергтә. Зәңгсин грамматическ кецмүд зөвәр олн зүсн болад, келлһнә тогтациг зүсн-зүүл кехд болн келлһ байҗулхд тусан күргнә.

Тавдвар, лексическ, семантическ болн синтаксическ эв-арһсла залһлдсн айслврин (интонацин) эв-арһс келлһ байҗулна. Айслврин байҗмж болн угатрмж (бедность) зуг амн келлһнд илткгднә. Бичмр келлһнд айслвр лексико-семантическ болн синтаксическ тогтацмудар заягдсн болвчн, зәрмдән умшачин айслвр бичәчин айслврла ирлцхш. Урн келлһнд теднә айслвр ирлцшгонь нам маһдго. Яһад гихлә,

тиим ирлцлһн тогтхин төлә, бичәчин болн умшачин серлмүд әдләр көдлх йоста. Тиим саам ховр харһдмн.

Зурһадвар, келлһиг байҗулдг келлһнә бүрдәц (организация) болн көндрмҗ (динамик) оньгт авгдх зөвтә. Келлһнә бүрдәц гиснд терүг тогтасн әңгсин даран, залһлдас, бәәлмҗ (расположенность) болн семрмҗ (комбинированность) орна. Келлһнә көндрмҗ гиснд илгәчин серлд үүдснлә дахлдҗ тогтсн келлһнә делгрлт үзх кергтә. Келлһнә тогтацин көндрмҗ болн бүрдәц байҗуллһна керг пропагандистнрин, номтнрин болн бичәчнрин келлһнд эркн орм эзлнә. Келлһнә байҗмжд ордг келлһнә көндрмҗ (динамик) болн бүрдәц сольдг эв-арһс урн үүдәврмүдт өргнәр олзлгдна. Үлгүрлхд, диалогическ келлһнд, керг-үүлин тооцанд, шүрүн, көндәмҗтә, йовудта (сюжеттә) түүкд бүрдәц болн көндрмҗ әдл болшго. Келлһиг байҗулдг келнә тогтацин эв-арһс дунд келлһнә болн терүнә тогтацин зәңглгч дүүрмҗ (наполненность) нерәдҗ болҗана.

Доладвар, зәңглврин зәңглгч дүүрмҗ келнә олзлгдсн эв-арһсас болн тедниг дүүргсн уханас, авачин оньһцас болн серлин бәәдләс тогтна. Ухаллһна залху, йовдлмудын деерәһәр тошлһн, оньһцин мукалһн, төртән юм эс авлһн, хоома бәәлһн илгәчин келлһиг муурулҗ, борзңтулҗ, монотонн кеҗ, келлһнә лексикиг, синтаксическ холвлдасиг, синтаксисиг, айслвриг, бүрдәциг болн көндрмҗиг угатрулна.

Ашлад келхлә, күүндгч байҗмҗ гидг чинр "келлһн – келн" болн "келлһн – серл" гидг залһлдасар цәәлһгднә. Келнә зуг нег тогтацин медләр, үлгүрлхд, лексикәр, келлһнә байҗмҗ цәәлһҗ болшго. Келлһнә байҗмжд лексическ, семантическ, синтаксическ, айслврин, келлһнә эв-арһсин, бүрдәцин болн көндрмҗин байҗмҗ болн теднә зәңглгч дүүрмҗин байҗмҗ орна. Келлһнә байҗмҗ гисн кергтә зәңглвр илткхин төлә, давтгдлго олзлгддг эв-арһсин хамгин ик дүүрмҗ болдмн. Келлһнә байҗмҗ илгәчин келнә дамшлтас, илгәчин серлин көдлмшәс, илгәчин келх юман

эврәһәрн болн гүүнәр медснәс көлтә, олн зүсн болдмн.

Келлһнә байҗмҗ медхин төлә, тоолврин (статистическ) шинҗлт кеж болҗана. Иим тоолврин төлә цааранднь зуг лексическ байҗмҗин болн угатрмҗин тускар күүндв чигн, тер мет, ондан зүсн байҗмҗиг чигн шинҗлхдән, $K=\frac{H}{н}$ гидг формулар байҗмҗин кемҗә медж болҗана. Тер цагт Н – үгмүдин то, н – үг олзллһна то гиж темдглхмн. Арвна үүлмр (дробь) ик болх дутмдан, эн байҗмҗин ик кемҗә үзүлнә. Хойр текст дүнцүлхлә, невчк ондан формул олзлж болҗана. Текст болһнд бүгд үг-олзллһна то тоолчкад, терүнәс давтгддго үгмүдин то йилһж авх кергтә: $K=\frac{н-Но}{Н-Но}$ гидг формул төрх. Терүнднь Н – үгмүдин то, н – үг олзллһна то, Но – эс давтгдсн үгмүдин то болж һархмн. Эн формулас үгмүдин давтлһна коэффициент – К һарчана. Олгдсн коэффициент ик болх дутман, келлһнә угатрмж ик болсиг үзүлнә. Эн формул чигн, урд келгдсн оньлин тоолврмуд чигн Б. Н. Головинә бичсн "Основы культуры речи" гидг дегтрәс авгдла (220-гч х.)

Үгмүдин давтлһ медхин төлә, текстәс 10, эс гиж 25 миңһн үг олзлсн тасрха авад, әдл әңгсәр хувахмн. Текстин тасрха болһнд, үлгүрлхд, 500, эс гиж 1000 үгин олзллһн орх йоста, теднә тоод церглгч үгмүд орулхмн биш. Тасрха болһнд кедү үгмүдин давтлһн харһсинь тоолж авх кергтә. Давтлһ медүлсн тоһин кемҗәһәр таблиц, эс гиж координатын көшүрт эрә тогтаж болҗана. Эрән өөдлх дутмд, келлһнә угатрмж икдх йоста. Тер саамдан лексическ байҗмҗ келлһнә хамт байҗмҗин зуг нег зүсн байҗмҗ болдгиг мартхмн биш. Келлһнә наадк байҗмҗин кемҗә эн кевәр медхд ода деерән күнд болх гиж сангдна, болв шинҗлхд дала саалтг чигн харһшго.

"Келлһнә байҗмҗ болн угатрмҗ" гидг төр келнә үүлдгч стиль болн келлһнә стиль хәләхд шин өвәрцтәһәр цәәлһгднә. Номтнр, үлгүрлхд, Л. Д. Шагдаров, келнә болн келлһнә стильмүд моңһл келдт йилһхләрн, келнә стильд үүлдгч стильмүд орулад, наадк олн зүсн бийчлгч стильмү-

диг келлһнә стильмүдт орулна. (Л. Д. Шагдаров. Функционально-стилистическая дифференциация бурятского литературного языка. Улан-Удэ, 1974. С. 17.) Тегәд чигн тедниг оньгтан авхла, иим сурврмуд һарч ирнә:

1. Ямаран үүлдгч стильмүд келлһнә байҗмжиг урмдулна?

2. Келлһнә байҗмж гидг медәг шаблонмуд, стереотипмүд болн нег чинртә нерәдврмүд олзлдг керг-үүлин болн номин стильмүдт йилһж болхий?

3. Келлһнә байҗмж гидг күүндгч чинр келлһнә стильмүд тогтахд ямаран кевәр орлцна?

4. Олн стильмүд залһлдснас төрсн чинриг келлһнә байҗмжд орулхмби, аль угай?

5. Күүндгч чинр болсн келлһнә байҗмж гидг медән күүнә келлһнд, литературин жанрин—зүслврин келлһнд, саамлгч келлһнд, бүкл олна келлһнд цаг ирвәс онданар цәәлһгднү, аль угай?

Цуг үүлдгч стильмүд дотр келлһнә байҗмжиг хамгин сәәнәр урмдулдгнь урн стиль болдмн. Яһад гихлә, келлһн байн болх дутман, бичәчин оньһсн болн хүврүлсн бәәмжиг тодрхаһар, лавтаһар, нәрәр, илткмжтәһәр, дүрслмжтәһәр темдглж, бүкләр болн көндәмжтәһәр эврә кеермжин оньһцан болн сана-седклән күргсиг илткнә. Урн литератур кезә чигн онц күүнә болн олна келлһ байҗулдг буйнта булг болдмн. Тегәд чигн урч-бичәч билглгч үгин туск халхан, келлһнә байҗмжиг хадһлж, улм өргжүлх сана зүүх зөвтә. Тиим күцл зуг үүдәврмүдән йосндан урн болхин төлә биш, "цуг олн улсин келлһн байҗтха" гисн некврәс көлтә, ик бичәчин өмн өдр болһн тәвгднә.

Ода цагт шалһачнр урн үгд далаһар оньган өгхш. Терньйир һундлта. "Келнә болн стилин тускар шалһачнр йирин юм бичхш, бичхләрн, байн, илткмжтә гисн хоосн үгмүдәс ондан юм келж чадхш",– гиж Б. Н. Головин темдглнә.

Үгин урч төрскн келән, төрскн литературан хадһлж,

өргжүлхин төлә, келлһнә чик, цевр, илткмж болн байжмж делгрүлхин төлә, олна келлһнә мергжлт өскхин төлә, чидлән чигн, насан чигн әрвллго көдлх йоста.

Наадк үүлдгч стильмүд, зуг бәәрн-күүндгч стиләс бишңкнь, келлһнә байжмж гидг чинриг баһар урмдулна. Зуг бәәрн-күүндгч стильд үгмүдин олн зүсн хөлвлдас тогтж, ижлдсн чинринь хүврүлж, үгмүдт шоглгч, дамбрлгч, дүрслгч немр чинр зүүлһнә. Бәәрн-күүндгч стильд айслврин олн зүсн хүврмж, синтаксическ тогтацин болн келнә олн зүсн темдгүдин синтаксическ холвлдасин семрлһн харһхш. Күүндгч келлһн бәәрн-күүндгч стиль илткж, литературн келиг олна күүндгч келнлә болн бәәрн-диалектн келлһнлә холвна. Тегәд чигн бәәрн-күүндгч стиләр дамжж, диалектн болн күүндгч келнә лексическ болн семантическ зөөр кергтә цагт литературн келнд орна.

Энүнә тускар А. С. Пушкин: "Бичмр келн агчм болһнд күүндәнд төрсн илткврмүдәр әмдрнә. Тер бийнь, эн зун жилмүдин ут туршт цуглрсн зөөрәсн цөкрх зөв угавидн. Зуг күүндгч келәр бичнәв гисн келән йосндан эс медснә темдг болдмн",– гиж бичсмн. (Русские писатели о языке. Хрестоматия... Л., 1955. С. 117.)

Келлһнә байжмж урмдулхд харш болдгнь керг-үүлин стиль болдмн. Эн стильд тогтдг шаблонмуд болн стереотипмүд кергтә болдгиг медв чигн, ондан стильмүдт тедниг олзлх зөв угавидн. Яһад гихлә, эдн әмд күүндгч болн урн келлһнд орлцхларн, келлһиг монотонн кеж угатрулдмн. Тегәд чигн келлһнә мергжлт өргжүлхин төлә, керг-үүлин стиләс наадк стильмүд саглх зөвтә. Керг-үүлин стильд бийднь болһамжтаһар ондан стильмүдин эв-арһс орулдг арһ хәәх кергтә.

Келлһнә байжмж гидг күүндгч чинр олн зүсн стильмүдт олн зүсәр илткгднә. Келнә стильмүд келлһнә байжмжиг урмдулдг, эс гиж баһрулдг сүүр болвчн, бийснь чигн эн күүндгч чинрәр үлмәлгднә. Тегәд келлһнә байжмж стильтогтагч болн стиль-йилһгч чинр болж тоолгдна.

Наадк келлһнә чинрмүд ямарамби? Стиль-тогталһнд болн стиль-йилһлһнд орлцну, аль угай гисн сурврмуд төрхнь маһдго.

Чик келлһн цуг стильмүдт кергтәнь маһдго. Зуг бәәрн-күүндгч стильд литературн келнә кемҗән дегд сәәнәр күцәгдхш.

Лав болн ухалмҗта гидг чинрмүд цуг стильмүдт кергтә болна. Зуг бәәрн-күүндгч болн урн стильмүдт эдн невчк хүврҗ дандргдна.

Цевр гидг чинр цуг стильмүдт керглгднә. Зуг бәәрн-күүндгч стильд эн чинр невчк эвдрнә.

Орта, эс гиҗ орталмҗ (уместность) гидг чинр ямаран чигн стильд кергтә болна.

Илткмҗ гидг чинр стиль-тогталһнд болн стиль-йилһлһнд орлцдгарн, келлһнә байҗмҗ гидг чинрт өөрднә. Илткмҗ хамгин түрүнд урн стильд кергтә болна. Терүгәр эн урмдулгдна, терүгәр дамҗҗ, эн өргҗнә, терүгән эн теткнә. Илткмҗ оңдан стильмүдт чигн кергтә болна. Болв стиль-тогтагч чинрнь зуг урн болн бәәрн-күүндгч стильмүдиг наадк стильмүдәс үлүһәр илткнә.

Келлһнә байҗмҗ болн терүнә олн зүсн давхрмуд иләр гилтә стиль-тогталһнд болн стиль-йилһлһнд иигҗ орлцна:

1. Урн стильд келлһнә байҗмҗин цуг давхрмуд орлцна.

2. Публицистическ стильд цуг давхрмуд, зуг невчк сулар орлцна.

3. Номин стильд келлһнә тогтацин бүрдәц болн көндрмҗ, үгмүдин болн илткврмүдин зәңглгч дүүрмҗ, наадк давхрмуднь невчк сулар орлцна.

4. Бәәрн-күүндгч стильд лексическ, семантическ болн ик зууднь айслврин давхрмуд орлцна.

Келнә күүндгч стильмүд залһлдад, келнә тогтагч чинрмүдәрн хувалцна. Зәрмдән номин үүдәврмүдт урн, эс гиҗ бәәрн-күүндгч стильмүдин әңгс харһад, келлһ байҗулна. Урн стилин үүдәврмүдт чигн зәрмдән бәәрн-күүндгч,

номин, публицистическ, керг-үүлин стильмүдин әңгс олзлгдна. Керг-үүлин стильд чигн оңдан стильмүдин үгмүд, холвлдас, синтаксическ кецмүд орлцна. Тиим хольлдан келлһиг байҗулну, аль угай гих сурвр төрнә. Нег мөслгч хәрү эн сурврт өгч болшго бәәдлтә. Яһад гихлә, үлгүрлхд, керг-үүлин эв-арһс урн келлһнд орлцхла, келлһн байҗшгонь ил. Болв оньлин, бәрцин халхас эн төр хәләгдхлә, зөрц, тоолвртаһар, ортаһар илгәчин серләр залгдж орлцсн оңдан стильмүдин әңгс келлһиг байҗулхнь маһдго, терүнә зүсн-зүүлнь батлгдхнь ил. Тегәд чигн келлһнә байҗмжд стилин, эс гиж стилистическ давхр орлцх зөвтә.

Келлһнә байҗмжиг онц келлһнд литературн жанрмудт—зүслврт, саамлгч келлһнд, социальн баг улсин келлһнд болн бүкл олна келлһнд харһдг зүслврмүд угаһар бас цәәлһж болшго. Күүнә келлһ, терүнә күүндгч чинрмүд, келлһнә байҗмж келсн күүнә өвәрцсәс үлмәлгддгиг кен чигн буру гишго. Келлһнә чинр күүнә көдлсн серлин олн зүсн халхсас көлтә, сән, эс гиж му болж чадна. Идвгтә, эс гиж хашң ухаллһн, падрсн, эс гиж әрә уңһдсн седмж, чаңһ, эс гиж әрә һолта седкл, соньмслһн, эс гиж хоомадлһн – цуг эн тоот келлһиг байҗулна, эс гиж угатрулна. Урн литературин, номин, публицистическ, нам керг-үүлин чигн стильмүдәс көлтә, келлһнә байҗмж урмдулгдна, эс гиж хөргднә.

Социальн бәәдлин чинр яһж келлһнә байҗмжиг хүврүлдгиг ода деерән күн шалһж медәд уга. Болв ода чигн күүнә эрдм, насн, көдлмш болн нань чигн олн зүсн социальн йилһврмүд урмдуллһна, эс гиж харшллһна үлмәһән келлһнә байҗмжд күргдгиг кен чигн буру гишго. Олн бүклдән келлһән яһж ясдгиг, байҗулдгиг шинжлх йир сонь төр ода деерән зуг номин оньгт тусад, хаһлгдх биш, нам сәәнәр хәләгдәд уга.

Келлһнә байҗмж зуг номин зөөр биш, әмд улсин жирһлин нег эркн әңг болдмн. Ода деерән бат, ил үзгдм, тооһар кемҗәлм үнлврмүд баһ. Тер бийнь, келлһнә байҗмж гидг

чинр күн болһна эврә санмҗар үнлгддмн биш, "намд таасгдхла, сән, эс таасгдхла, му" гидг зокалар һардвр кедмн биш. Келлһнә байн – угатяһинь медхд дөңндгнь, негдвәр, нертә бичәчнр, шалһачнр, номтнр келсн үгмүд бәәдг, хойрдвар, соңсачнрин болн умшачнрин олн жилмүдт цуглулсн келлһнә дамшлт бәәдг. Эн хойр булгас авсн медрлән ухалад, номин эв-арһсар шинжләд бәәхлә, келлһнә байҗмжиг олн зүсн социальн болн бийчлгч зүслврмүдтәһинь оньһж, шалһж, үнлж чигн болҗана.

Ж. Келлһнә орта, эс гиҗ орталмж гидг чинр.

Сән келлһнә чинрмүд дунд онц орм эзлҗәснь – орта гидг чинр болдмн. Эн нерәдвр ода деерән бооцгч чинртә болвчн, темдглсн цутхлңгарн экстралингвистическ чигн, келнә чигн халхар зөвәр ил үзмжтә болдмн.

Уха-медлцлһнә учр болн күцл-көөгч чинртә келнә эвархсин бүрдәциг орта, эс гиҗ орталмжта гиҗ нерәднәвидн. Орта келлһн зәңгллһнә төрлә чигн, терүнә ухалмҗин болн седмҗин цутхлңла чигн, авачин уханла чигн, зәңглгч, асрмҗлгч, кеермҗин болн нань чигн олн зүсн бичмр, эс гиҗ амн келлһнә эсвслә ирлцнә.

Келлһнә орта болм чинрт кезәнә грекмүдин болн римлянмудын келмрчнр ик оньг өгдг бәәсмн. Өдгә үүлдгч келнә стилистикд чигн, зарһин болн политическ келмрчнрин оньлд болн дамшлтд орта гидг чинр һоллгч орм эзлнә. Аристотель "Риторикдән" умшачнрин оньгт олна нүүрт кесн зәңгллһнд орта эс болм тоотыг давтмжтаһар зөрүлсмн: "Келмрчин келлһнә нег эндүнь – дегд ут, эс гиҗ орта биш, эс гиҗ дегд олн эпитетмүд олзллһн болдмн". Орта бишәр шүлгләнә эвархс олзлхла, келлһн му болдгж. (Античная теория языка и стиля. М.-Л., 1936. С. 179.) Стиль келгдсн юмнла ирлцх зөвтәж, яһад гихлә, "келсн йовдлла ирлцсн стиль келгдсн тоотыг үнн болһхднь өөрдүлнә". (Там же. С. 181.) Цааранднь

Аристотель бичмр болн амн келлһнә йилһвр үзүлн, "келлһнә зүсн болһнд эврә стиль зокна. Яһад гихлә, орта болх халхасн илткмҗин эв-арһс олзлдгарн, үгмүдин холвлдасин халхасн бичмр келлһңә болн үгцснә, политическ болн зарһин келлһнә стильмүд хоорндан йилһрх зөвтә",– гинә. (Там же. С. 187.)

Марк Тулий Цицерон бичсмн: "Хургт келсн үгин күцәмҗ, соңсачиг иткүлдг болн үлмәлҗ авлдг чадвр хамгин түрүнд келлһнә орта болм чинрәс үлмәлгднә. Келмрчин өмн кедү эсвс бәәнә, тедү зүсн келлһд үүдәгддмн". (Там же. С. 247.) "Җирһлд чигн, келлһнд чигн хамгин күндньь – орта юм үзүллһн. Ямаран чигн олна зергд, ямаран чигн цолд, ямаран чигн күүнд, ямаран чигн наснд, ямаран чигн ормд болн цагт, ямаран чигн соңсачд йилһлгоһар нег стиль зокдмн биш. Ямаран чигн келлһнә әңгд, җирһлд чигн тер мет, орта болх, эс болхинь оньһх кергтә. Тернь үүлин үндснәс чигн, келсн чигн, соңссн чигн күүнәс көлтә үүддг чинр болдмн",– гиҗ Цицерон бичсмн. (Там же. С. 196.)

В. Г. Белинский: "Келмрчллһнд оньдин дамшлтар, оньдин цагар болн уршгудар залгдсн күцл бәәдмн",– гиҗ бичсмн. Олн зүсн келмрчнр бәәдгҗ: "негнь – бульгсн билгиннь күчәр олна уха-серл эзлнә, хойрдгчнь – цервсн һольшг зәңгллһәрн, һурвдгчнь – шог-дамбрлһарн, хурц үгәрн, дөрвдгчнь – тодрха болн дарата нәәрүллһәрн күүнә оньг авлна. Күн болһн келлһнәннь цутхлңгар, соңсачин заңбәәдләр, өдгә агчмин уршгудар һардвр кенә",– гисмн. (А. Ф. Кони. Об ораторском искусстве. М., 1963. 3-е изд. С. 103.)

П. С. Пороховщиков, Т. Сереич зарһин келлһиг келмрчллһнә нег онц эрдмд тоолдг бәәсмн. Тиим келлһнә күцллә ирлцсн "тодрха" гидг чинр орта болна. Иим чинр цевр болн лавта үгәр күцгднә. "Келхләрн, зарһч медҗ чадмар биш, зарһч медлго бәәҗ ядмар келх кергтә",– гиҗ бичсмн. (Там же. С. 139.)

Келлһн ил, ахр болн амр болх зөвтә. "Амрар бичх кергтә, үлгүрлхд, Каин урдаснь ухалсн санатаһар Авель гидг һарлдсн ахиннь әм авла",– гиҗ келҗ болҗана. Тиигҗ гемшәлһнә актд бичгднә, эс гиҗ "Каин Авель гидг ахиннь нүлго цусар һаран улалһв",– гиҗ олңкнь трибун деерәс келнә, эс гиҗ "Каин Авелиг алла",– гиҗ келҗ болхмн. Эннь хамгин сән келлһн, болв тиигҗ мана зарһд келдг улс ховр". (Там же. С. 147.)

В. И. Ленин: "Ямаран чигн пропагандистин болн ямаран чигн агитаторин мергжлт гисн соңсачнриг үлмәдән орулҗ, соңсачнрт медгдм үнниг, арһта болхла, улм иткүлмҗтәһәр, улм гиигнәр оньһҗ болмар, улм ил үзгдмәр болн батар тодлгдмар кеҗ чадлһн болдмн",– гиҗ бичсмн. (ПСС. Т. 21. С. 20–21.)

М. И. Калинин 15-гч Московск губернин конференцд келсн үгдән келмрчнрин эрдмиг хамгин күнд гиҗ нерәдсмн. "Тегәд чигн большевикүд тер эрдмиг дасч авх йоста, келлһән амрар күргҗ чадх зөвтә. Кев чигн күчтә юмн",– гиҗ келсмн. "Тууҗин агчм болһн агитацин болн пропагандын эврә онц кевмүд некнә",– гисн М. И. Калининә ухан ода чигн өндр чинрән геехәд уга. (А. Ф. Кони. Об ораторском искусстве. М., 1963. 3-е изд. С. 224.)

Келлһнә орта болм чинр наадк лавта, цевр, илткмҗтә болн н. ч. чинрмүд дунд онц орм эзлнә. Орта гидг чинр сән келлһнә медәсин хамт чинриг сулдхҗ чигн, чаңһаҗ чигн чадна.

Келлһнә орта – орта биш гидг чинрмүд үнлхд ямаран кемҗән бәәдви гихлә, иим хәрү өгч болҗана:

1. Келлһнә орта гидг чинр үүлдгч чинр болдмн. Терүнә сүүрт келсн тоотын күцл-көөгч ухан орна. Орталмҗ гисн эн халхасн келнә эв-арһсиг келлһнә күцллә ирлцүлҗ олзллһн болдмн.

2. Келлһн орта болхин төлә, литературн келнә стильмүдиг, теднә зоклцсн үг-олзллһна йосд, келнә стилистическ диглмҗ медх кергтә.

3. Орталмж гидг келлһнә чинр келнә эв-арһсиг, бүкл келлһиг үнлхд нуһрмж (гибкость) некнә. Орталмжин үүлдгч чинриг түрүн болж А. С. Пушкин цәәлһсн бәәдлтә: "Йоста ө тоолвр угаһар тиим нег үг, тиим нег холвлда һолснд илткгддмн биш. Йоста ө (мергжлт) дүнцмжин болн зокмжин оньһцд тохрдмн". (Русские писатели о языке 18–20 вв. Под ред. Б. В. Томашевского и А. Д. Левина. Л., 1959. С. 73.)

Келлһнә орталмж (уместность) келнә олн зүсн давхрмудыг эзләд, үг-олзллһар, синтаксическ кецмүд, аш сүүлднь бүкл келлһнә тогтаврин диглмж олзллһар тогтна. Теднә орта чинриг олн зүсн халхаснь хәләж, үнлж болжана. Болв ирлцмжтә гиснь зуг иим халхсар хәләгдхмн:

1) стилин орталмж;
2) контекстин орталмж;
3) саамин орталмж;
4) биичлгч-психологическ орталмж.

Стилин орталмж. Салу үгин, холвлдана, кецин, эс гиж бүкл келлһнә тогтаврин диглмжтә орталмж, орта болм чинр келнә стиләр заягдж залгдна. Өдгә литературн келнд олна жирһлин олн зүсн халхинь теткдг, уха-медлцлһнә олн өнцгт олзлгддг кесг үүлдгч стильмүд бәәдмн. Ик зууднь бәәрнкүүндгч, керг-үүлин, номин, публицистическ болн урн литературин гидг стильмүд йилһрнә. Мана хальмг келнә стильмүдин диглмж бурят келнә стильмүдин диглмжлә өөрхн болх гиж сангдна. Тегәд чигн Л. Д. Шагдаровин бичсәр, урн стиль, олна-публицистическ стиль, ном-сурһулин болн литературн-күүндгч стиль гиж йилһж болхмн. Яһад гихлә, хальмг келнд орс келнлә әдл "керг-үүлин стиль" ода деерән сәәнәр батрад уга. Болв цааранднь эн стиль болн эпистолярн (бичгүдин) стиль тогтад батрхнь маһдго.

Деер келгдсн стиль болһн эврә өвәрцтә, эврә келнә эвархс шүүж олзллһна зокалмудта болдмн. Тегәд чигн эн, эс гиж тер үгиг, холвлдаг олзлхан – эс олзлхан стиль болһнд күн эврәһәрн шииднә.

Урн текстд үгин җирһл диглмҗтә залһлдасар, баһар тәввчн, һурвн зүсн үлмәһәр залгдна:

1. Литературн кемҗәтә кецмүдин үлмәһәр.

2. Урн келнә мергҗлт темдглсн билгләни чадврин болн авъясин үлмә.

3. Авторин-илгәчин, бичәчин эврә мергҗлт болн чадвр илткcн кел олзллһна үлмә. (Слово в русской советской поэзии. М., 1975. С. 3.)

Литературн келнә кемҗә эвдсн үүлдгч халхаснь өггдсн зөвшәмҗ (справедливость) болн учрлмҗ (обоснованность) урн үүдәврин текстд тогтдг орталмҗин хамгин эркн бәрц (критерь) болдмн. Тиим эвдрлтсиг, үлгүрлхд, "ик холд" гихин ормд "чики", эс гиҗ "чко холд", "цаһан саната" гихин ормд "цаһан седклтә" гидг болн нань чигн олн зүсн эндүслә негдүлхмн биш.

Литературн келнә стиль болһнд стиль-тогтагч гидг эврә эв-арһс болн өвәрцс бәәдмн. Кемр тедниг керг угаһар, болм учрлмҗ угаһар нег стиләс ондан стильд орулхла, тиим йовдл орталмҗ эвдсн, литературн кемҗә эвдсн эндү болҗ тоолгдна.

Күүндгч стилин келлһнд, үлгүрлхд, синтаксическ кецмүд (стереотипмүд) олар олзлгдна. Тегәд эн бичмр стильмүдәс зөвәр йилһрнә.

Керг-үүлин цаасдын онцлгч чинр болсн шаблонмуд болн кецмүд керг-үүлин уха-медлцлһиг беркшүллго гиигрүлнә. Эдн кергтә цутхлңгиг ахрар болн тодрхаһар илткхд дөң болҗ, терүг шулун оньһхд нөкд болна. Цаг ирвәс керг-үүлин келлһнд эврә өвәрцс болн кемҗәд тогтдмн, керг-үүлин келлһн амр болн тодрха болҗ өргҗнә.

Контекстуальн орталмҗ. Келнә зәрм мөчмүдин орталмҗ контекстәр, келлһнә эргмдкәр залгдна. Контекст – үгмүдин багла (конгломерат) биш, терүнд цутхлңгин болн илткврин негдмҗ болсн келлһнә тогтаврин диглмҗ тохрдмн. Тернь стилистическ нег зүсн өңгәр йилһрдмн. Контекстуальн ор-

талмҗин чинр стилин орталмҗар цәәлһгдвчн, терүнлә мел әдл болхш. Ик зууднь зәрм эв-арһс йирин зоклцшго бийнь, мөн эн контекстд зокх биш, нам кергтә тус үзхин төлә, һанцхн олзлҗ болм эв-арһд хүврнә.

"Хамгин әәмшгтә болчкад, йир эркн келнә әңг болдгнь – терүнә стилистическ тогтац болдмн",– гиҗ Л. В. Щерба бичсмн. (Л. В. Щерба. Избранные работы по русскому языку. М., 1957. С. 138.) Үг лексическ чинр, юмна, медәнә цутхлң темдглх деерән, олзлгдх уха-медлцлһнә медлән зааж, юм нерәдх деерән, терүг үнлдг арһан үзүлж, келсн күүнә келлһнә туск уха-седкл илткҗ чадна. Үг олзлгддг медлән заана гихләрн, бидн үгин үүлдгч стилин өңгин тускар, терүнә нег стильд ордг чинрин тускар келҗәнәвидн, үлгүрлхд, "нөөрсх" – бичмр, өндр, керг-үүлин стиль, "хәңкх" – күүндгч стиль болн н. ч. Үг илгәчин юмна туск уха медүлхд, бидн терүнә чаңһагч, седмҗин стилин өңгин тускар, терүнә нег контекстд батлгдсн чинрин тускар келҗәнәвидн. Илгәч эврәннь седклән илткҗ, соңсачиг, эс гиҗ күүндәчиг көндәх санаһан медүлҗәнә.

Стилистическ чинрәрн үгмүд парадигм тогтаҗ чадна: "нүр–чирә", "хачр – халх", "зооглх–эдлх–идх–жажлх–үмкх–худрх" болн н. ч. Зүсн-зүүл стилистическ өңгтә үгмүдиг хольлһн күүндәнә ирлцмҗин, келлһнә орталмҗин эвдрлһн болҗ тоолгдна. "Кемр болвсрмҗта (серьезный) дегтрт "фагоцитмүд микробмудыг худржана" гиҗ бичхлә, тиим йовдл эргү болн орта биш болх",– гиҗ Л. В. Щерба бичсмн. (Там же. С. 139.)

Келлһнә орталмҗиг стилистическ давхрт эвдлһн–хамгин делгрңгү эндүсин негн болдмн. Тиим эвдрлт литературн үгиг дора-күүндгч үгәр сольснд харһна. Келхд, "цокв" гихин ормд "хәңкв" гиҗ, "башмг үмсв" гихин ормд "башмг чирв" гиҗ, "бичв" гихин ормд "эрәлв" гиҗ эндү һарһна.

Зәрмдән, ик зууднь дүрслмж тогтахд, стилистическ сөрлцвр (контраст) дота учрта болхла, олн зүсн стильмүдин

үгмүдиг негдүллһн орта чигн болна, эн саамд келлһнә эндү биш, урна эв-арһ болҗ тоолгдна. Стилистическ сөрлцвр (контраст) урн литературт инәд, шог, дамбрлһ темдглхд олзлгдна. Тиим эв-арһсар дамбрлһн (сатира) үүлднә.

Саамин орталмж. Бас нег эркн гисн орталмҗин әңгнь – келлһнә нег саамд учрдг орталмж болдмн. В. В. Виноградов "Заметки о стилистике современной советской литературы" гидг статьядан стилистикин урн үгин медлд учрдг мещанствин тускар хурц болн шүрүн кевәр келсмн: "Мещанск стилистик, гем кевтә, советск литературт хальдад, реализмәс терүг хаҗугшан хаҗилһәд, кеехәр келх, текстиг банальн, ижлдсн үгмүдин холвлдасар болн оралдата кемәцсәр кеерүлх күцл тәвнә. Тернь келлһиг хоосн, үлү үгмүдәр бузрдулхас биш, оңдан сән юм өгхш". В. В. Виноградовин санаһар, тиим келлһнә бүрдәц йоста реализмин литературт зокж, орта болҗ чадшго.

Бийчлгч (психологическ) орталмж. Күүндхләрн, соңсачнрин өмн келхләрн, бидн зуг тер, эс гиҗ эн зәңг күргх деерән, дутуһар болну, үлүһәр болну, дуртаһар болну, дургоһар болну, эргмдк җирһл-бәәдлиг, улсиг үнлсн седклән күүндәчнрт медүлнәвидн. Тегәд чигн мана келлһн ямр кевәр күүндәчнриг көндәхиг бидн урдаснь медх зөвтәвидн.

Келлһнә орталмж (социальн) халхарн йир эркн чинр болдмн. Яһад гихлә, эн мана келлһиг залдмн. Тер, эс гиҗ эн уха-медлцлһнә саамд кергтә үг, айслвр олҗ олзлдг чадвр – күүндәчнрин күцәмжтә уха-медлцлһ, хәрүцлһ тогталһна, улсин моральн болн физическ мендин учр-ршг болдмн. Орталмжин эвдрлт оньдин амн болн бичмр келлһнд хурцар оньһгдна. Орта биш үг олзллһнас көлтә учрдг стилистическ эндүсәс яһж гетлхмби? Келлһнә цутхлңгас, уха-медлцлһнә учрас болн эсвәс көлтә, келлһән сольдг чадвр эврән ирдмн биш. Терүг наснаннь ут туршт агсч, дамшлһдар батлж, дасгдсн нег авъяс кеҗ авх кергтә. Мана келлһн орта болхин төлә учр-ршгудынь медх кергтә.

Негдвәр, келнә тогтациг сәәнәр медх кергтә, терүнә мөчмүд болсн үгмүдиг, фразеологизмүдиг, синтаксическ кецмүдиг чикәр олзлҗ чадх кергтә. Тиигхлә, тер келнә эв-арһсас кезә чигн кергтәһинь шүүҗ авч болҗана. Тер цагт келлһн орта болхнь ил. Литературн келнә стильмүдин өвәрцс медхлә, лексикин стилиҗстическ йилһврмүд оньһхла, зәңгән чигн хамгин ик ирлцмжтәһәр авачнрт күргҗ болҗана.

Хойрдвар, келән, келнә эв-арһсиг ухатаһар олзлҗ чадх кергтә. Тиим чадвр эрк биш күүнә ухаллһна болн келлһнә мергжлтлә залһлдата болдмн.

Һурвдвар, келсн юман, хаһлсн төрән сәәнәр медж, ю, ямаран кевәр авачнрт зәңглхән тодрхаһар бийдән йилһҗ авх кергтә.

Дөрвдвәр, келлһнә эзнә шагшавдын-психологическ халх бас ик чинр зүүнә. Илгәчин цаһан санан, күндлмхә заң, терүнә седврин бәәдл болн ицмж (убежденность) бас келлһн орта болхд ик тусан күргнә. Деер келгдсиг ашлад келхлә, келнә стильмүд тоота, келлһнә стильмүд то уга. Эдниг йилһхд кесг бәрц (критерь) бәәдг:

1. Келнә стиль болһн келлһнә стиләр дамжҗ тогтна. Тегәд чигн умшач умшсан ямаран стильд ордгиг амрар цәәлһҗ чадна.

2. Уха-медлцлһнә эсвс болн күцлмүд болдмн.

3. Урн болн урн биш литературин зүслврмүд (жанрмуд) болдмн. Роман, шогта келвр, гейүрлһтә шүлг, фельетон, газетин нүүрлгч статья, темдглвр (заметка), зәңглвр (информация), илтквр (доклад), лекц болн н. ч. олн юмс эрк биш келнә стильмүдәр амрар салһгдна.

4. Уха-медлцлһнә саам болдмн. Хулдач болн эдләч (потребитель) хойрин күүндвр багш болн сурһульч хойрин күүндврәс, министрин бичг үүрин бичгәс йилһрдгнь маһдго.

5. Келлһнә эзн, терүнә өргжлтин дүң, терүнә заң, темперамент, ухан, санан, седкл болн нань чигн олн зүсн бийчлгч

чинрмүд. Тегәд А. П. Чехов: "Экн шиндән бичәчин тускар хамгин түрүнд терүнә келәр дамждж, ямр нег шинж тогтаж болхмн. Кемр бичәчд "үг" уга болхла, тер кезә чигн бичәч болж чадшго. "Үг" бәәхлә, күн эврә келтә болхла, тер бичәч болхнь маһдго",– гиж бичсмн. (Б. Н. Головин. Основы культуры речи. М., 1980. С. 270.)

Келнә болн келлһнә стильмүдиг сәәнәр медхлә, тедниг олна чигн, онц күүнә чигн келлһнә мергжлтлә яһж залһгддгиг оньһж болжана. Келнә стильмүд олзлж эс чадхла, келлһнә стильмүд тогтаж, хүврүлж эс чадхла, келлһнә мергжлтин тускар келх зөв угавидн. Келлһнә мергжлтин оньл стильмүдин туск оньлла шахр залһлдата болдгиг Г. О. Винокур, Б. А. Ларин, А. Н. Гвоздев, В. В. Виноградов, Б. Н. Головин болн н. ч. олн номтнр темдгллә.

Келлһнә мергжлтин девсң шиңжлсн номин нег эсвнь – келлһнә күүндгч чинрт келнә болн келлһнә стильмүд ямр кевәр үлмәлдгиг медж цәәлһлһн болдмн. Энүгинь үзүлжәх таблиц хәләхмн.

Стиль	чик	лав	ухалмжта	цевр	илткмжтә	байжмжта	орта
урн	йе (да)	йе	йе	йе	йе	йе	йе
номин	йе	йе	йе	йе	дала биш	уга	йе
үүлин	йе	йе	йе	йе	уга	уга	дала биш
публиц.	йе	йе	йе	йе	йе	дала биш	дала биш
күүндгч	дала биш	дала биш	дала биш	дала биш	йе	дала биш	дала биш

Аш сүүлднь, "күн болһн олна төлә келлһән ясх зөвтә" гисн төр ода цагт хальмг келнд йир хурц некүртә кевәр тәвгджәнә. Эн төриг хаһлхд номтнр, бичәчнр, багшнр, ахрар келхд, цуг хальмг улсин төрскн келән хадһлх саната улс зүткж, күцәх юман кех йоста.

4. КЕЛЛЬНӘ МЕРГЖЛТ БОЛН НҮҮРЦГЧ ЗӘҢГЛВР.

"Келлһнә иткүлмж, медгдмж болн илткмж ямр кевәр күцгддви? Тиим келлһнә көндәмж юн учр деерәс тогтдви? Тер учрмуд дунд келлһнә мергжлт ямаран орм эзлдви?"– гихлә, олн зүсн уршгуд дундас һоллгч болдгинь иигж зааж болжана:

1. Күүндх төрән сәәнәр медлһн, зәңглврин эсв тодрхаһар оньһлһн, учрсн сурврмудын үндсиг иләр болн гүүнәр ухаллһн, ахрар келхд, медрл кергтә.

2. Зөвтә юм келҗәхән медлһн, ахрар келхд, ицмж (убежденность) кергтә.

3. Келлһиг соңсачнрт медүлхәр зүтклһн кергтә.

4. Көндәх психологическ болн седклин күцл бәрлһн кергтә.

5. Зәңглврин зура ухаллһн кергтә.

6. Зураһан, темдглврмүдән, конспектән цааснд буулһж бичлһн кергтә.

7. Көндәмж теткcн чик ухалмжин психологическ, шагшавдын, келлһнә бәәдл хәәлһн кергтә.

Нүүрцгч (публичное) зәңглвр амн чигн, бичмр чигн болдг. Тегәд амн болн бичмр келлһнд ямаран өвәрцс бәәдгинь шалһж, йилһвриньоньһж авх кергтә.

Амн келлһн. Ода хальмг кел босхх төр тәвгджәхлә, багшин өмн амн келлһнә мергжлтән өөдлүлх эркн керг учржана. Багшин келлһн эрк биш гүн цутхлңта болн тодрха, зөрүлмжтә болн илткмжтә болх йоста. Тегәд амн келлһнд ямаран өвәрцс бәәдви?

Амн келлһн оньдин соңсачнрур зөрүлгднә. Соңсачнр, күүндәчнр мет, соңссн юмндан эврә үнлвр өгнә. Теднә үнлвриг соңсачнрин чирәһәр медж болхмн. Терүгинь оньһсн күн зәңглвртән кергтә хүврлт орулна: цутхлңгинь баһрулна, эс гиж утдулна, дуунаннь тембр болн чидл сольна, ахрар келхд, келлһн соңсачнрин үнлврәр сольгдна, эс гиж залгд-

на. Илгәчин көдлмшин тускар А. П. Чехов "Скучная история" гидг келвртән йир сәәнәр бичсмн: "Сән дирижер композиторин уха илткхин төлә, дегц хөрн үүл кенә: партитур умшна, бураһарн дайлна, наадсн ду соңсна, кеңкрг тал, эс гиҗ бүрә тал гекнә болн нань чигн үүл күцәнә. Би чигн тер мет, соңсхҗ умшхларн, тиигнәв. Өмнм нег-негнләрн әдл биш зун тәвн чирәс болн чирәһим ширтсн һурвн зун нүдд үзгднә. Күцлм – эн олн толһата аврһиг дииллһн болҗана. Кемр би умшхларн, агчм болһнд терүнә оньгинь болн медснәннь дүң медхлә, тер мини һарт. Хойрдгч хортнминь – дотрм сууна. Эннь – кемҗән уга зүсн-зүүл кевмүд, йовдлмуд болн зокалмуд, теднә илтквр, теднлә залһлдҗ төрсн олн зүсн эврә чигн, күүнә чигн ухалврмуд болдмн. Агчм болһнд эн бигшсн юмнас би хамгин эркн болн кергтәһинь хавлҗ авх зөвтәв. Дарунь келлһнәннь җисәнә шулуһар ухаһан аврһд медгдм болһнар кевлҗ, оньгинь авлмар чимлҗ, тиигчкәд ухалврмудан цуглрсарнь биш, мини зурхар седсн зургиг чикәр зурхд кергтә дараһарнь күргнәв. Цааранднь келлһм литературн, цәәлһврмүдм ахр болн лав, кемәцм амр болн ке кех арһ хәәнәв. Агчм болһнд би бийән бәрх зөвтәв. Яһад гихлә, мини эдлвртм зуг нег час дөчн минут бәәдгиг мартхшив. Ахрар келхд, көдлмш дала. Дегц номт чигн, багш чигн, келмрч чигн болнав. Кемр дотрм шиңгрсн һурвнас негнь диилхлә, му болхмн". (Пустовалов Т. С. Пособие по развитию речи. М., 1987. С. 159.)

Амн келлһн келнә болн стилистическ олн эв-арһсарн йилһрнә. Шулуһар оньһхин төлә, кемәцс болн зәңгс ахр болчкад, сән айслврта болна. Тедн дунд чик ухалмҗин болн психологическ дүлцс, илткмҗ, сән амлвр (дикц) болн келлһн эркн чинр зүүнә. Амн келлһнд давтврмуд, градацс, өгҗәллһн, теҗг үгмүд, дүңцүлмүд болн олн зүсн келц үгмүд олар олзлгдна. Амн келлһнд орлцсн улсас көлтә, күүндвр (диалог) болн илткл (монолог) гидг хойр зүсн келлһн йилһрнә. Тедниг ахрар шинҗлхмн.

Күүндврин келлһн. Күүндвр, эс гиҗ орсаһар диалог гисн хойр, эс гиҗ хойрас үлү күүнә күүндвр болдмн. Күүндгч келлһн үндсәрн күүндврин келлһн болдмн. Күүндврин келлһнә бүрдәц нег-негән селвдг кемәцмүдин даран болдмн. Теднә межәнь нег күүндәчин эцүс болн хойрдгч күүндәчин эклц болдмн.

Кемәц гисн соңсачин хәрү, өрцлһн, эс гиҗ темдг болдмн. Эн күүндврин нег өвәрцтә эв-арһ болдмн. Күүндврин келлһнә үндс секҗ, селвлцсн илткврмүд негн болдмн. Келлһнә нег онц мөч болж, эн кевлгч (грамматическ) бүтмҗтә болдмн. Кемәцд күүндврин келлһнә өвәрцс илткгднә, энүнд синтаксическ тогтацин ахр хамгнь орлцна. Кемәцин өргҗлт болн дота көндрлт теткдгнь – урмдулгч кемәц болн хәрү кемәц хойр болдмн. Урмдулгч кемәц күүндәчиг урмдулдг, ямр нег хәрүһинь некдг кемәц болдмн. Хәрү кемәц – урмдулгч кемәцин цутхлңла зөвчлнә, эс гиҗ терүг лавлна, эс гиҗ терүнлә өрцнә. Хәрү өгх деерән, эдн бийснь цаарандк күүндәнә урмдл болж чадх зөвтә. Түрүн кемәцмүдин ик зунь туужлгч, зургч болн дуудгч нег, эс гиҗ хойр һол мөчтә зәңгс болдмн. Хәрүд кемәцмүдин ик зунь нерлгч зәңгсин тогтацта болна.

Кемәцс дундк синтаксическ болн ухана залһлда илткдгнь – айслвр болдмн. Айслврар дамжж, сурвр – хәрү, сурврт хәрү сурвр өггдснь илткгднә. Энүнд әмд күүндгч келлһнә айслвр һоллгч орм эзлнә.

Күүндврмүд хаһлсн төрмүдәрн хойр әңгрнә: нег зүснь – жирһл-бәәдлин төрәр һардвр кенә, наадк зүснь – онцлгч, бодгч төрәр залгдна. Бәәцин, жирһл-бәәдлин, өдр-бүрин төрәр залгдсн күүндврт күүндгч докъя болн мимик ик орм эзлнә. Онцлгч, бодгч (отвлеченный) төрәр залгдсн күүндврмүдт дегтрин келнә стиль, шүлгләнә, урн келлһнә үлмә ил үзгднә. Ухатаһар шүүж соңсхсн күүндврмүд келлһ дасхд ик дөңгән күргнә.

Илткгч (монологическ) келлһн. Келлһ өргҗүллһнә көдлмш

күүндвр даслһна дамшлһдас илткгч келлһ дасхдг дамшлһдт орулҗ кегднә. Тегәд чигн илткгч келлһ дасхин төлә, келән зөвәр сәәнәр медх кергтә. Илткгч келлһн күүндврин келлһнәс цутхлңгарн чигн, келнә бүрдәцәрн чигн зөвәр күнд болдмн. Академик Л. В. Щерба келсәр, илткгч келлһнд серл оньдин келлһнә үгин тогтациг шинҗлдмн. Яһад гихлә, "илткл гисн – үгин кевд хүврсн ухана тогтасн диглмҗ болдмн". (Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957. С. 115.) В. В. Виноградовин бичсәр, "илткгч келлһнә кевмүдиг дурарн олзлҗ чадлһн – йоста эрдм" болдгҗ. (Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1969. С. 19.) Ил седкләс келсн үг ямаран чигн бичмр үгәс цань уга деер болдмн. Яһад гихлә, күүнә әмд дун күчтә гисн нег зер-зев болдгҗ. Тегәд чигн әмд үг, зәңглвр келсн күүнд чигн, соңссн күүнд чигн түрү үзүлдг ик көдлмш болдмн.

Багшин илткгч келлһн бийнь илткврин келлһ дасхлһна нег эркн гисн эв-арһ болдмн. Багшин келлһн олн зүсн болвчн, эрк биш иим әңгсәс хамцҗ тогтх йоста:

1) цутхлң;
2) зәңглврин зура;
3) үгмүдин тогтац;
4) амллһна эв-арһс.

Хамгин түрүнд багш бичкдүдт күргх зәңглврин төр бийдән цәәлһҗ авх зөвтә. Цәәлһсн төрәр келх юман медәд авчкад, терүгән күргх зура болн ямаран ашлвр кехән эн медҗ авх йоста. Тиим тодрха багшин келвр сурһульчнрт үлгүр болна. Деер келгдсн хамг дунд литературн келнә кемҗәд медлһн, литературн кевәр келлһән тогтаҗ чадлһн бас ик орм эзлнә. Күн болһн лексикиг, грамматикиг, морфологиг, синтаксисиг, стилистикиг, орфоэпин кемҗәдиг яһҗ чикәр олзлдгиг медх зөвтә.

Ода деерән илткгч келлһн һурвн зүсн болна:

1) тууҗллһн: келвр, зәңглвр, илткл болн н. ч.;

2) цәәлһлһн;

3) ухаллһн, эс гиҗ тооцан.

Т у у ж л л һ н. Келвр гисн – җирһл-бәәдләс үлгүр авч, эс гиҗ бодж тогтасн нег юмна тускар әмд үгәр илткллһнә нег эркн гисн кев болдмн. Келхләрн, келмрч келлһндән зүслмж (импровизац), кергтә айслвр, докъя болн мимик олзлна. Энүнд күүндгч стилин үлмә келлһнә тогтацднь үзгднә.

Зәңглвр гисн – ик зууднь кех, эс гиҗ кегдсн нег юмна тускар зәңг орулллһн болдмн. Зәңглврт орсн юм нәрәр шүүж авх деерән, йовдлмудын җисәг, өргжлтинь болн күцж дуусгдсн цагинь лавтаһар келсн күн темдглх зөвтә. Хамгин делгрңгүһәр харһдг зәңглврмүдин негнь – илткл (доклад), эс гиҗ тооцан (отчет) болдмн. Тооцан дотран бас һурвн зүсн болна:

1) кесн көдлмшин, зүүлчллһнә – юмнд йовад ирснә туск тооцан;

2) мөңг эдлснә туск тооцан;

3) газет-журналмудт темдгүдин нег зүсн болсн публицистическ стилин эв-арһ болсн тооцан.

Тооцаһан белдхләрн, эрк биш иим юм цәәлһх кергтә:

1) тооцана төр;

2) тооцанд ю үзүлхән: юмс, теднә то, цаг, чинр – медх кергтә;

3) кесн көдлмшән кергтә кевәр кесән иткүлмжтәһәр үзүлж герчлх кергтә;

4) аш сүүлднь ямаран ашлвр кехән, ямаран сүв-селвг өгхән медж авх кергтә.

Илткл (доклад) – зөвәр оралдата зәңглврин нег зүсн болдмн. Тогтацарн илткл ямаран чигн дуусгдсн, төгссн зәңглвр мет, төрин чинр, тууж цәәлһсн, зәңглх һоллгч сурврмуд кевлсн оршлас (вступление), эврә эркн ухаһан батлсн герчлврмүдтә һоллгч әңгәс болн илтклин ашлвр болсн товчлврас бүрднә. Илткл белдхләрн, иим сурврмудт цәәлһвр өгх кергтә:

1. Илтклин төр, цутхлңгин межәс, эврә тоолвр.

2. Герчлврмүд цуглуллһн: кергтә библиографь тогталһн, шинжлсн юмсиг үнллһн, кергтә хамган бичж авлһн, герчлврмүдән дигллһн, илтклин зура болн ахр темдгүд (тезисмүд) тогталһн.

3. Илткл тогталһн: илтклиг бүклднь шинжллһн, әңгсинь бүрдәлһн, бичкн ашлврмуд болн сүв-селвгүд темдгллһн.

4. Илткл келһн.

5. Товчлгч үг: күүндврт орлцсн улсин немр болн чиклврин үгмүдт, сурврмудт хәрү өглһн, ашлгч товчлвр келһн.

Цәәлһлһн гисн – нег юмна чинрмүдиг даранднь үгмүдәр зурлһн болдмн. Цәәлһлһн керг-үүлин, номин болн урншүлгләнә болж чаддмн. Керг-үүлин цәәлһлһнд күүнә, эврә седмж, санан болн седкл орлцх зөв уга. Урн цәәлһлһнд дүрслгч, седмжтә болсяднь күүнә седкл, сежг көндрж, оньһц авлгдна.

Ухаллһн гисн – цәәлһлһн мет болвчн, хамгин күнд, ухалмжин халхасн ик тетквртә илткгч келлһнә нег зүсн болдмн. Тегәд чигн багш хамгин түрүнд эврән ухалж, герчлж, иткүлж чадх зөвтә. Терүнә хөөн зуг сурһульчнриг дасхх зөвтә болдмн.

Бичмр болн амн келлһд келнә үүлдгч хойр бәәдл болдмн. Теднә ямаран чигн бәәдлд иим некврмүд ирлцх йоста:

1. Келлһн кергтә цутхлңта болх йоста.

2. Келлһн тодрха, лавта болн илткмжтә болх зөвтә.

3. Келлһн чик болн кевлүн (благозвучный) болх йоста.

Бичмр болн амн келлһн хойр хоорндан залһлдата. Тегәд сән амн келлһтә күн бичмр келлһән чигн сәәнәр тогтаж чадна. Бичмр келлһн чигн амн келлһиг өргжүлж чадна. Тер бийнь, эдн хоорнд зөвәр ик йилһвр бәәдмн: бичмр келлһн гисн – шишлң үзгүдәр темдглсн келлһн болдмн, амн келлһнд ухан үгд тохрдг цаг баһ болад, келсн күн ухаһан лавтаһар болн илткмжтәһәр соңсачнрт күргхәр седәд, икәр күчлнә. Бичсн күүнд цагнь элвг болад, үг болһнан шинжлх, кергтә

келнә эв-арһ олх, келлһән кергтә кевәр тогтаж чадх цаг чигн, арһ чигн бәәнә. Тернь бәәтхә, бичсән нег саамд эс таасгдхла, күн шинәс бичж, улм сәәхрүлж чаджана. Амн келлһ үүдәжәх күн соңсачнрин өмн зогсад, келлһнәннь аш ода гилтә медж, кергтә сольлт, хүврлт кеж, келлһән кергтә кевәр тогтаж чаджана. Бичмр келлһ тогтасн күн келлһнәннь аш тааж медәд, келлһән һанцарн тогтана. Умшсн күүнә сана эс медснәс көлтә, шулун чиклвр кеж чадшго. Тегәд чигн бичмр келлһн тохнята, бүкл болн тодрха болх йоста. Бичмр келлһн олн зүсн болна.

Нәәрүлвр гисн – нег юмна цутхлңгиг нәәһинь олж, нәәрүлж, бичж цәәлһсн бичмр келвр болдмн. Нәәрүлвриг бичхләрн, сурһульчнр чикәр күүнә келлһ күргж чадна, бичәчин келлһнә өвәрцс оньһдг дасна, соңсдг болн тодлдг арһан батлна, келлһнәс һоллгчинь йилһдг дасна, кергтә герчлгч эв-арһс олзлдг болна. Нег үлү нәәрүлвр асрмҗлгч чигн төр хаһлна. Тегәд эн тәвсн күцләрн үнлгч чигн, дасхгч чигн болна, аһуһарн делгрңгү чигн, ахрдсн чигн болдмн, зәрмдән түүвр (выборочный) чигн болна. Нәәрүлврин төлә текст хәәхләрн, иим шинҗтәһинь олх кергтә:

1. Текст асрмҗлгч чинртә болх зөвтә.

2. Текст болм дүңгә урн илткмжтә болчкад, литературн келәр бичәтә болх йоста.

3. Текстд дала эс медгддг үгмүд, күүнә болн юмна нерд уга болх зөвтә, шишлң темдгүд чигн уга болх йоста.

4. Арһта болхла, цутхлңгарн бүкл болн күцц текст авх кергтә.

5. Текст немр даалһврта болхла, кергтә лексико-грамматическ юм өгх кергтә.

Нәәрүлвр бичхиннь урд иим дамшлһд кех кергтә: 1) бичж, сурврт хәрү өглһн; 2) текстин тасрхасар сурврт хәрү өглһн; 3) нег төрәр зәңгс тогталһн; 4) зәңгсиг хүврүләд, дамшлһд келһн; 5) седмҗин-үнлгч үгмүд олзлдг дамшлһд келһн; 6) ухалмҗин кевәр текст хувалһна чадвр батлдг дамшлһд

келһн; 7) грамматико-стилистическ медрл батлгч дамшлһд келһн.

Нәәрүлврт белдх нег сән эв-арһ болдгнь – сул (свободный) диктант болдмн. Сул диктант бичхлә, дуту, күцц биш болн даралдмж (последовательность) уга гидг эндүсиг чиклхд дөң болж, һоллгчинь олж, текстин әңгсиг ухалмжин кевәр залһдг дасхна.

Нәәрүлвр сәәнәр бичхин төлә, эндүс чикллһнә көдлмшт ик оньг өгх кергтә. Тедн дунд цутхлңгин, лексическ, грамматическ болн стилистическ эндүсинь сәәнәр цәәлһх кергтә.

Түүклвр (сочинение) – гисн нег төрәр ухаһан болн седклән чадсарн бичж өглһн болдмн. Түүклвр сурһульчнрин серл кевлхд эркн гисн зер-зев болдмн. Түүклвр сурһульчнриг эврә ухаһан чик келлһәр дамжж күргдг чадвр өгх деерән, дегтрмүдлә көдлдг дамшлт урһаж, кеермжин амштвринь (вкус) батлна.

Сул төрин түүклврмүд иигж хоорндан йилһрнә: 1) бәрмтг авсн булгарн; 2) жанрарн; 3) аһуһарн, күцәгдсн ормарн болн арһарн; 4) немр даалһврмударн.

Бәрмтг авсн булгарн – эврә оньһмжин бәрмтгәр бичсн, жирһл-бәәдл шинжлснәс авсн бәрмтгәр бичсн, зургар бичсн, нег юмна аюһар, нег йовдлын бәәдләр үлгүр кеж түүклвр бичлһн.

Зүслврәрн (жанрарн) "тууҗлгч түүклвр, цәәлһгч түүклвр болн ухалгч түүклвр" гиж эдн йилһрнә.

Күцәгч ормарн болн арһарн эдн "классин, герин, оларн бичсн болн һанцарн бичсн, делгрңгү болн ахр түүклврмүд" гиж йилһрнә.

Цәәлһгч түүклврт бичәч нег юмна чинр, бәәдл цәәлһх күцл тәвнә. Бичмр келлһнд бас үүлин болн урн бичлт (записка) хоорндан йилһрнә. Үүлин бичлтд нег юмна үндснә чинрмүд ухалмжин даралдмжар темдглгднә. Урн бичлтд болхла, нег юм зурхд бичәчин эврә гейүрлгч хәләц, дүрслгч зурлт болн цәәлһвр илткгднә.

Туужлгч түүклврт нег юмна тускар келж чаддг чадвр-арһ илткгднә. Энүнд сән келвр тогтадг дамшлт батлхд кергтә урн текстин тасрха олзлж чадлһн ик орм эзлнә.

Түүклврин келвр тогтахларн, терүнә тогтацд оньган өгх кергтә. Ямаран чигн келврт зәңгдә (завязка), үүлдврин өргжлт (развитие действия), гүргү (кульминация) болн тәәлвр (развязка) гиж бәәдг.

Зәрмдән "балвлжата" келвр харһна. Тиим келврт кесг келврмүд нег келврәр негдүлгднә. Негдүлсн келвр йирин сурһмжлгч болн асрмжлгч чинртә болна. Дотрнь орсн келврмүд үлгүр болж, һоллгч ухаг цәәлһж герчлх зөвтә болдмн. Билгләнә тиим көдлмшиг кергтә дараһар кехлә, сән болдмн: урдаснь өгсн бәрмтгәр келвр бичлһн, үлгүрлхд, газетәс авсн йовдл, өгсн эклцәр, зәңгдәһәр цааранднь келвр тогталһн, багшин өгсн төрәр, үлгүрәр илткгдсн төрәр келвр тогталһн болн н. ч.

Ухалгч түүклвр бичхин төлә, эврән ухалж, тоолврап цәәлһж болн үннинь герчлж чадх кергтә. Терүнә төлә бичәч чикәр һоллгч ухаһан кевлж чадх зөвтә, кергтә герчлврмүд шүүж авч, көдлмшин тогтвриг ухалж, тогтаһад бичх йоста. Ухалгч түүклвр публицистическ стилин келлһ олзлж, нег юм зәңглж, ухалмжта кевәр герчлж, умшачнрин болн соңсачнрин уха, седкл көндәх зөвтә. Ухаллһндан бүгдлгч (индуктивн), онц тоолврас бүгдлгч ашлврур көтлдг болн онцлгч (дедуктивн), бүгдлгч тоолврас онц ашлврур көтлдг арһс олзлгдх зөвтә. Түрүңк арһар тогтсн келврмүдт түрүн шиндән ил тоолврмуд, бәрмтгүд илткгдж бичгднә, дарунь теднәр сүүр кеһәд, ашлгч товчлвр кегднә. Хойрдгч зүсн арһар ухалгдсн келврмүд тогтхларн, түрүн шиндән нег цуһар меддг бүгдлгч тоолвр өгчкәд, дарунь терүгән ил үзгдм бәрмтгүдәр, тоолврмудар герчлж цәәлһнә. Олна дамшлтд йирин бүгдлгч онцлгч хойр эв-арһс хамдан нег-негән түшн олзлгдна. Тер дундан "ухаллһн-лавллһн" – илгәчин уха батлж, үннинь герчллһн болн "ухаллһн-бурушалһн" – илгәчин тоолв-

риг бурушаҗ, хаҗһринь үзүллһн гидг хойр зүсн ухаллһн бәәдмн.

Ухалгч келвр, түүклвр күцц болн герчлмҗтә болхин төлә, негдвәр, һоллгч ухан түүклврин төрлә ирлцх зөвтә, хойрдвар, герчлврмүднь иткүлмҗтә болх зөвтә, һурвдвар, ухалһна әңгснь дотран шахр залһлдата болх йоста, дөрвдвәр, келврин ашлврмуднь тодрхаһар кевлгдсн болх йоста.

Ямр нег зургар түүклвр бичхиннь өмн күн эрк биш иим юмс медх зөвтә:

1. Зургин эзнә туск медрл, кен зурсинь, кезә, альд зурсинь медх зөвтә.

2. Зургин төр болн күцл.

3. Зургиг болн терүнә эв-арһсиг шинҗллһн.

4. Товчлвр.

Тууҗлгч түүклвр, үлгүрлхд, иим тогтацта: 1) үүлдсн нүүрмүдин то; 2) зургин йовдлын (сюжет) урдкнь; 3) үүлдсн нүүрмүдин күүндвр.

Түүклвр бичлһн – йир күнд көдлмш. Түүклвриг кергтә кевәр бичхин төлә, сурһульчнр, негдвәр, түүклврин төр ухалҗ, кергтә әңгсинь үзҗ, өргҗүлм үзгинь олҗ чадх зөвтә; хойрдвар, бәрмтг чикәр шүүж; диглмҗ кеж, кергтә үзгүр зөрүлҗ чадх зөвтә; һурвдвар, ухалмҗин даралдмҗар бичҗ чадх зөвтә; дөрвдвәр, чикәр болн лавтаһар ухаһан илткҗ чадх зөвтә; тавдвар, бичсән чиклҗ, ясч чадх зөвтә.

Урн үүдәвриг сәәнәр шалһҗ медхин төлә, школд олн зүсн литературин төрәр түүклврмүд бичгднә. Тедн дунд: төрәрнь, көдлмшин өвәрцмүдәрнь, бичдг эв-арһсарнь йилһдг – литературн үүдәврин үүлдәчнриг, дүрмүдиг үнлдг түүклвр йилһрнә. Эн дотран бас иигҗ йилһрнә:

– үүлдәчин үнлвр болн терүг зурсн эв-арһс хамдан шинҗлгднә;

– дүрин тогтаврин нег әңг хәләгднә;

– дүрин өргҗлтин һоллгч девснгүд шалһгдна.

Дүңцүлгч үнлвр кедг түүклвр, багар үнлвр кедг түүклвр

гиж йилһрнә. Бүгдлгч төрәр бичдг түүклвр бас кесг зүсн болна:

– үүдәврин седврин цутхлң илткдг;

– онц үүдәврин чинр медүлдг;

– кесг үүдәврмүдиг шалһдг түүклврмүд бәәнә.

Үнлвр кех гисн – үүлдәчин заңгинь цәәлһлһн болдмн. Үүлдәчин заң бичәчин үнлврт, үүлдәчин келлһнд, үүлдврт, жирһлд илткгднә. Үүлдәчин үнлвр кенә гисн – үүлдәчин цуг өвәрцмүдинь цуглулж, цәәлһж өглһн болдмн.

Дүнцүлгч үнлвр кехин төлә, урн литературин үүлдәчнрин әдл болн йилһвртә хамгинь дүңцүлж чадх кергтә. Зәрмдән зуг әдл хамгинь, эс гиж зуг йилһвртә хамгинь дүңцүлнә. Яһад гихлә, үүлдәчин һоллгч чинрнь дүңцүлгдх зөвтә, дүңцүлж болм чинрмүднь хәләгдх йоста. Үүлдәчнрин дүңцүлгч үнлвр кедг түүклврт дүрмүдиг бүклднь дүңцүлж, кергтә чик үнлвр кеж чадлһн батрна. Тер бийнь, иим юмс медх кергтә:

– дүңцүллһн һоллгч чинрмүдәрнь кегддмн, үүрмг өвәрцсинь оньгтан авдмн биш;

– дүңцүлхләрн, әдл нег чинриньдүңцүлдмн;

– дүрмүдиг әдлцврәрнь болн йилһврәрнь дүңцүлдмн.

Багин үнлвр үзүлдг түүклвр бичхләрн, дүрмүд нег социальн-психологическ баг тогтахин төлә, иим юмс медх кергтә:

– багин үнлвр кесг онц үнлврмүдин хамцмж болж тогтдмн биш;

– түүклврин төр медчкәд, түрүн шиндән нег баг үүлдәчнрин өвәрцтә хамгинь цуглулж, бүгдлж, чикәр кевлх кергтә;

– дүрмүдин баг семрлһ некчәдг болвза гиж, терүгинь шинжлх кергтә;

– багмудыг салһчкад, дарунь дүңцүләд, әдл хамгинь йилһж авх кергтә;

– багмудын үнлвр кехмн;

– нег багин үнлврәс дарук багин үнлврт яһж орхан ухалж авх кергтә;

– багин үнлвр кевчн, зәрм онц чинрмүдинь бас хадһлх арһ хәәх кергтә.

Бүгдлгч түүклврт цуг деер келгдсн эв-арһс олзлгдна. Түүклврт чигн эврә тогтац бәәдмн: оршл, һоллгч әңг болн товчлвр. Оршлд бичәч хаһлх төрән цәәлһж, умшачнриг һоллгч әңгд бәәсн юмиг медхд белднә. Һоллгч әңг – хамгин ик әңг болдмн. Яһад гихлә, энүнд седврмүдин болн герчлврмүдин диглмж, ухалмжта тоолврмуд болн теднә даралдмж илткгднә. Товчлвр – көдлмшин ашлвр болдмн. Эн бичсн көдлмшин цуг цутхлңла залһлдата болх йоста. Түүклврин әңгс аһуһарн чигн кергтә кемҗәтә болх зөвтә: оршл болн товчлвр хамдан көдлмшин нег дөрвнә болсн зә эзлх зөвтә.

Дегтр күн болһна жирһлд ик орм эзлнә. "Эврән сурһгдж чаддго күн зуг багш, профессор келсиг оньһж, күүнә заасар бәәдг күн дала юмнд күршго",– гиж Н. К. Крупская бичсмн. Тегәд чигн күн болһн дегтрәр көдлж, терүнд бәәсн медрлиг авч, жирһлдән олзлж чадх зөвтә. Дегтрлә таньлдхларн, нүр үгд бичгддгиг, бичкн шрифтәр (петитәр) ямаран чинртә үг бичдгиг, курсивд, салһврт (разрядкд), мөр дорк темдгүдт ю темдглгддгинь медж, аннотац, рецензь гисн юмби, библиографическ зааһачин чинр ямарамби гисиг медж авх кергтә. Дегтрлә эврән көдлхлә, олсн бәрмтгән яһж цуглулхмби гидг сурврт чикәр хәрү өгх кергтә. Терүнә төлә иим юмс медх кергтә:

– дегтрин тогтациг тодрхаһар медх кергтә;

– дегтрәс хамгин эркн, һоллгч гисинь шүүж авх кергтә;

– умшчаһад, оньһсан эрк биш бичж авх кергтә.

Бичж авхларн, умшач зура, тезис, бичвр, конспект, темдгүд тогтана. Зура гисн – үүдәврин һоллгч төрмүдиг, йовдлмудыг даранднь бичж авлһн болдмн. Зура бичж авхларн, иим девснгүдәр давх кергтә:

– дегтр умшлһн;

– умшсан әңгллһн;

– әңг болһниг нерәдлһн.

Арһта болхла, зураһан нег зүсәр темдглх кергтә. Зура амр болн давхр гиҗ йилһрнә. Амр зурад дегтрин һоллгч әнгс йилһгдҗ темдглгднә. Давхр зурад болхла, һоллгч әнг болһн дотран кесг әнгрнә. Хамгин делгрңгүһәр олзлгддг зура иим бәәдлтә болдмн:

I. . . . . .

1. . . . . .

2. . . . . .

а) . . . . . .

б) . . . . . .

3. . . . . .

II. . . . . .

1. . . . . .

а) . . . . . .

б) . . . . . .

2. . . . . .

Зура тогталһн ахрар болн даралдмҗтаһар ухаһан илткдгиг дасхна. Күүнә оньг хурцдулҗ, умшсан шулун тодлхд дөң болна, дегтрин, статьян дотрк ухалмҗиг оньһхд нөкд болна.

Седвр зураһас невчк йилһрнә. Седвр-тезист һоллгч ухан, үүдәврин цутхлң, үүдәһәчин ашлвр болн терүнә сүүрлмҗ темдглгднә. Седвр бичхләрн, абзац болһнла көдлх кергтә, үүдәһәчин ухан яһҗ герчлгдсинь, ямаран бәрмтгүд олзлгдсинь бичҗ авх кергтә. Седвриг хойр зүсәр бичнә:

1. Үүдәһәчин седврмүдиг текстәс шүүҗ авна.

2. Эврә үгәрн әңгин һол уха кевлүлнә.

Буулһвр (цитат) гисн – бичҗ авсн текстин тасрха болдмн. Хамгин эркн әңгнь бүклдән бичгдҗ авгдна. Зәрмдән эврә үгәр чигн тиим ормиг темдглнә. Буулһвриг бичхләрн, зура, седвр бичснлә әдл биш, үүдәвриг умшхларн, дегц бичҗ авгдна. Мел тер кевәрнь бичҗ авсн текстин тасрхаг цитат, эс гиҗ буулһвр гиҗ нерәднәвидн. Буулһвр олзлсн күн тодлврaн байҗулҗ, келлһнә мергжлтән өөдлүлнә.

Буулһвр олзлхларн, буулһврин ухаһар эврә ухаһан чикәр лавлҗ, батлҗ, дөңнҗәхән медх кергтә. Күүнә үгмүд тер цагт бәәсн кевәрн олзлгдх зөвтә. Буулһврмуд олзлхларн, иим дара олзлҗ болхмн: тойг (номер), үүдәһәч (автор), үүдәврин нерн, һарсн орм болн жил, хүв, әңг, халх. Үүдәврин урдк әңгд бичгдсн буулһвриг эпиграф гиҗ нерәддмн.

Бичҗ авсн буулһврмуд дунд хамгин сән гиснь конспект болдмн. Конспект – ахр буулһвр умшсиг тодлхд нөкд болна. Конспектд цуг деер келгдсн буулһврмуд орлцна: үүдәврин зура, седврмүд болн н. ч. Конспектин сән гиснь терүг цааранднь делгрүлҗ, немҗ болм чинрнь болдмн. Конспект хойр зүсн болдмн: текстуальн болн сул. Түрүңк зүсн конспектд текст бичгдсн кевәрн орна. Хойрдгч зүсн конспектд зуг һол ухань эврә үгәр темдглгднә. Конспект бичхләрн, хамгин түрүнд үүдәһәчин нер, үүдәврин нер, барлгдсн жил, һарһачин нер бичх кергтә. Статьян конспект бичхләрн, эрк биш ямаран журналд һарсинь темдглх кергтә. Дарунь статья, эс гиҗ дегтрин әңг кесг әңглҗ, эркн хамгинь бичҗ авх кергтә. Конспектиг хойр зүсәр бичнә: шишлң тетрадьт болн сул цааснд. Тетрадьт бичсн конспектиг бийләһән зөөхд эвтә болна. Болв терүг цааранднь делгрүлхд берк болна. Сул цааснд, эс гиҗ карточкд бичгдсн конспектиг өргҗүлҗ, деернь немҗ чигн болҗана. Тиим конспект бичхләрн, иим кевәр бичх кергтә: тойг, әңгин зура, бичврин цутхлң, немр булгуд, темдгүд.

Зәрмдән төрәрн өөрхн кесг үүдәврмүдиг конспектлдг саам харһна. Тиим конспект "төрин" гидг нер зүүнә. Эн шишлң зураһар кегднә. Төрин конспектиг оньлин нег төр гүүнәр шалһхин төлә, лекц бичхин төлә кегднә. Төрин конспект бичхин урд кергтә литератур цуглулх кергтә, дарунь литературиг оньгтаһар шинҗләд, зура тогтана. Зураһар һардвр кеҗ конспект бичнә.

Үүдәврмүдиг үнлхин төлә бичгддг буулһврмудыг рецензь гиҗ нерәднә, эс гиҗ эдниг зәрмдән аннотац гиҗ нерәднә.

Аннотац гисн дегтрин ахр цутхлң болн терүнә шалһгч үнлвр болдмн. Эн иим әңгстә болдмн:

– библиографическ чинрнь, үүдәһәч, нернь болн н. ч.;

– ахр үүдәврин цутхлң;

– кенд, юуни төлә эн үүдәвр кергтә болхинь заалһн.

Рецензь гисн – ямаран чигн үүдәврин шалһгч үнлвр болдмн. Терүг бас иим зураһар бичнә: үүдәһәч, үүдәврин нерн, үүдәврин төр, һоллгч дүрмүд, үүдәврин чинр, олна төлә күргх туснь, дүрмүд, тогтаврин өвәрцс, үүдәврин келн; шалһгч темдглврмүд: үүдәврин таасгдсн хамгнь, эс таасгдснь, өрцлһ үүдәсн хамгнь болн н. ч.

Оңдан күн бичсиг үнлхин төлә зәрм некврмүд күцәх кергтә, эс күцәвчн, медж авх кергтә. Эднә һоллгчнь иим:

1. Төр, чинрнь, олнд күргх туснь.

2. Төр бүклдән күцц хаһлгдсмби, аль угай? Бәрмтгүд иткүлмжтәй, аль угай? Ашлврнь цутхлңлань ирлцжәнү, аль угай?

3. Үүдәврин тогтврнь ямаран?

4. Әңгснь чикәр нерәдгджий, аль угай?

5. Үүдәврин келн өдгә литературн келнә кемжәнлә ирлцжәнү, аль угай?

Статьяс бас олн зүсн болдмн. Статья гисн – номин, эс гиж публицистическ түүклвр болдмн. Ahyһарн эн бичкн болчкад, журналд, эс гиж газетд бичгднә. Статья болһнд оньһхнь эн болдмн:

– төр;

– үүдәһәчин күргжәх ухан;

– герчлврмүд;

– иткүлмжтә ашлврмуд.

Темдглвр (заметка) гисн – ахр зәңглвр болдмн. Эн һурвн әңгәс тогтна: оршлин әңгднь йовдлын орм болн цаг заагдна, дарунь һоллгч бәрмтгүд үзүлгднә, товчлгч әңгднь кергтә ашлвр кегднә.

Бичг гисн – ахр, ямаран чигн йовдл үнлсн күүнә уха-седкл илткси түүклвр болдмн.

Интервью гисн – умшачнрт соньн болм күүнлә харһад кесн күүндвр болдмн. Терүнә цутхлнд илгәчин тәвсн сурвармуд болн харһлцанд ирсн күүнә хәрү ордмн.

Репортаж гисн – нег йовдлд орлцсн күүнә зәңглвр болдмн. Репортаж кесн күн келгдсн йовдл минь эн ил болҗасн кевтәһәр йовдлын орм, орлцсн улсиг, теднә күүндвриг, үүлдвриг умшачнрт үзүлҗ келҗ өгнә.

Зурц (очерк) гисн – түүкләнә нег зүслвр болчкад, нег күүнә ахр келвр болҗ һарна. Зурцмуд хойр зүсн болна: цааслгч (документальн) болн урн. Цааслгч зурцд жирһл, бәәдл, йовдл бәәсн кевәрн үзүлгднә. Урн зурцд болхла, күүнә заң, жирһл, бәәдл, санан үзүлгдвчн, бичәчин ухан, седкл бас илткгднә. Кемр зурцд олна керг-үүл һоллгч орм эзлхлә, тиим зурциг төрин гиҗ нерәднә. Кемр зурцд нег күүнә туск зәңглвр һоллгч орм эзлхлә, тиим зурциг зургин гиҗ нерәддмн. Зургин зурцд иим юмн бәәх йоста:

1. Күүнә намтрас авгдсн зәрм бәрмтгүд;

2. Күүнлә болсн негн-хойр соньн йовдлмуд;

3. Бичәчин үнлвр: күүнә бәәдл, күүнә туск үүрмүдиннь күүндвр, үнлврмүд.

Хаалһин темдглвр гисн – урн-публицистическ литературин нег зүснь болдмн. Энүнд бичәчин шинжлврмүд, хаалһин өвәрцс болн харһсн жирһлин бәәдл темдглгднә.

Фельетон гисн – шоглгч кевәр жирһлин бәәдл, күүнә йовдл, олна үүл үзүлҗ, публицистическ, номин, эс гиҗ жирһл-бәәдлин төрәр бичгдсн статья болдмн. Кевәрн фельетон шүлгин чигн, келврин чигн бәәдлтә болна. Темдглсн бәрмтгүдтнь бас эндүс харһх зөв уга.

Керг-үүлин келлһн хальмг келнд ода деерән ховр харһна. Болв цаг ирвәс эн делгрҗ, өргҗх зөвтә. Керг-үүлин цаасдт седклин-үнлгч, диалектн болн дора үгмүд олзлгдх зөв уга. Тоолгч нерд энүнд йирин тойгудар темдглгддмн. Керг-үүлин цаасд олн зүсн болдмн. Болв хәләгддгнь зуг иим болхмн:

1. Эрлһн (заявление) гисн – ахр бичмр зәңглвр болдмн.

Терүнд күүнә селвг (предложение), эс гиҗ сурвр темдглгднә. Терүнд иим әңгс орх йоста:

– эрлһн зөрүлгдсн күүнә нерн, цол болн н. ч.;
– эрлһ бичсн күүнә нерн, цол, бәәдг орм болн н. ч.;
– цаасна нерн;
– сурврaн, селвгән лавтаһар күргллһн;
– эрлһнд герч болҗ немгдсн цаасдын нерд;
– эрлһн бичгдсн җилин, сарин, өдрин тойг;
– эрлһ бичсн күүнә һар (подпись).

Ямаран чигн эрлһиг, үлгүрлхд, иигҗ бичҗ болҗана:

Хальмг государственн университетин
ректорт, проф. Г. М. Борликовд
хальмг келнә болн сойлын факультетин
4-гч курсин 44-гч багин
Бадмаев Сергей Горяевич
гидг студентәс

Эрлһн

Эн җилин январь, февраль, март гидг һурвн сард би икәр гемтләв, тегәд үвлин шүүврән би өгч чадсн угав. Дутсн шүүврән ода өгх зөв өгит гиҗ эрҗәнәв. Герчлсн цаасд немрт йовна.

2002 ж. апрелин 3. Бадмаев С. Г.

2. Дааллһмҗ (доверенность) гисн күүнә нерн деерәс үүлдх зөв өгсн цаасн болдмн. Эн иим әңгсәс тогтна:

– цаасна нерн;
– дааллһҗах күүнә нерн, цол, бәәдг орм, бәәрн;
– дааллһвр дааж, үүлдх күүнә нерн, цол, бәәрн;
– яһад, юн учрар дааллһҗахан бичлһн;
– дааллһсн цаг (җил, сар, өдр);
– дааллһсн күүнә һар.

Дааллһмҗиг хойр зүсәр бичҗ болҗана.

Даалһмж

Би, Бадмаев Сергей Горяевич, Хальмг государственн университетин хальмг келнә болн сойлын факультетин 4-гч курсин 44-гч багин студент, экдән, Бадмаева Булһн Очировнад, хайгнь: г. Элиста, ул. Чехова, 12, кв. 8, паспортыннь серий..., № ... , өгснь ... , январь, февраль хойр сарин стипендиг автха гиҗ даалһҗанав. Яһад гихлә, би гемтәд, һаза һарч яджанав. Стипендинм мөңгн эм авхд кергтә болҗана.

2002 ж. мартын 12. Бадмаев С. Г.

Даалһмж

Даалһҗах учрежденя штамп: жил, сар, өдр

П. А. Горяевд 2002-гч жилин март сарин 20-д тогтасн бооцана некврәр 2-гч Хальмг Таңһчин турбазас Хальмг госуниверситетин төлә 10 (арвн) унтдг мишг автха гиҗ даалһгджана. Ректор ..., һар, тамһ.

V. КЕЛНӘ СТИЛЬМҮД.

1. АМН БОЛН БИЧМР СТИЛЬМҮД.

Келн болһн олн дунд нег кевәр келгдж, соңсгдж, медгдж бәәснь бийнь, мел нег кевтән бәәдмн биш. Тер бийнь хамгин ик йилһвртәнь амн (амн келлһнә) болн бичмр келнә стильмүд болдмн. Үлгүрлхд, гиичән тоожаһад: "Цәәдтн шикр тәвхмби, угайи?"– гиж сурна. Хәрүнь: "Буйн болтха, негхн ухр",– гиж келгдж чадна. Яһад гихлә, келгдсн учрургшг ил медгджәнә. Амн келлһнә стильд интонац ик чинр зүүнә. Яһад гихлә, Бернард Шоу келсәр, "тәвн зүсәр "йе" гиж келж болдмн, тавн зун зүсәр "уга" гиж келж болдмн, зуг негхн зүсәр эдниг бичж болдмн".

Түүнә урд Пушкин амн болн бичмр келлһдин йилһц заасн билә. "Келдгәрн бичдг күн – келән меддго күн". Яһад гихлә, бичмр келнд зуг минь ода төрсн үгмүд олзлх деерән, олн зун жилмүд урд чигн төрсн үгмүд олзлж болжана.

Тегәд чигн келнд нег халхарн – орфографь болн орфоэпь гидг номс бәәхлә, хойрдгч халхарн – олн зүсн келнә болн келлһнә стильмүд йилһрнә. Амн келлһнә стильд юн учрдви гихлә: 1) күүндәнә ургш илткси интонац (айслвр) өргнәр олзлгдна; 2) үлмә зәңгсәс зүүцл зәңгс үлүһәр олзлгдна; 3) күцц биш зәңгс олар орлцна; 4) онц чинртә, дора, өдр болһни, бәәрн үгмүд болн жаргонмуд олзлгдж чадна.

Бичмр келлһнә стильд болхла: 1) зәңгс тоолвртаһар, логикин йосар тогтагдна; 2) зуг зүүцл биш, үлмә зәңгс чигн олар олзлгдж, зүүцгч болн үлмәлгч холвасар холвгдна; 3) үг болһна чинр лавтаһар йилһгднә; 4) келнә урдк авъясла залһлдата болна.

"Логичн" гиж келхләрн, амн келлһн логикин йосар тогтагдхш гиж келхәр бәәхшүвидн. Зуг "логичность" болн "даран" бичмр келлһнд амн келлһнәс үлү чинр зүүнә гиж келхәр бәәнәвидн. Деер келгдсн өвәрцс нег стильд ондан стиләс невчк үлүһәр олзлгддгиг темдглх кергтә.

Амн келлһн дотран бас күцц болн күцц биш амллһта (произношение) гиҗ хувагдна. Күцц амллһн орфоэпин зокалар һардвр кехлә, күцц биш амллһн өдр болһни келгдсн тоотас тогтна. Күцц амллһн, эс гиҗ амн келлһн урдк цагин бичмр келлһнә авъясар сүүр авна. Яһад гихлә, амн болн бичмр келлһд хоорндан йилһрдг болвчн, нег-негнләһән залһлдата. Кемр күн амн чигн, бичмр чигн сән келлһтә болхла, эдн хоорндан баһар йилһрнә. Болв амн болн бичмр келлһнә йилһврмүд келнә тууҗас көлтә чигн өвәрцтә болна. Үлгүрлхд, чешск келнд амн болн бичмр келлһн йир икәр йилһрнә. Яһад гихлә, эднә орнд күүнә (хәрин) келд эзрхҗ, бичмр чешск келнд өргжлт өглго бәәхлә, амн келлһн диалектмүдлә өөрдәд, олн зүсн амн келлһнә стильмүд үүдәсмн.

Тегәд келн болһнд амн болн бичмр келлһнә стильмүд бәәнә. Эдн нег келнә юмс болад, хоорндан эрк биш залһлдад, нег-негнәннь үлмәд орад, олн зүсн стильмүд тогтана. Теднә зәрмсләнь таньлдхмн.

2. УРН БОЛН НОМИН СТИЛЬМҮД.

Бичмр болн амн келлһ дүнцүлснә хөөн урн болн номин стильмүд дүнцүллһнд оньган өгхмн. Эн дүнцүллһн стильмүдин әнглвриг улм оралдата кеж, урн болн номин стиль онц өвәрцтә болдгиг илткнә.

Һанцхн ном биш, күүнә билг-эрдм, урлмҗ (искусство) чигн эргмдкиг, теңгрин бәәдлиг болн күүг медҗ авх күцл тәвнә. Тиигәд, күцлнь негн болвчн, эднә эв-арһс тал-талдан болна. Үлгүрлхд, урлмҗ (искусство) дүрмүдәр дамжҗ ухалвр үүдәхлә, ном эрк биш шинжлгч, шалһгч (аналитическ) эв-арһсар юмна бәәдл илткнә. Тегәд чигн литературн келн номд олзлдг зуг уха илткн зер-зев биш, эн бийнь өвәрцтә кевәр бүрдәгдсн, нег кергтә дүр зурсн эдлвр болна. Тегәд чигн урн литературт үгмүдин "киизң, немр" чинр (номин келнд олзлгддг үгмүдлә дүнцүлхлә) үлүһәр олзлгдна. Номин келнд болхла, үгмүдин ик зунь шуд чинрән зүүнә.

Цуг төрнь юундви гихлә, дүрслмҗ (образность) ямаран

чинр урн литературин стильд болн номин стильд зүүдгиг медж, йилһж авх кергтә. Тегәд чигн Пушкин "лав болн ахр болдгнь – прозин хамгин түрүн эрдньмүд" гисмн. Яһад гихлә, прозд хамгин түрүнд "ухан болн ухан" илткгдх йоста. Ямаран чигн ке-кевлүн кемәц (фраза), илтквр (выражения) ухан уга болхла, хоосн болдмн. Пушкинә келсәр, ямаран чигн урн литературин үүдәвр кесг темдгтә, күүнә седкл авлм ухан-седвәртә болх йоста. "Кемр давсн баһ цаган сергәһәд ууляд, гейүрәд бәәхлә, мана литератур холд уралан һаршго". Бичәч "йосн дүрслмж лавта үгәс үүддмн" гиж тоолдг бәәж.

Хамгин ик төр юундви гихлә, келнә илткмжтә эв-арһс келнә стиль болһнд ямр кевәр үүлдгиг, ямаран чинр зүүдгиг илтклһн болдмн. Үг болһн ямаран стильд олзлгдснасн көлтә өвәрц чинр зүүнә. Үлгүрлхд, номин стильд термин эрк биш нег чинр зүүхәр зүткнә, урн литературин стильд эн олн чинр чигн зүүж чадна. Зәрмдән йирин олн чинртә үг номин стильд һанцхн чинр авад, термин болж одна.

Лав гисн келлһнә чинр урн литературт чигн харһна. Болв бичәч болһн эн чинриг эврәһәрн оньһж олзлдг бәәж. Дүрслмж болн лав гидг чинрмүд номин чигн, урн литературин стильд харһв чигн, зуг стиль болһндан эдн эврә төрән хаһлж, эврә чинрән зүүнә.

3. КЕЛНӘ СТИЛЬМҮД ХООРНДК ХӘРҮЦӘН.

"Келн болһнд кедү стильмүд бәәдви? Тедн хоорндан яһж йилһрдви?" – гисн сурврмудт хәрү өгхләрн, номтнр олн зүсәр цәәлһж, нег мөслгч үг уга болна.

Терньорта, яһад гихлә, эн төр йир оралдата. Хамгин түрүнд шишлң келнә стильмүд йилһж авх кергтә. Тедниг наадк олн зүсн үүләс көлтә учрсн стильмүдәс онцлх кергтә. Хамгин өргн йилһвр бичмр болн амн келлһн хоорнд һарна. Дарунь урн литературин болн номин стильмүд гиж йилһрнә. Болв цааранднь келн болһнд олн зүсн өвәрцс харһна. Үлгүрлхд, англь келнд зәрм номтнр бичмр келлһиг үүл-кан-

целярин, өргмҗтә болн ном-эрдмин гиҗ хувах деерән, амн келлһиг литературн-күүндгч, дота-дундан күүндгч болн эрдмәр күүндгч гиҗ йилһнә. Япона келнд болхла, нам нәрн күүндгч, күүндгч-бичмр гидг стильмүд йилһнә. Тиим стильмүд ондан келдт харһхш.

Цуг келдт харһдг һоллгч стильмүд амн, бичмр, номин болн урн гиҗ дөрв әнгрнә. Эдн дотран бас кесг әнгрҗ, келн болһнд эврәһәрн хувагдна. Үлгүрлхд, орс келнд келнә деед, дунд, дора һурвн стиль дундан бәәрн-күүндгч (разговорно-бытовой), үүлин (деловой), номин (научный), публицистическ болн урн (художественный) гисн үүлдгч (функциональный) стильмүд йилһнә. Тедн дундас урн стильд ик оньг өггднә. Урн литературин келн эрк биш хойр чинр зүүнә: негдвәр, нег уха темдглнә, хойрдвар, күүнә ухаллһиг тогтадг зер-зев болна. Тиим хойр дам чинр наадк стильмүдин келнд харһхш. Урн литературт наадк стильмүдин өвәрцс чигн харһна.

Келнә стильмүд – келнә туужин аш. Келнә стильмүд келнә тууҗас көлтә эврә өвәрцстә болна. Үлгүрлхд, Ломоносовин цагт орс келнд бәәсн стильмүд ода цагт хүврәд, олн зүсн болад, ондаржоч. Хальмг келнд чигн ода күртл стильмүдин туск шалһвр кегдәд уга. Тегәд чигн мана эркн керг болдгнь – төрскн келнәннь үүлдсн стильмүд йилһлһн болҗана.

Келнә стиль гисн – келнә нег өвәрцтә әнгнь болдмн. Тер өвәрцнь үүлдврин некврәс көлтә үүдәд, шишлң чинр зүүһәд, туужд батрад, күүнә келлһиг улм илткмҗтә кеҗ бәәһәд, мел хүврәд бәәдгҗ. Тегәд хальмг келнә стильмүдиг шинҗлх күн хальмг келнә тууҗ шинҗлх йоста. Ашлад, ахрар келхлә, хальмг келнд амн болн бичмр ик стильмүд бәәх деерән, амн келлһнд ордгнь бәәрн-күүндгч, урн-күүндгч гидг стильмүд болн бичмр келлһнд – урн литературин, керг-үүлин болн номин стильмүд орх йоста. Наадкснь цуһар эн тавн әнгин дотр багтҗ чаджана. Эдниг йилһҗ диглхнь – эркн керг.

VI. КЕЛН ҮҮДЛһНӘ ТӨР.

1. КЕЛН ЯһЖ ҮҮДСМБИ?

Келн яһж үүдсмби? – гисн сурвр күмн-әмтн кезәнәһәс ода күртл тәвә. Эн суррвт хәрү хәәһәд бәәж, кел медлһнә ном тогтсмн. Күн яһж күн болсмби? Нарт-делкә деер әмтәкиитә юмн яһж үүдсмби?– гисн сурврмуд деерк сурврла залһлдата болад, кезәнәһәс ода күрттл күүнә уханд темдгтә орм эзлнә. Хуучн Грецд, Римд чигн эн төрмүд Платона, Аристотелин болн Лукрецин уха үүмүлдг билә. Шин цагт эн төрт Локк, Лейбниц, Руссо болн Гердер оньган өгдг билә. Әрәсәд болхла, Ломоносов чигн, Радищев чигн эн сурврмудт хәрү өгхәр зүткдг билә. Ода цагт келн төрж һарсна төр зуг кел медлһнә төр биш, философин төр болчкад, күүнә ухаллһнла залһлдата психологин чигн төр болж һарчана.

"Хамгин түрүнд келн йирин яһж үүдсмби?"– гисн сурвриг "олн зүсн китд, орс, хальмг болн нань чигн келд яһж үүдсмби?"– гисн сурврас йилһҗәх кергтә. Кемр хойрдгч суррвт ирлцх хәрүг хуучн болн өдгә цагин тууҗас олж авч болхла, түрүңк суррвт ирлцх хәрүг ик кезәңк адуснас күн үүдҗәх цагас зуг авч болҗана. Онц келнә үндсиг, һарсн уңгйозуриг келнә чигн халхар, тууҗин чигн халхар шинҗлҗ болхмн. Күмни келлһн яһж үүдсиг медхин кергт деер келгдсн бан. Түүнә төлә эрк биш философяс, психологас, этнографяс, хуучна тууҗас, археологас болн антропологас авсн медрл кергтә. Келнә үүдвр шинҗлсн номт ик холдк цагин тууж шинҗлхлә, һазр деерк жирһл-әмдрл яһж үүдсиг шинҗлсн номт улм гүүнәр цагин йоралд булхж, сай, жува жил урдкиг медж цәәлһх йоста.

Өдгә цагин номтнрин тоолврар, күмн-әмтн һазр деер сай жилмүд хооран үүдж. Күн күн болхдан зуг ухаллһн болн келлһн хойрарн дамжад, күн болсмн. Тиим хол цагин жирһл-

бәәдл шинҗлнә гисн йир күнд-күчр үүл. Тегәд чигн күмни келлһнә үүдвр шинҗллһн ода күртл хаһлгдад уга төрмүдин негн. Тегәд чигн ода күртл эн төрәр хойр һоллгч таавр (концепц): материалистическ (эдлмр) болн идеалистическ (бодмр) цәәлһвртә тоолврмуд бәәдмн.

2. КЕЛНӘ ҮҮДВРИН ТУСК ОНЬЛМУД (ТЕОРЬМУД).

Келнә үүдвр күүнә болн орчлңгин үүдврин нег әңгд тоолгддгнь хуучн греческ номтнрин болн цецдин нилч. Грекмүд орчлңгиг салһҗ шинҗләдго учр деерәс орчлңгиг бүклднь хәләнә. Орчлңгин дота-дундк залһлдан ил үзгдм болсн төләдән шилтмһә кевәр хәләгдҗ герчлгддго бәәҗ. Тернь нег ик эндү болад, греческ философь ондан хәләцд көтлгч орман булагдсмн. Болв бүкл хәләцәрн эн наадк метафизическ шинҗлврмүдәс арһта болна. Яһад гихлә, ямаран чигн нег онц философск төриг күн эврәннь болн орчлңгин туск бүкл хәләцләһән залһдг бәәсмн. Тиигәд бәәҗ эдн хәләцән дегд өргнәр цәәлһәд, олн зүсн үүрмг өвәрцсиг оньгтан авлго йовҗ. Зуг шишлң номс үүдәд, тер дутуһинь дүүргсмн.

Античн ухалчнр келнә үүдвриг невчк киизң кевәр цәәлһдг бәәҗ. Эдн цуг оньган нерн болн нерәдгдсн юмн хоорндк залһлданд зөрүлдг бәәҗ. Бас нег немр төрнь – бүгдин медлһнә оньл бәәҗ. Нернә болн нерәдгдсн юмна хоорндк залһлдан, нег хәләцәр болхла, деерәс, теңгрәс, өггдсн юмн болхла, хойрдгч хәләцәр, эднә залһлдан күүнә ухаллһна аш болҗ тоолгддг бәәҗ. Түрүңк хәләцәр, идеалистическ (бодмр) цәәлһвр үүдхлә, хойрдгч хәләцәр, материалистическ (эдлмр) цәәлһвр төрҗ.

Мана һалбин урдк тадвгч зун җилд бәәсн ahy ик материалист-ухалч Демокрит иигҗ тоолдг бәәҗ: "Нерд орчлңгин болн теңгрин заяһар биш, күмн-улсар болс-бүтсәр өггдҗ. Хамг юмс бичкн атомсас тогтсн мет, нерд чигн үзгүдәс тог-

тна. Нег үзг сольчкхла, нерн чигн сольгдна. Нег юмна атом сольхла, тер юмн бийнь сольгдна. Яһад гихлә, юмс атомин тоohар, бәәдләр, тогтацар хоорндан йилһрнә". Эврә цагтан эн атомар цәәлһдг Демокритин цәәлһвр номд сән нилчән күргләә, учр-ашин залһлда орулла.

Үгин олн чинр зүүдгиг, юмна олн нер зүүж чадсиг зааһад, Демокрит "келн күүнд заяни өггдсн юмн" гисн тоолвриг бурушасмн. Юмн болн юмна нерн хоорндк залһлда илткхд Демокрит "заяни" гисн тоолврта номтнрла зүткхләрн, үгмүдиг "урдк чинртә" болн "хөөтк чинртә" гиж йилһдг бәәж. Тиигчкәд "урдк чинртә"үгмүд юмна илтквр болж, йирин бийснь күмн дунд үүдж. Давхр үгмүд, Демокритин тоолврар, күүнә күчәр тогтсн үгмүд болж, бооцгч чинр зүүдгж. Демокрит "келн заядар төрж" гисн болн "келн күүнә күчәр тогтагдж" гисн хойр тоолврмудын дундлгч орм эзлх деерән, хойраһинь ясч. "Заяни төрлһиг" эн деедс өгснә биш, эргмдк юмна күүнә серлд илткгдснә аш гиж цәәлһнә. Давхр үгмүдин туск тоолвртан Демокрит "күүнә күчәр" цәәлһнә. Эн түрүн болж материалистическ (эдлмр) хәләцәр келнә үүдвриг цәәлһж, олн зүсн идеалистическ (бодмр) оньлмудла зүтклдлә.

Мана ээрин (һалбин) урдк дөрвдгч зун жилд "Кратил" гидг зүткәндән Платон "хамгин түрүнк заячин" чинр темдгләд бәәсмн, келнә үүдврт күн болһна ик чинр заасмн. Зуг эн Демокритәс йилһрхдән "седврмүдин делкәг" (мир идей) онц нег "йосн бәәдл" тогтадг юмнд тоолдг бәәсмн. Күүнә йирин махмуд-цогцин оньһц болхла (чувственное восприятие), Платона тоолврар, хөөтк чинртә болчкад, седврмүдин делкән үүлдлһнә аш болдгж. Энүндән Платон юмна туск медрл юмна нернәс биш, юм шинжллһнәс үүднә гисн бийнь, нердиг онцлад, юмнас салу нег ик багд хурана.

Кемр Демокрит "келнә үүдврт күмн хоорндк күүндән, хәрүцән ик орм эзлнә" гихлә, Платон эн төрт цур оньган өгхш, "күн болһн эврән үгмүдән үүдәнә" гиж тоолдг бәәж.

Үлгүрлхд, Диодор Сицилийский мана һалбин урдк тавдгч зун җил бичсмн: "Түрүн шиндән әмтн аң-адусн мет бәәж, салу-салу хот-хоолан хәәж, бийән теҗәдг бәәж. Аң-адуснас хорһгдхларн, нег-негндән нөкд болад, хамдан хурад, таньлдад, түрүн авгтан хоосн дууһарн, дарунь салу-салу үгмүд олзлад, юмн болһнд эврә нер өгәд, хоорндан уханседклән медлцдг болж. Тиим баг улс делкәд һазр-һазрарн бәәснәс көлтә, теднә келд чигн эврә өвәрцтә болад, ирлцдго болж. Тиигәд урднь бүрдсн багмудас хөөннь олн зүсн келн-улс үүдсмн". (Сб. Античные теории языка и стиля". С. 33). Дарунь шүлгч, материалист (эдлмрч) Лукреций Кар (мана һалбин урдк негдгч зун җил) "Юмсин үндснә тускар" ("О природе вещей") гидг поэмдән "эрк биш керг эргмдк юмст нердинь өгв" гисмн.

Античн номин хамгин ик дутунь – туужлгч хәләц уга болчкад, дүнцүлгч эв-арһ уга боллһн. Тер бийнь келнә үүдврин туск төр төвснь йир ик туста юмн.

Дундк зун җилмүдт урдк кевәрн келнә үүдврин төр философин хойр хәләцд багтад, номинализм (нерәдмж) болн реализм (илткмж) гиж нерәдгддг бәәж.

Номиналистнр (нерәдәчнр) "зуг һанц юмс бәәнә, бүгдлгч медәстә юмс эргдмк бәәдл-җирһлд йосндан уга" гидг бәәж. Реалистнр (илткәчнр) болхла, "эсргү, бүгдлгч медәс – универсальмуд – бәәснь маһдго, зуг һанц юмсас салу бәәнә" гидг бәәж. Тиигәд номиналистнр (нерәдәчнр) хәләцәрн материалистнр (эдлмрчнр) болв чигн, бүгд болн һанц гидг медәсиг келнә халхар күцц шалһдго бәәж, бүгд медәс келнә туужд һанц юмна нердәс тогтдгиг оньһдго бәәж. Тегәд чигн бүгд медәс темдглсн нерд киидән өгсн нерд биш. Реалистнр (илткәчнр) болхла, бүгдлгч медәсиг һанц юмсас салһад, тедн күүнә бәәдллә цур залһлдхш гиһәд, идеалистическ хәләцәрн эндү һарһад бәәж. Диалектик гидг юм бүгдлгч болн "һанц" гидг медәст номиналистнр чигн, реалистнр чигн үздго бәәж.

Келнә үүдврин төр Босхлһна эпохд (эпоха Возрождения)

номтнрин оньгт икәр тусдг болв. Энгельсин бичсәр, тер цагт hурвн-дөрвн кел меддго номтнр ховр бәәсмн. Яhад гихлә, тиигхд ик зунь олн эрдм-билгтә улс бәәсмн. Тегәд чигн олн кел меддг улст келдин хоорндк йилhвр хәәхд ик түрү харhдго бәәсмн. Кемр урднь античн цагин номтнр эврәннь келнәс оңдан келдиг келнд тоолдго бәәсн болхла, "варвармудын" буру келн гиҗ тоолдг бәәсн болхла, шин цагт, Босхлhна эпохд, тиим тоолвр нам уханд ордго бәәсмн. Зуг ода йирин келлhн яhҗ үүдсиг хәәсн деерән, келн болhн яhҗ үүдсиг шинҗлдг болв.

17—18-гч зун җилмүдт төрсн оньлмуд дунд өргн делгрлт авснь "ә дурагч" (ономатопоэтическ) оньл болдмн. Энүнә цәәлhврәр "күүнә келн бүклдән, үгмүднь чигн тал-талдан – цуhар ә дурасна аш" гиҗ цәәлhгднә. Үлгүрлхд, "мис мәәлнә, үкр мөөрнә, мөрн инцхлнә" гихд үүлдгчмүд ә дурahад тогтснь ил. Болв ә дурагч оньлин номтнр әәст дегд ик чинр зүүҗ, әмтә-киитә юмсин ормд тоолҗ, күүнә седкл илткҗ чаддг авта" гиҗ тоолдг санҗ. Үлгүрлхд, латинәр бичдг бичәч Августин (мана hалбин 5-гч зун җил) "Диалектикин эклцс" гидг үүдәвртән mel (бал) гидг үг "күүнә чикнә хужр хаңhана" гиҗ бичсмн. Үг бийнь әмтәхн болҗ медгднә. Acer (шүрүн, хурц) гидг үг болхла, эсргү, "чикнә хужр эвднә" гиҗ бичҗ.

Ә дурагч оньлин hоллгч принципмүдиг 17-гч зун җилин чилгчәр болн 18-гч зун җилин эклцәр Лейбниц (1646—1716) гидг немш алдр номт зөвлҗ бичҗ hарhхар седлә. Энүнә санahар, ора үүдсн, тогтагдсн келд бәәснь урдк "уңг" болгч келнә өргҗлтин аш. "Уңгин" келнә тууҗ – күмн келнд орсна тууҗ, тогтагдсн келдин тууҗ – салу келд үүдснә тууҗ. Уңгин келн, Лейбницин санahар, ә дурагч үгмүдәс тогтсн келн бәәҗ. Тогтагдсн келдт ә дурагч үгмүд холдх дутман символическ үгмүдәр сольгдна. Лейбницин тоолврар, "нерн гисн – нег юмна өвәрцин темдг болдмн". Тер темдгәс көлтә күн бүкл юмиг үзсн болна. Тегәд чигн эн тоолврарн Лейб-

ниц ə дурагч оньласн зөвəр холдна, болв методологарн ə дурагч оньлин номтнрас далаһар холд оджго. "Келн – орчлңгин булг" гиж эдн тоолна. "Эргмдк орчлңгиг күн дураһад, келəн үүдəсмн" гиж кел үүдəлһнə төр хаһлна.

Йосндан болхла, келн олна кергллтəс көлтə үүдж, олн дунд төрсн юмн. Ода цаарандан ə дурагч оньл швейцарск номт Ш. Балли (1865–1947) бичсн үүдəврмүдт, Францин номт М. Граммон (1866–1946) бичсн шүлгləнə туск үүдəврмүдт сергəгдхəс биш, нань далаһар олзлгдхш. Эн саамд ə дурагч оньлиг келнд олзлдгиг ə дурагч оньлиг поэзьд олзлгддгас салһжах кергтə. Яһад гихлə, поэзьд (шүлгləнд) зəрмдəн үгмүд ə дурав чигн, ээст олн зүсн немр эстетическ чинр зүүлһнə. Тегəд чигн шүлгləнə келлһн йирин келлһнəс невчк өвəрцтə болна.

Ə дурагч оньлла хамдан гилтə 18-гч зун жилд "эмоциональьн" (седкл илткгч) оньл үүдсмн. Эн номар болхла, күмни келн урднь зуг күүнə седкləс көлтə үүдсн ээсəс тогтсн бəəж. Тегəд чигн түрүн шиндəн күүнə келн дуута, айста болдг санж. Эн оньлиг үүдəснь Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) бəəж. Эн оньлиг цаарандь 19–20-гч зун жилмүдт "междометин" оньл гиж нерəддг болв.

Орс келнə номт Д. Н. Кудрявский (1867–1920) междометьсиг күүнə түрүн үгмүдт тоолдг бəəж. Түүнə санаһар, междометьс хамгин чинвртə, эмоциональн, олн зүсн чинр зүүдг үгмүд бəəж. Эднəр кезəнк күмн олн зүсн седкləн илткдг бəəж. Кудрявцевин тоолврар, междометьст ə чинр хойр хамдан йовж, салһгддго бəəж. Дарунь ə болн чинр салад, мөчлвртə келлһ тогтасмн. Ə болн чинр саладго цагт междометь үгд тохрадго бəəсмн. Зуг хөөннь междометьс олн зүсн келлһнə хүвс тогтаж гиж, Кудрявский тоолдг санж. Тиигəд ə дурагч оньлиг "эмоциональн хəəкрлһнə" оньлла негдүлəд, Кудрявский "междометьсин" оньл тогтаж.

Эн оньл марксистск оньлас зөвəр хол. Яһад гихлə, энүнд "йоста ил үзгдм күүнə серл" чигн уга, күүнə көдлмшин нилч

чигн үзүлгджәхш. Келнә үүдвр цәәлhсн материалистическ болн идеалистическ оньлмудын йилhвриг античн цагас үзж болхмн. Тернь дарук туужд өвәрцтә Кондильякин сенсуалистическ концепцд чигн (1715–1780), Гердерин (1744–1803) идеалистическ концепцд чигн үзгднә.

"Оньhцин (ощущень) туск трактатдан" философ-материалист Кондильяк "мана медрлин hанцхн булг болдгнь – мана оньhц" гисмн. Тодлвр, ухан болн келн – цуглан мана оньhцин олн зүсн бәәдл" гисмн. Механическ материализмин хәләцәс (позицәс) цәәлhв чигн, эн оньhцар дамжулж материалистическ цәәлhвр өгчәнә. Түүшң, келнә үүдвриг Радищев "Күүнә туск, терүнә үкмжин болн мөңкрлтин туск" трактатдан цәәлhсмн.

Философ-идеалист Гердер 1772-гч жилд шишлң "Келнә үүдврин туск" гидг нәәрүлдән Кондильякин сенсуалистическ тоолвриг бурушана. "Күн адусн биш, тегәд келнә үүдвр хоосн, керглмжәс көлтә үүдсн биш болх" гинә. "Бурхн" чигн эс өгсн болг, болв "адусна" керглмжәс чигн үүдсн биш болх. Келн "күүнә седклин үндснәс" көлтә үүдсиг герчлнә. "Күн hанцарн бәәв чигн, бийләhән күүндхин төлә кел үүдәх бәәсмн" гиж эн тоолна. Эн олна нилчиг эс үзсн идеалистическ оньлнь дарунь немшин философьд делгрәд, Гумбольдтин оньлд күч авсмн.

Келнә үүдвр шинжлсн номтнр бичкдүдин келнд, өргжлтин дора девснд йовх келн-улсин келнд ик оньган өгдг бәәж. Бичкдүдин кел шинжлснь бичкдүдин келнд орсн йовдлыг цуг күмн-әмтнә келнд орсн туужла дүнцүлдг бәәж. Тернь ик хажhр тоолвр. Яhад гихлә, бичкдүд келтә-амта улс дотр өснә, теднә келсиг соңсад, келән дасна. Күмни экн цагт болхла, тиим келнә ahу уга бәәсмн. Тиигхд келнд онданар ордг бәәж. Өргжлтәрн хоцрсн келн-улсин келдт болхла, үнн, хуучн келнә үлдл олар харhна. Теднәр дамжж (австралийск, американск болн африканск иргдин келд) номтнр хуучн келдин өргжлтиг шинжлж, цуг келдин өргжллhнә бүгдлгч

зокалмудыг илткдг болв. Келнә үүдврин төр ода чигн чинрән геехәдго. Зуг ода ик зунь психологин халхаснь эн төриг хәләнә.

* * *

Келнә үүдврин төриг йосндан номин халхар цәәлhснь – марксизмин үүдәчнр билә. Эдн "Немецкая идеология" ("Немш идеолог") гисн үүдәвртән (1846-гч ж.): "...күүнә ухан хамгин түрүн цагасн харал болсн материяр "күндрж", көндрсн ки, әс болсн келәр илткгднә. Күүнә келн, күүнә серл мет, кезәнәhәс ода күртл, хамгин түрүнд олна төлә бәәснәсн көлтә мини төлә болж илткгдсн серл болдмн. Серлшң, эн зуг күүндх некврәс иштә, нег-негнәннь уха медлцхин төлә үүдсмн. Хәрүцән учрсн hазрт эн эрк биш мини төлә үүднә. Адусд хоорнд хәрүцән учрдго, тегәд чигн серл олна кегдл болж, күмн бәәтл ширгшго юмн болдг",– гиж бичсмн.

Энүг ахрар ашлхла: 1) келн серл хойр дегц үүдх деерән, негнь угаhар бәәж чаддгож; 2) келн – йосндан илткгдсн серл; 3) келн күүнә күүндх некврәс көлтә үүдж.

Келн гисн юмби? Эн яhж үүдсмби? Ямаран керг эн күцәдви?– иим сурврмудт хәрү өгч, келн серл хойрин тасрлтго залhлдаг илткнә. Келнә үүдвр цәәлhх болхла, серлин үүдвр цәәлhх кергтә болжана. Маркс Энгельс хойр заагдсн дегтртән "келн болн ухаллhн" гисн залhлда темдглжәнә. Күмн-әмтн нег-негндән үг келхиннь урд ухалдг бәәсмн, тер учрар ухаллhн өргждг бәәж. Нег юм ухалхин төлә келән хурцдулж, өргжүлдг бәәж. Тиигәд ухаллhн келн хойр хамгин экнәс авн хоорндан залhлдата бәәж.

Келнә үүдврин төр дарунь Ф. Энгельсин "Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека" ("Мөчнәс күн болсн саамд көдлмш-үүлин нилч") гидг дегтрт босхгдж хаhлгдна. Энд келн көдлмш-үүлин нилчәр яhж үүдсинь автор үзүлнә. Күүнә керг-үүлин чинр үзүлхдән Энгельс наадк

көдлмш-үүлин оньл үүдәсн номтнрас (Нуаре, Штейнталь, Вундт болн нань чигн) невчк онданар цәәлһнә, туужлгч материализмин халхаснь шинжлнә.

19-гч зун жилин 70-гч жилмүдт Л. Нуаре (1829—1889) гидг номт көдлмш-үүлин оньл үүдәж һарһсмн. Энүнә санаһар, көдлсн улс көдлмшән ээһәр дахулж, дарата күчлвр үүдәнә. Тер ээснь "бульчңгин чинврәс көлтә заядар күүнә ээмшг дархин төлә үүднә" гиж номт цәәлһнә. Ээснь болхла, мөчлвртә үгмүд болж күүнә седкләс көлтә үүдсн юмс болж һарна. Болв терүнә нег эндүнь — келн болн күүнә үүлиг параллельн юмст тооллһн. Терүнә цәәлһврәр, келн зуг күүнә көдлмш-үүл дахсн юмн болж һарна. Нуаре нам Гейгерла чигн зөвшәрж, келн күүнә көдлж-үүлддг чадврас чигн урд үүдж гиж тоолдг бәәж.

Энгельс болхла, келн үүдснә һоллгч учрмуд заана. Үүл келн хойр йирдән ирлцсн юмс биш. "Үүл — келн үүдлһнә һоллгч учр. Үүл зуг күүнә зөөрин, байна булг биш. Көдлмш-үүл күүнд эркн керг болж, нам күүг бийинь үүдәсн юмн" гиж келж болхмн ("Диалектика природы", 132-гч х.). "Күү үүдәх деерән көдлмш-үүл терүнә келиг чигн үүдәж. Хамгин түрүнд көдлмш-үүл, дарунь болн терүнләнь дегц гилтә мөчлвртә келлһн мөчнә экиг күүнә экнд хүврәһәд, әдл болв чигн, икдүләд, өргжүләд, деед девснд күргсмн",— гиж Энгельс бичнә. Тегәд энүнд келн күүнә көдлмш-үүлин аш болх деерән, күүг кү кесн нег һоллгч зер-зев болж тоолгдснь — шин, гүн ухата оньл болв. Күүнә келн көдлмш-үүлин нилчәр төрчкәд, бийнь күүнә көдлмш-үүл өргжүлнә гиснь — орта тоолвр. "Күүнә экн өргжәд, серл орад, ухалдг болад, күүнә үүлиг чигн, келдг келиг чигн цааранднь өргжүлдг болв",— гиж Энгельс бичнә.

19-гч зун жилә чилгчәр барас һарсн К. Бюхерин "Көдлмш болн ритм" гидг дегтрт келнә болн күүнә үүлдвр хоорндк залһлдан йир сәәнәр үзүлгдж. К. Бюхер бийнь материалистическ цәәлһврәс хол йовсн бийнь, терүнә герчлврмүд йир

соньн. Үлгүрлхд, көдлн бәәҗ дуулдг дуд олн зүсн, яһад гихлә, күүнә көдлмш чигн олн зүсн болдг. Эндрк күүнә көдлмш күмни экн цагин көдлмшлә әдл биш, болв ода чигн дун, көгҗм көдлмшт олзлдг саам харһна.

Келн ухаллһнла хамдан күүнә көдлмшин йовудт, җисәнд төрҗ өргҗсмн. Теднәрн дамҗҗ күмн-әмтн адуснас йилһрҗ һарсмн. Күмни келн "адусна" келнәс юуһарн йилһрнә?– гисн сурвр учрна.

Күмн-әмтиг адуснас келн серл хойр йилһдг болхла, яһад зәрм адусн күүнә келсиг "меднә", күмн кевтә "келнә"? Күүнә психик адусна инстинктәс юуһарн онцрна? Цуг эн сурврмудт хәрү өгх кергтә. Зуг түүнә хөөн күмни келнә өвәрц оньһҗ болхмн. Күмни серл болн психик, адусна инстинкт хоорндк йилһвриг марксистск цәәлһврин урд хойр зүсәр үзүлдг билә.

Идеалистнрин тоолврар, күүнә серл болн психик адусна инстинктлә ямаран чигн залһвр уга. Яһад гихлә, күүнә серл деедсәс заягдсн ик белг болҗ тоолгдна. Тиим идеалистическ тоолвриг марксизмин урдк материалистнр, үлгүрлхд, Н. Чернышевский бурушадг билә. Н. Чернышевский "Антропологический принцип в философии" гидг көдлмштән күүнә серлиг адусна инстинктлә болн психиклә залһна. Яһад гихлә, "толһан экнәс ухан һархларн, элкнәс цөсн һарсн мет, һарна" гиҗ тоолна.

Идеалистическ тоолврар, күүнә психикиг адусна психикәс онцлад, салһчкдг болхла, вульгарн-материалистическ хәләцәр күүнә болн адусна психикүдиг әдлцүләд, серлин туужлгч өргҗлтин халхинь оньһлго бәәҗ. Марксистск хәләцәр болхла, нег таласн, күүнә психик адусна психиклә залһлдата, терүнәс эк авна, хойрдгч таласн, күүнә психик адусна психикәс онцрад йилһрнә. Аралҗн гөлмән гүрхләрн, зөг герән бәрхләрн, олн урчудас давуһар көдлснь ил. Болв ямаран чигн урн күн нег юм кехиннь урд ухандан нег юм тогтачкад, яһҗ кехән санчкад, аюдан биш, сансн санаһарн юм кенә. Тегәд чигн күн адуснас хамгин түрүнд ухалсн уха-

һарн, көдлдг чадврарн йилһрнә. Күн эргмдкән хүврәвчн, эврән хүврнә. Адусн болхла, хүврхш, юунла чигн хәрүцхш.

Күүнә көдлмш адусна көдлмшәс йилһрснь ил. Яһад гихлә, адусд бийдән көдлдг зер-зев белдж чадхш. Зәрмдән адусд күцл көөсн болж көдлнә. Үлгүрлхд, занмуд модна ац хуһлад, батхнс көөнә, зәрм мөчд модар зер-зев кеһәд, темс цокж иднә. Болв цуг эн йовдлмуд ухаллһна аш биш, авъясин нилч болж тоолгдна. Күүнә көдлмш ондан. Көдлмшәс көлтә күн – күн болсмн.

Академик И. П. Павловин суруһульчнртаһан кесн экспериментс авад шинжлхлә, күүнә психикиг адусна инстинктлә эндүрхмн биш. Эдн үндсәрн өөрхн болв чигн, цутхлңгарн тал-талдан юмс болдмн. Яһад гихлә, адусна дамшлтын рефлекс күүнә дамшлтын рефлексәс олн зүсн ршг-учрас көлтә үүддгәрн, аюдан төрдгәрн йилһрнә. Үлгүрлхд, такан һууҗмулыг көләснь боочкхла, тер жиигәд бәәнә, така өөрнь гүүһәд зовсн бәәдл һарна. Кемр тер һууҗмулыг шил колпакар бүркчкхлә, һууҗмулын дун соңсгддган уурх, така чигн гүүдгән уурна, һууҗмулан һәрәдәд жиигсинь үзсн бийнь, зовсн бәәдл һархш. Күмн дунд чигн "үрн эс уульхла, экин седкл амр" гиж келнә, болв ямаран чигн эк такала әдл үзә бәәж амр суушго.

И. П. Павловин нохад кесн экспериментсәр шинжлхлә, күүнә психик адусна инстинктлә залһлдснь бәәтхә, эдн хоорндан ик йилһвртә болдгнь илткгднә.

Залһлдань юундви гихлә, күмн-әмтн адуснас үүдж, терүнә инстинктәс эврәннь психик бүрдәсмн. Йилһврнь болхла, хамгин түрүнд күүнә келлһнд, өндр девсңтә ухаллһнд илткгднә. Энүг Павлов "хойрдгч сигнальн систем" гиж нерәдсмн. "Кемр күүнә эргмдкин туск медрл түрүңк сигналмуд болхла, күүнә келлһн... хойрдгч сигналмуд, сигналмудын сигналмуд болдмн",– гиж Павлов келнә. Эдн эргмдкәс холдсн, бүгдлгч чинр зүүсн, күүнә ухаллһн болж, эргмдкд нәәһән олхд, бий дотран чигн бийән медхд дөң болдг зер-зев. Сигналын сигнал болхдан үг хоосн оньг көндәгч

юмн биш, эн хамгин өндр чинртә "көндәвр" (раздражитель) болдмн. Үг келхлә, күн үгин дуунд биш, үгин чинрт оньган өгнә. Үгд күүнә урдк цуг дамшлт, "цуг җирһл" тохрна.

Үлгүрлхд, "хаалһ" гисн үглә шам шатаһад бәәхлә, күүнә нүдн шам эс шатав чигн, "хаалһ" гисн үглә хараһан баһрулна. Дарунь "хаалһ" гисн үгиг "зам", эс гиҗ "җим" гисн үгмүдәр сольв чигн, йилһлго күүнә харан баһрна. Нам күүнә меддг ондан келәр "хаалһ" гисн үг келхлә, саак кевәрн нүднә харан баһрна. Эн үлгүрәр күүнә үгин чинр оньһдг авъясиг герчлҗ болҗана. Адусн болхла, зуг үгин фонетическ бүрдәц оньһна. Тегәд чигн "кевте" гилго "кете" гив чигн ноха кевтч одна.

Энүгәрн хойрдгч сигнальн систем (ухаллһн болн келлһн) түрүңк сигнальн системәс (инстинктәс) йилһрнә. Ноха зуг ә оньһхла, күн ә чигн, ээһин темдглсн чинр чигн оньгтан авна. Адусн оньһсиг күн чигн оньһҗ чаджана, болв күн оньһсиг адусн оньһҗ чадшго болҗана.

Эн халхарн академик Л. А. Орбели кесн эксперимент йир соньн. Нег дәкҗ шовуна һууҗмулыг ондан шовуд дотр бәәлһҗ. Тер эргмдк шовудла әдл дуулдг болҗ. Дарунь тер һууҗмулыг эврәннь ижл шовуд дунд тәвхлә, генткн өрүлгән сарсалһад, кинь давхцад, харһцад унн гилтә бәәҗәһәд, шинкән соңссн төрскн дууһар дуулдг болв.

Күүнлә тиим эксперимент кеҗ болшго. Яһад гихлә, бичкнәсн дасс келән күн үктлән геедмн биш. Шин кел дасхин төлә зөвәр цаг чигн, чидл чигн кергтә болна. Шовуна дун инстинктәс һархла, күүнә келн олна зөөр болчкад, дегд күнд. Келн болн ухаллһн көдлмшин ашт үүдҗ, күүг наадк адусн дундас йилһрҗ һархд түшг болж, күүнә психикиг адусна инстинктәс салһхд дөң болна.

Күүнә келн яһҗ үүдсмби?— гисн сурврт хәрү хәәхләрн, номтнр ик түрү үзнә. Яһад гихлә, ода цагт цуг келд зөвәр ик тууҗта болҗ һарна. Тегәд чигн номтнр күүнә аңхун экн цагт олзлдг келн, теднә ухаллһн ямаран бәәсинь шинҗлхәр меткәнә. Тиигәд номтнр дунд күүнә аңхун (первобытное)

цага ухаллһн гидг төр һарч ирнә. Яһад гихлә, келн ухаллһна өвәрц үүл болдгиг кен чигн меднә. Ашлхд, хойр тәәлвр бәәж. Негдгч баг номтнр (Спенсер, Тейлор болн нань чигн) эволюционн ухаллһар хәрү хәәхлә, хойрдгч баг шинҗләчнр (Дюркгейм, Леви-Брюль, Кассирер болн нань чигн) революционн ухаллһар төриг хаһлхар седнә.

Урдкнь чигн, дарукнь чигн зәрм-зүрмәрн чик тоолврта болвчн, йосндан эн төриг зуг материалистическ хәләцәр цәәлһж болхмн. Яһад гихлә, "эволюционн" нилчәр ухаллһн өргжҗ гиснь ухаллһна чинрәрн хүврдг халхинь оньгтан авлго бәәж. "Революционн" ухаллһар цәәлһдгнь өдгә ухаллһна урдкиг оньгтан авлго, теднә хоорндк залһлдаг төртән авлго бәәж. Тегәд чигн ухаллһна өргжлтин тууж тогтагдсн уга. Зуг диалектическ материализмәр эн йовдлыг цәәлһж болхмн. Яһад гихлә, эволюционн өргжлтд зәрмдән арһнь баргдхла, юмна то юмна чинр болж тогтхд, революционн хүврлт учрдгж.

Күүнә келн бас түүшң өргжж гиж келж болхмн. Келнә үүдвр шинҗлхлә, бас нег төр һарч ирнә. Хамгин түрүнд нег келн нег ормд нег баг улст төрсмби, аль һазр болһнар олн зүсн келд тал-талдан үүдсмби гисн сурвр һарна. Тууҗин медрлиг ашлад ухалхла, келн нег ормд нег баг улст үүдж гиж келж болхмн. Ода цагин олн зүсн келд өргжлтин өргн туужд үүдж. Аңхун цагин күмн-әмтн салад-ниилəд, тарадниилəд бәәж, олн зүсн шинрлт келндән орулад йовж, өдгә олн зүсн келд үүдəж гиж келж болхмн.

Келнә үүдврин төриг келдг келлһнлә болн заңһдг келлһнлә залһна. Ямаран келлһн түрүн болж үүдсмби гилднә. Эн сөрүцллһн хажһр. Яһад гихлә, келгддг келлһн келн болхас биш, келлһнго юмн юн келн болх билә? Ямаран чигн келнд әәһәр күүнддг. Заңһж күүнддгнь немр, тежгәһәр ухаһан медлцдг эв-арһ болдмн. Дүлә болн келкә улсин келн бәәдг. Тернь шишлң келн болдг. Күүнә келн яһж үүдсиг медж авлһн – йир күнд төр. Терүг хаһлхд психолог, философ, туужч, этнограф болн лингвист – цуһар орлцх йоста.

VII. КЕЛДИН ӨРГҖЛТ БОЛН ТЕДНӘ КЛАССИФИКАЦ (ӘҢГЛӀВР).

1. КЕЛДИН ЗҮСН-ЗҮҮЛ.

Келнә үүдвр шинҗлх деерән номтнр теднә өргҗлт илткх йоста болна. Яһад гихлә, цуг күмн-әмтн нег келәр күүндхш.

Аңхун экн цагт чигн нег иргнә күн ондан иргнд тусхларн, теднә ондан келиг оньһад, буруһинь меддг бәәсмн. Тегәд чигн ондан келтәг "буру келтн" гиҗ ода күртл нерәднәвидн. Цаг ирвәс олн зүсн әмтн хоорндан дару-дарунь харһдг болад, нег-негнәннь кел дасад, шинҗлдг болв. Урднь "буру", "варварын" болҗ медгддг келд генткн йоста соньн келд болҗ һарв. Үлгүрлхд, Н. Гоголь, Л. Толстой гидг бичәчнр эврәннь үүдәврмүдтән "эврә, күүнә келн" гисн төрт зөвәр ик оньган өгдг билә. Толстой "Дән эв хойр" гидг романдан олн халхст франц келәр бичнә. Гоголин "Үксн әмс" гисн поэмд зәрм дүрмүд орс болн франц келдиг холяд күүндсәрн инәдтә йовдл һарһна.

"Эврә келнәс ондан олн зүсн келд бәәнә" гидг ухан аш сүүлднь шидрхн гилтә тохрв. Болв ода күртл олн улс "эврә, күүнә келдин" чинриг әдлцүлдг сана зүүхш. Эврә келн эңкр, байн, әвртә болсн болҗ медгднә. Йосндан болхла, ямаран чигн келн номд әдл чинр зүүнә, ут тууҗта болну, бичмр, бичг уга болну – цуһар ик чинртә болдмн. Яһад гихлә, "далад дусал чигн немр" гисншң, бичкн улсин келн уга цуг делкән келдин тууҗ күцц болшго.

2. КЕЛДИГ ЙОЗУРАРНЬ ЙИЛЬЛЬН. ШИНҖЛЛЬНӘ ТУУҖЛГЧ-ДҮҢЦҮЛГЧ ЭВ-АРЬ ОЛЗЛЛЬН.

Ода цагт нарт-делкәд 2000 үлү келд бәәнә. Тедн деер олн зүсн эс шинҗлгдсн келд немхлә, келдин то улм икдхнь мах-

дго. Бәәсн келдин ик зунь олн зүсн бүлмүдәр хувагдна, бүл болһнд кесг багмуд, эс гиҗ ацмуд харһна. Сүүлһкнь олн зүсн келд болҗ салврна.

Эндр темдгтә к е л д и н б ү л м ү д дунд индоевропейск, финно-угорск, тюркин, моңһлын, тунгусо-маньчжурск, иберийско-кавказск, семитск, хамитск, палеоазиатск болн нань чигн олн зүсн бүлмүд йилһрнә. Тедн дунд невчк онц орм эзлдгнь тибето-китдин келд болчкад, һанцардсн япона, баскин болн нань чигн.

Индоевропейск келд 12 багд хувагдна, зәрмнь онц келд (греческ, армянск, албанск) болҗ йовна. Наадкснь зөвәр өнр келдин бүл бүрдәнә. Тедн дунд славянск, индин, романск, германск, кельтск, иранск, балтийск болн нань чигн келд нерәдҗ болхмн.

С л а в я н с к келдин бүлд һурвн әңг келд бәәнә. Теднә негнь дорд славянск әңгд, эс гиҗ ацд, орс (келдгнь 100 сай-ас үлү күн болдг), украинск (келдгнь 40 сай шаху күн болдг), белорусск (9 сай шаху күн келнә) келд гиҗ бәәнә. Дарунь деед славянск әңгд польск (27 сай шаху күн келнә), чешск болн словацк (эн хойр келәр келдгнь 12 сай күн) болн нань чигн. Һурвдгч әңг тогтадгнь өмн славянск әңгд (ацд) болгарск (7 сай шаху күн), сербохорватск (10 сай шаху күн Югославьд), словенә (күсдундур сай шаху күн Югославьд) болн нань чигн. Цугтан славянск келәр күүнддгнь – 210 сай үлү күн болдмн.

И н д и н келдин тоод ведийск гидг кезәнә дөрвн миңһн жил урд "Ригведин" частрмуд бичгдсн келн орна. Хуучн иньдин келнә тоод "Махабхарата" болн "Рамаяна" бичгдсн санскритск гидг келн орна. Хамгин делгрңгүһәр олзлгддг келнь ода Индьд болн Пакистанд хиндустани гиҗ нерәдгднә. Эн хойр зүсәр келгднә: Индин шаңһа келн болдгнь – хинди, Пакистанд – урду. Индин бас нег өргнәр олзлдг келиг бенгали гиҗ нерәднә. Цуг индин келәр келдг улс 250 сай күрнә.

Г е р м а н с к бүл келд һурв әңгрнә: дорд германск, деед германск болн скандинавск (эс гиҗ ар германск) гиҗ нерәдгднә. Тедн дунд хамгин туурмҗтань: немш келн (күүнддгнь – 70 сай шаху күн), англин келн (күүнддгнь – 150 сай шаху күн, США, Канадтаһан хамдан), шведск келн (6,5 сай шаху күн күүнднә), датск келн (күүнддгнь – 3,5 сай күн), норвежск келн (3 сай шаху күн күүнднә), исландск келн (115 миңһн күн) болн нань чигн буйссн германск келд дунд темдглхнь – готск келн. Яһад гихлә, эн келәр хуучн цага үүдәврмүд бичәтә.

Р о м а н с к бүл келд франц келн (күүнддгнь – 45 сай шаху күн), испань келн (күүнддгнь – 85 сай шаху күн, Өмн Америк болн Төв Америктә хамдан), италь келн (күүнддгнь – 40 сай шаху күн), португальск (күүнддгнь – 40 сай үлү күн, Бразильтә хамдан), румынск келн (13 сай), каталанск келн (5 сай шаху күн) болн нань чигн. Румынск келнд өөрхн молдавск келн бәәнә. Бүклдән романск келтә улс 230 сай шаху күрнә.

И р а н с к келд дунд персин, осетинск, таджикск болн нань чигн келд нерәдҗ болхмн.

Б а л т и й с к келд дунд хамгин түрүнд литовск болн латышск келд нерәдҗ болхмн. Невчк өвәрц орм эзлдгнь греческ, армянск, албанск болн шидр олдгдсн хуучн өңгрсн келд дунд неситин, эс гиҗ клинописн хеттин болн тохарин, кучан-карашарин келд зааҗ болхмн.

Индоевропейск биш келд дундас т и б е т о-к и т д и н келнә бүл зааҗ болхмн. Китдин келәр 900 сай шаху күн күүнднә. Хуучн үүдәврмүднь мана һалбин урдк 13–12-гч зун җилмүдт бичгдҗ.

Мана хальмг келн алтайск келдин бүлд орна. Алтайск келдин бүл тюркин, моңһлын, тунгусо-маньчжурин келдин багмудас тогтна. Теднә тоод, зәрм номтнрин тоолврар, корейск болн япон келд орна. Алтайск келдин бүл финно-

угорск келдин бүллә негдәд, урало-алтайск келдин ик әңг тогтана. Эн хойр келдин бүл төрл болҗ тоолгдна.

Т ю р к и н келдин бүлд туркин, татарск (маңһд), башкирск, хасгин, киргизск, узбекск, уйгурск, азербайджанск, туркменск, тувинск, алтай-кижин, балкарск, карачаевск болн нань чигн келд орна.

М о ң һ л ы н келдин бүлд халх-моңһла, хальмг, бурд-моңһла, дагурин, монгорин, моголин, баоаня, дунсяна, шар уйгурин болн нань чигн келд орна. Хуучн моңһл келдәс "худм моңһл келн", "дөрвлҗн бичгин келн", "өөрд", эс гиҗ "Зая-Пандитин келн" гиҗ йилһрнә.

"Келнә бүл" гидг терминиг йосн күмн дунд бәәдг "өрк-бүл" гидг терминлә эндүрхмн биш. Эдн цуһар нег "экәс" төрҗ гиҗ санхмн биш. Яһад гихлә, келн олна-туужлгч халхар үүдсн юмн болдмн. Тегәд "эк – үрн" гисн медәнд зуг келдин төрлһнд, өргҗлтд учрсн залһлда темдглсн чинр зүүгднә. Үлгүрлхд, романск келд "төрл" гиҗ темдглхләрн, эдн нег латинск келәр сүүр авч төрҗ гисн уха медүлҗәнә-видн. Келдин "төрл" гисн медәг күүнә "төрл" гисн медәнлә әдлцүлхмн биш. Келдин төрл улсин болн рас дунд учрдг "төрл" гисн хәрүцән биш. Эн зуг лингвистическ медән.

Келнә төрл бәәрн-һазрин өөрхнәр залгдхш. Үлгүрлхд, венгрск келн индоевропейск келд дунд бәәв чигн, финно-угорск келдин тоод орна. Пиренейд бичкн баск гидг улсин келн романск келд дунд бәәв чигн, теднлә төрл болхш. Эс гиҗ хамгин хуучн индийск келдин герчлврмүд Иньдд биш ик холд бәәх Деед Азин көвәд харһна (мана һалбин урдк 2 миңһн жилдк үүдәврмүдт). Тегәд келдин төрл болдгтн – туужин аш гих кергтә.

Юн учрар келд төрлд тоолгдви? Төрлин тоод орхин төлә келд хоорндан грамматическ тогтацарн өөрхн, үгин көрңгәрн ни-негн болн фонетическ хүврлтәрн нег йоста, ил үзгдм болх зөвтә. Үлгүрлхд, эн схем хәләй:

орс келн	болгарск келн	польск келн	чешск келн
вода (ус)	вода	woda	voda
поле (тала)	поле	pole	pole
море (теңгс)	море	morze	moře
ухо (чикн)	ухо	ucho	ucho
нога (көл)	нога	noga	noha
сто (зун)	сто	sto	sto
голова (толһа)	глава	glowa	hlava
корова (үкр)	крава	krowa	kráva

Дүнцүлҗәх төрл келд олн болх дутмд үгмүдин төрлнь улм сәәнәр илткгднә. Зуг төрл үгмүдин то келдин то икдх дутмд баһрдг йоста. Үлгүрлхд, хуучн индин pitár (эцк), греческ pater, латинск patér, готск fadar, немшин Vater болн нань чигн.

Төрл келдин грамматическ тогтац бас өөрхн болна.

келд	хуучн индин	готск	хуучн немш	греческ	латинск	хуучн славянск	орс	хальмг
				Нег то				
1-гч нүр	bhárami	baira	biru	phéro	fero	берѫ	беру	авнав
2-гч нүр	bhárasi	bairis	biris	phéreis	fers	береши	берешь	авнач
3-гч нүр	bhárati	bairiþ	birit	pherei	fert	беретъ	берет	авна
				Олн то				
1-гч нүр	bhárāmas	bairam	beramēs	phéromen	ferimus	беремъ	берем	авнавидн
2-гч нүр	bháratha	bairiþ	beret	phérete	fertis	берете	берете	авнат
3-гч нүр	bháranti	bairant	berant	phérusi	ferunt	берѫтъ	берут	авна

1. Энүнд славянск келдт ”зөөх” гидг чинртә ”нести” гидг үг ”брать” гидг үгд хүврҗоч (үлгүрлхд, ”бремя” болн ”беремя”, түрүн шиндән ”охапка” – *авм, бәрм, зөөм, теврм юмн: нести – захватывать – брать*). Тиигхлә, эднлә хальмг ”бәрх”, моңhл ”бариху” гидг үгмүд дүңцүлҗ болҗана.

2. Германск келдт хадврмудын хүврлт болад, готск ”b”, хуучн индин “bh”, греческ ph (= f), готск спирант p̄ – наадк келдт t ирлцдгнь ил болна.

3. Хуучн индин mi гидг 1-гч нүүрин чилгч ондан зүсн спряженяс (нүүрцмҗәс) hарч ирснь ил.

Нүүрин чилгчинь шинҗлхлә, нам mi гидгнь хальмг би (-в), mas гидгнь хальмг мадн (бидн – -видн) гидг нүүрин хүвслә ирлцх бәәдл hарна. Тегәд чигн дүңцүлврт эрк биш өөрхн үгмүдин сүүрмүд орлцх йоста. Теднә туужд учрсн хүврлт оньгтан авх кергтә. Тиигхлә, хуучн индин bharami (зөөх), орс ”беру” (авх), хальмг ”бәрүв” гисн үгмүдиг дүңцүлҗ болхмн.

”Яhҗ олн зүсн келд үүдсмби?” гисн сурврт, Ф. Энгельсин тоолврар болхла, урднь нег келәр күүнддг улс салад, холдад, бәәрн келдлә хольгдад, олн зүсн келд үүдәҗ гиҗ хәрү өгч болхмн. Тегәд чигн төрл келдт төрл үгмүд баг-багарн ирлцнә, үлгүрлхд, орс ”род” (тохм), хуучн славянск ”родъ”, словенә ”rod”, сербск ”род”, польск ”rod”, чешск ”rod” болн нань чигн. Хуучн келдин төрл үгмүд шинҗллhн – йир соньн үүл. Яhад гихлә, зәрм үгмүд цуг төрл келдт харhдг болхла, зәрмнь зуг цөөкн келдт, эс гиҗ hанцхн келнд харhна. Тедниг цәәлhлhн – номтнрин эркн керг.

Төрл келд хоорндан шуд төрл, киизң төрл гиҗ хувагдна. Шуд төрл келд hоодан нег келнәс төрсән йир тодрхаhар илткнә. Киизң төрл келд болхла, хоорндан зөвәр холдсн болҗ медгднә. Үлгүрлхд, хуучн өөрд келнәс хальмг келн төрснь маhдго. Эдниг шуд төрл гиҗ нерәдҗ болхмн. Халхмоңhлын, бурят-моңhлын келдлә хальмг келн тиим болҗ чадшго. Яhад гихлә, эдн хуучн моңhл келнәс төрв чигн, эврә

бәәрн келдлә хольгдад, олн зүсн өвәрцтә болна. Тегәд эдниг киизң төрл келд гиж нерәдж болхмн. Тегәд чигн эдн онц келн-улсин келд болж тоолгдна.

Төрл келдин һоллгч сүүрнь әдл болвчн, келн болһнд эврә өвәрц бәәх йоста. Тегәд чигн "төрл, күүнә" гиж йилһхләрн, келнә грамматическ болн фонетическ тогтацинь, хуучн үгмүдин көрңгинь шинжлнә: кемр деер келгдсн һурвн юмн әдл, эс гиж өөрхн болхла, келд төрл болж һарчана, кемр грамматическ, фонетическ тогтац болн хуучн үгмүдин көрң әдл биш, тал-талдан болхла, келд төрл болж чадшго. Зуг "әдл", "өөрхн" гиснь бас бичкн өвәрцтә болдмн. Яһад гихлә, келн болһнд грамматическ, фонетическ, эс гиж семантическ хүврлт учрна. Үлгүрлхд, орс "род" гидг үг хуучн славянск келнд "тохм, төрл, иргн-элгн" гисн чинртә бәәсн болхла, ода словенә келнд эн үг "төрл" гисн чинртә болх деерән "төрлһн, үй" гисн чинртә болж. Сербск келнд эн үг немр "йозур, уург" гидг чинртә болж, польск келнд һоллгч чинр деер немр "тохм, гер, бүл, йозур" гидг чинрмүд авч.

Нег үйин төрл келдиг йилһхд гиигн. Салу үйин төрл келдиг олхд зөвәр күнд болна. Шинжләч эднә өвәрцсиг йилһж, медж, цәәлһх зөвтә. Үлгүрлхд, славянск келдин өөрхниг "зима" (үвл) гидг үгәр үзүлж болхмн, орс *зима*, хуучн славянск зъма, польск zima, болгарск *зима* болн нань чигн. Романск келнд эн медән бас өөрхн үгмүдәр темдглгднә: франц hiver (үвл), италь inverno, испань invierno, румынск iarna. Эдн цуһар латинск hibernum гидг үгәс төрсинь медж болхмн. Түүнә урд классическ hiems гидг үг бәәж. Түрүн авгтан цуг славянск "зима" гидг үг латинск hiems-hibernum гидг үгмүдлә яһж залһлддгиг медхд түрү. Зуг ондан индоевропейск келдәс үгмүд шинжлхлә, теднә залһлда илткж болхмн. Үлгүрлхд, хуучн индин himas, литовск zëma, хеттск gimant, армянск dzmern болн нань чигн үгмүд дүнцүлхлә, славянск болн латинск үгмүдин төрл болдг чинр ил үзгднә.

Грамматическ тогтацснь бас өөрхн болх йоста. Зуг тер

өөрхнинь чикәр оньһх кергтә. Үлгүрлхд, ямаран чигн келдт нерн үүлдгч хойр эрк биш йилһрнә. Олн зүсн келдт әдл келлһнә хүвс бәәсәр, эс гиҗ чинрәрн өөрхн грамматическ категорьмуд бәәсәр келд төрл болҗ тоолгддго. Яһад гихлә, тиим өөрдлһн күүнә ухаллһнас иштә үүдсмн. Келн болһн күүнә ухаллһ, күүндвр илткнә, тегәд ямаран чигн келнд әдл чинр зүүсн юмн бәәх йоста. Зуг тиим әдл юмс йир ховр харһна. Келдин ик зунь хоорндан йир икәр йилһрнә. Яһад гихлә, келн болһнд эврә өвәрцс грамматическ категорьмудар чигн, келлһнә хүвсәр чигн, үгмүдин көрңгәр чигн дамҗҗ илткгднә. Келдин төрл – күүнә гидг хәрлцә илткхин төлә шишлң, гүүнәр малтгдм әдлцврмүд (сходства) шинҗлгдх йоста. Келд хоорнд ил үзгдм юмн әдл болх деерән, келнә тогтацнь чигн нег зүсн болх йоста. Тогтацнь нег зүсн болв чигн, эдн нег булгас, нег йозурас, нег юмнас үүдсиг илткsн туужта болх йоста. Төрл келд лексикәрн чигн, фонетическ ирлцмҗәрн (соответствием) чигн, грамматическ тогтацарн чигн, туужарн чигн өөрхн болх йоста.

Келдин төрл болдг чинр медхд олн зүсн түрү харһна. Тегәд чигн келнә тогтацд, грамматикд болн лексикд учрдг ирлцмҗсиг онцар хәләдм биш, эс гиҗ эндү һарна. Үлгүрлхд, 1877-гч жилд Ф. Е. Корш: "Келдт әдл хүврлт болдгар теднә өөрхниг герчллһн әәмшгтә йовдл. Яһад гихлә, хол келдт чигн әдл фонетическ хүврлт учрдмн, үлгүрлхд: "кв" "п" болҗ греческ, британск, умбрск болн румынск келдт хүврнә, эс гиҗ үгин эцүстк *н* дүлә хамрин *ң* болҗ франц, хуучн славянск болн хуучн персин сартгин келдт хүврнә", – гиҗ бичсмн. Түүнәс даву төрл үгмүд көрң дүңцүлхд харһна.

Эн саамд зуг хуучн үгмүдин көрң дүңцүлх кергтә. Үлгүрлхд, англь bad (му) гидг үг персин bad гидг үглә чинрәрн чигн, бәәдләрн чигн әдл, болв йозур-үндсәрн салу. Яһад гихлә, англь bad дундын англь badde үгәр дамҗад, англосаксонск bœddel (эрк, сул, чидлго) гидг үгәс үүдсмн. Персидск bad болхла, хуучн vat (му) гисн үгәс үүдсмн. Терүгинь эс медсн күн хаҗһр ашлвр тогтах бәәсмн.

Цугинь онданар франц ouaille (шажни күүнә нерн) болн латинск ouicula (хөн) гидг үгмүд хоорндк залһлдан илткгднә. Чинрәрн эдн йир хол. Үндсн-йозурарн болхла, франц үг латинск үгәс төрж. Яһад гихлә, кирстин церковьд шүтдг улсан хөөнлә, хувргиг хөөчлә дүнцүлдг бәәж. Тегәд чигн латинск ouicula (хөн) гидг үг шажни күүнә чинр авч. Тиигчкәд дунд Францин келнд, эс гиж өдгә диалектмүдт ouaille гидг үг "хөн" гидг чинрән хадһла. Фонетическ халхар ouicula > ouaille болснь орта. Яһад гихлә, эн саамд -eille гидг сууффикс -aille болж хүврж.

Тегәд англин болн персидск bad гидг үгмүд әдл болвчн, йозур-үндсәрн салу үгмүд болжана, латинск ouicula болн франц ouaille әдл эс болвчн, йозур-үндсәрн негн болж һарв. Тиигхлә, үгмүдин төрл чинр илткхин төлә келнә материал сәәнәр медж, дүнцүлгч-туужлгч эв-арһин эврә өвәрцс оньгтан авч шинжлх кергтә.

Келдин генеологическ йилһвр дала дуту-дундта болвчн, ода деерән хамгин сән ашта классификац болж тоолгдна. Морфологическ классификац болхла, ода күртл негндән һарадго. Яһад гихлә, сүүлин классификацд цуг келдиг "уңгин, агглютинативн, флективн" болн "инкорпорирлгч" гиж хувана. Ода күртл эн келдин ямаран морфологическ зүсн эклц болдви, ямаран морфологическ зүсн дарунь өргжсмби?– иим сурврмудт хәрү олджахш. Урднь 19-гч зун жилә лингвистикд өргнәр олзлгдж йовсн хамгин түрүнд уңгин, дарунь агглютинативн, дарунь флективн келд болж хүврдмн гисн тоолвр үнн болхасн эрт. Зәрм агглютинативн юмс флекст тохрлһн деер келгдсн тоолвриг герчлжәхш. Яһад гихлә, зәрмдән флективн кевмүд агглютинативн кевд хүврнә. Ашлад келхд, зүсн-зүүл морфологическ кевтә келд зергләд бәәлднә. Китд келн флективн кевмүд далаһар эс олзлвчн, байн болн өндр өргжлттә келдин негн болж тоолгдна. Тегәд морфологическ классификац келдин туужиг эс цәәлһвчн, грамматическ шалһврт ик дөңгән күргнә. Келдин тууж шинжлсн улс дүнцүлгч-туужлгч эв-арһар түшг кенә.

Дүнцүлгч-туужлгч эв-арһсин тускар Ф. Энгельс йир илткмжтәһәр бичлә. "Төрскн келнәннь кев-үндс сәәнәр медхин төлә эрк биш келән туужин халхас хәләх деерән, ондан төрл келдлә дүнцүлж шинжлх кергтә" гисмн. Төрл келд дунд харһдг әәсин, грамматикин болн үгмүдин ирлцврмүд (соответствия) шинжләд, дүнцүлгч-туужлгч эв-арһар нөкд авад, онц келдин тууж медж болхмн, келнә зәрм кевмүд босхж, ил үзж болх. Төрл келдин әәсиг дүнцүлгч-туужлгч эв-арһар шинжлхд, темдгтә келнә мөчмүдәр сүүр авдмн. Үлгүрлхд, славянск *с* (s) туужин халхар германск *h* гидг әәлә дүнцүлхләрн, зуг хуучн словенә срьдьце, орс "сердце" болн германск hairto, өдгә немш Herz гидг үгмүдәр дамжулж, әдлцүлж болхмн. Зуг олн тиим ирлцврмүд харһхла, теднә төрл болдг чинриг илткж болхмн.

Дүнцүлгч-туужлгч эв-арһар зәрм әәсиг, кевмүдиг босхж болх гисн юмби гихлә, тиим йовдлыг нег үлгүрәр цәәлһж болхмн. Дүнцүлхләрн, франц mur (эрс), италь, испань, португальск "muro" провансальск болн каталанск "mur" авад, латинск удан *и* романск келдт хүврдгог медәд, эклц *m*, эгшг дундк *r* латинск келнд бас сольгддгог оньгтан авхм, хамгин экн болсн латинск үг "mur" гиж келгддг бәәсиг медхд амр болна. Босхлһна чик чинр олн зүсн юмнас көлтә учрна: шинжлгдсн юмна медгдснәс, шинжләчин гүүнәр ухаллһнас көлтә лав, эс гиж эндүтә болна. Тиигәд босхлһна (реконструкцин) эв-арһар олсн үгмүд үүднә. Тиим үгмүдиг бичкн оддар темдглнә. Тиим үгмүд әмд келдт эс харһвчн, урднь бәәх йоста бәәсмн.

Босхгдсн үгмүдәр дамжж келдин тууж шинжлгднә, теднә төрл болдг чинр медгднә, хүврлһнә, өргжлтин йосд лавлгдна. Дүнцүлгч-туужлгч эв-арһ болн дүнцүлгч грамматик гисн медәс ирлцңгү болвчн, цур әдл биш. Заасн эв-арһ онц келнә тууж шинжлхд олзлгдна. Дүнцүлгч грамматикин эрдмч (специалист) зуг дүнцүлгч-туужлгч эв-арһар зер-зев келго, наадк олн зүсн эв-арһс бас олзлна. Наадк эв-арһс дунд "синх-

ронһ шинҗ" (статическ бәәдл) шинҗллһн, тооллһн, эксперимент гидг болн нань чигн эв-арһс бәәнә.

Тер дундан эрк биш дүнцүлгч-туужлгч эв-арһиг дүнцүлгч-туслцулгч эв-арһас йилһҗәх кергтә. Яһад гихлә, түрүн эв-арһиг зуг төрл келд дунд олзлдг болхла, хойрдгч эв-арһиг ямаран чигн келд дунд олзлна. Дүнцүлгч-туслцулгч эв-арһиг практическ кергт олзлна. Зуг келдин морфологическ тогтац шинҗлхд эн эв-арһ оньлин кергт церглнә. Дүнцүлгч-туужлгч эв-арһ болхла, төрл келдин өргжлт, тедн дунд харһдг хүврлтс шинҗлхин төлә олзлгдна. Келд хоорндан өөрхн болх дутман дүнцүлгч-туужлгч эв-арһиг олзлхдан түрү үзнә. Үлгүрлхд, тюрк келд хоорндан йир өөрхн, тегәд эдн эн эв-арһиг олзлхдан беркшнә. Индоевропейск келд хоорндан зөвәр хол болсарн, эн эв-арһиг йир олзтаһар олзлҗ чадна. Яһад гихлә, дүнцүлхин төлә келдин кевмүд хоорнд туужлгч перспектив (аһу) кергтә. Тиигхлә, келдин өргжлт үзҗ болхмн. А. Мейе келсәр, индоевропейск дүнцүлгч грамматикиг зуг олн зүсн аномаль, хуучна үлдл бәәсәр бичҗ болв.

Дүнцүлгч-туужлгч эв-арһ йир сән болвчн, кесг дуту-дундта. Хамгин түрүнд, эн эв-арһ төрл келд негдүлхләрн, зәрмдән онц келнә тууҗ оньгтан авхш, келнә эзн болсн улсин тууҗар бара авхш. Онц келдт бас энүг олзлхд күчр. Үлгүрлхд, япона, баскин келдин тууҗ шинҗлхд күнд болна. Яһад гихлә, хуучна үлдл, аномаль баһ болна. Зәрмдән аномаль, хуучна үлдл бәәвчн, тууҗин йовудыг цәәлһхд түрү болна. Тегәд чигн ода күртл тюрк, моңһл, тунгус, маньчжур, япона, корейск келд хоорндан төрл болдв, угай?– гисн сурврт хәрү өгәд уга. Тегәд чигн зүткән номтнр дунд ода бийнь номһрадго.

3. ЛИТЕРАТУРН КЕЛН БОЛН ДИАЛЕКТМҮД.

Келн болһн дотран негн болвчн – тегәд чигн нег келәр күүндсн улс нег-негән медм келлһәрн оньдин гилтә онцр-

на. Күн болһн эврәһәрн келнә. Тегәд чигн Баһ Дөрвдәс Лаганьд ирхлә, зәрм үгмүд медж ядад, әмтн нег-негән наад бәрнә. Орс келн чигн һазр болһнд эврә өвәрцтә болна. Ямаран чигн келн әмд келлһәрн һазр-һазрарн онцрна. Деер келгдсн өвәрцс юунас көлтә һардви гихлә, келнә диалектмүдәс көлтә учрна гиж номтнр цәәлһнә. Яһад гихлә, келн болһнд олн зүсн диалектмүд бәәдмн. Үлгүрлхд, хальмг келнд хойр ик диалект бәәнә. Тедн дунд бас нежәһәд келц харһна, дөрвд диалект дотр бузав келц йовхла, торһд диалект дотр хошуд келц йовна гилднә, манаһар болхла, хальмг келнд зуг һурвн (дөрвд, торһд, бузав) келц бәәнә.

Д и а л е к т (эс гиж а й л һ) гисн – бәәрн-һазрар харһдг фонетикдән чигн, грамматикдән чигн, лексикдән чигн өвәрцтә келлһн болдмн. Зәрмдән өвәрцс зуг фонетикд харһна, зәрмдән эдн фонетик лексик хойрт харһна, зәрмдән өвәрцс грамматикиг чигн эзлнә. Кемр өвәрцс зуг фонетикд, әрвжго лексикд харһхла, тиим келлһиг келц (говор) гиж нерәднә. Кемр өвәрцс деер келгдсн һурвн халхд харһхла, тиим келлһиг диалект гиж нерәднә.

Литературн келн үүдхин урд диалектмүд бәәсмн. Тегәд чигн диалект болһн литературн келнәс йилһрнә, йилһмжнь келнә тууҗас көлтә учрна. Яһад гихлә, урднь, хуучна цагт, әмтн баг-багарн бәәдг бәәж. Үлгүрлхд, түрүн аңхун олна цагт (первобытно-общинный строй) күмн-әмтн төрл-тохмарн бәәдг санж. Дарунь эдн негдәд, иргнд (племя) хүврәд, иргдүд негдәд, улс болад, нег орн-нутг тогтаһад, нег келн-улс болж. Эн саамд келдг келнь чигн өргжәд йовж, орн-нутгин зер-зев болсн литературн келнд хүврж. Тегәд чигн келн-улсин литературн келнлә зергләд, төрл-тохмин, иргнә келдин үлдл болсн келцс болн диалектмүд үүлддмн.

Диалект гисн туужлгч юмн болдмн. Эн феодальн (ханнойна) цагт үүдсн келн. Капитализмин цагт урднь салу бәәсн улс нег орн-нутг тогтаһад, нег келн-улс болхд диалектәр цуг әмтн келлго, зуг нег һазрин харңһу, сурһуль уга улс күүнддг

болҗ. Ода чигн көгшдүд ик зуудан эврә диалектәр күүнддг болхла, суһульта баһчуд литературн келәр күүнддг болв. Тер бийнь, ода чигн диалектмүд эврә чинрән геехәд уга. Диалектмүд литературн келнәс насарн ах. Яһад гихлә, литературн келн нег диалектәр, эс гиҗ кесг диалектмүдәр сүүр авна. Үлгүрлхд, орс литературн келн Москван төвлгч (центральн) диалектәр сүүр авч, Францин – Парижин диалектәр сүүр авч, Англин – Лондона диалектәр сүүр авч. Зуг тер, эс гиҗ эн диалект, нег мөслсн мет, литературн келнә сүүр болдго. Үлгүрлхд, англь келнд түрүн шиндән уэссекск диалект делгрлт авч. Зуг 15-гч зун жилин алднд Лондона диалект йосндан күч авч делгрлә. Зөвәр уландан немш келнд диалектмүд дунд ноолдан болла.

Диалектмүд болн литературн келд хоорнд зөвәр өвәрцтә хәрүцән учрна. Зәрмдән нег келн-улсин литературн келнә сүүрт күүнә, ондан улсин келн орна. Үлгүрлхд, латинск бичмр келн цуг Европин улсин литературн келн болҗ бәәлә, хуучн славянск бичмр келн дорд болн өмн үзгин славянмудын келн болҗ бәәлә, арабск бичмр келн Дорд үзгин олнулсин литературн келн болҗ бәәлә. Китдин "вэньянь" келн Китд, Корейд болн Японьд тиим чинр зүүдг бәәҗ. Тиим литературн келн цуг улст медгддго бәәсмн, терүг зуг бичгтә, суһульта улс олзлдг бәәҗ: бичәчнр, номтнр, ямтнр болн нань чигн.

Тиим литературн келн олнд коммуникативн чинр зүүхш. Эн диалектин деер йовдг чинр зүүнә. Тиигхлә, литературн келн күүнә болҗ цаг ирвәс эврә диалектмүдәр һазалгдҗ, күүндврәс һарна. Терүнә ормд эврә диалектәр сүүр авсн литературн келн тохрна. Эврә келн литературн келн болхин төлә олн бичәчнр болн номтнр ноолддг бәәсмн. Тедн дунд Данте (1265 – 1321), Лютер (1483 – 1546), Ронсар (1524 – 1585), Монтень (1533 – 1592), Зая-Пандит (1599 – 1662) гидг улсиг нерәдҗ болхмн.

Литературн келн диалект хойрин хоорндк залһлда мед-

хин кергт келдин өргжлт әдл болдгог оньгтан авхмн. Үлгүрлхд, мана һалбин урдк 4-гч зун жилд персидск келн йир хуучн бәәдлтә бәәж. Мана һалбин 1-гч зун жилд эн өдгә цагин бәәдләс дала йилһрдго болж. Терүнәс авн ода күртл зөвәр ик цаг даввчн, персидск келн далаһар хүвржго. Зөвәр ик хүврлт хуучн армянск келнд 5-гч зун жиләс 10-гч зун жил күртл болж. Түүнәс наараn армянск келнд өргжлт хашндж.

Диалектмүд дунд бас тиим йовдл учрна. Зәрмдән эдн йир идвгтәһәр шулун хүврнә, зәрмдән нег кевәрн үлднә. Тиим бәәдл бас нег учрта болна. Үлгүрлхд, капитализмин цагт әмтн хулд гүүлгә сәәнәр кехин төлә, кегдлмүд цуг орн-нутгин аһуһар амр тархин кергт, цуһар нег келәр күүндх, негнегән медх йоста. Тегәд чигн эн цагт келн-улсин нег литературн келн тогтж батрна. Феодализмин цагт болхла, салусалу әәмг-нутгарн бүүрлдг цагт цуһар меддг нег келн далаһар керглгддго бәәж. Тер цагт диалектмүд батрад, зәрмдән хольгдад, зәрмдән салад өргждг бәәж. Зуг цаг ирвәс төрл диалектмүдәс цуһар меддг, цуһар келдг нег келн-улсин келн тогтж батрна. Диалектмүд бәәсн өвәрцсән хадһлад үлднә.

Орс келнд ар үзгин диалектмүд, өмн үзгин диалектмүд гиж йилһрнә. Эднә өвәрцс фонетикин, ик зунь лексикин халхар, зуг әрвжго грамматикд харһна. Ар үзгин орс диалектмүд *о* гидг өвәрцтә "вада" гихин ормд "вода" гинә, һоожу бичкн келнә у өмн үзгин диалектмүдт келгдхлә, энд хаһргч ар келнә *г* үлднә (үorod, үara гихин ормд "город, гора" гиж келгднә). Ар үзгин диалектмүд *ц—ч* хойриг йилһхш: "цай, цистый" гижәһәд, "овча, курича" гиһәд чигн бәәдг саам харһна. *Ч* гидг әәһин ормд *ц* келлһн орс келнд 11-гч зун жиләс авн харһна, тернь Новгородин бичгүдт герчлгднә.

Хальмг келнд болхла, хуучн *ч—ж* келдг "цаатна" келц бәәнә. Наадк хальмг диалектмүдт 16—17-гч зун жиләс авн *ц—з* гиж келдг болла. Орс диалектмүдин грамматическ өвәрцс дунд бүрдәгч киискврин ормд олн тооһин өггч ки-

исквр олзллһиг зааж болхмн: "с голубыми глазами" гихин ормд "с голубым глазам" гиж ар үзгин диалектд келгднә, "в лес за грибами" гилго "в лес за грибам" гидг болж. Энүнд, манаһар болхла, эцүсин *и* чинә әрлвгч йосар уга болҗоч.

Хальмг келнә торһд, дөрвд диалектмүд хоорнд бас цөөкн грамматическ йилһвр бәәнә. Тедн дун "намтал" гиж торһдаһар, "намур" гиж дөрвдәһәр келдгиг зааж болхмн, эс гиж төргч киискврт "Җимбән" гиж торһдаһар, "Җимбин" гиж дөрвдәһәр келдгиг зааж болҗана. Кемр эн йилһврин учр хәәхлә, эрк биш негнь болвчн, "чинә әрвлгч" (келнә залху) гидг йоснас учрна. Үгмүдин йилһвр бас өвәрцтә. Зуг энүнд дота учр деер һазадын учр немгднә. Үлгүрлхд, орс келнд ар үзгин болн өмн үзгин диалектмүд иигж йилһрнә:

ар үзг	өмн үзг
орать (хаһлх)	пахать
петух (эр така)	кочет
волк (чон)	бирюк
кринка (буһш)	махотка
тропинка (жим)	стёжка
волосы (үсн)	виски
баской (сәәхн)	красивый

Энүнд "кочет, бирюк" гисн хойр үг ондан келнәс орж ирснь маһдго: "кочет" гиснь украинск келнәс, "бирюк" гиснь маңһд келнәс орж ирж.

Хальмг келнд бас цөөкн үг диалектмүдәр йилһрнә:

торһд	дөрвд
хаж	шалһ
дөрә	шат
машк (мис)	кота (мис)
эр така	кочет
йир	маш
цур	тас

Энүнд торһд "машк", дөрвд "кота, кочет" гидг үгмүд оңдан келнәс орж ирснь маһдго. Диалектмүдт фонетикин, грамматикин болн лексикин халхар харһдг өвәрцс зөвәр бат чинртә болна. Эдн зәрмдән литературн келнд чигн орад харш болна, эс гиж дүрслгч зер-зевд хүврнә.

Диалектмүдиг шинжлдг келнә туск номин нег әңгиг д и а л е к т о л о г гиж нерәднә. Диалектмүд юуни төлә шинжлдви гихлә: 1) келнә өргжлтин тууж медхин төлә. Яһад гихлә, диалектмүдт хуучн юмна үлдл олж болхмн; 2) литературн келн яһж тогтсиг, ямаран диалектәр сүүр авсиг медхин төлә; 3) келнә болн эн келәр күүнддг улсин тууж илткхин төлә. Яһад гихлә, диалектмүдәр дамжад, улсин чигн тууж шинжлж болдмн; 4) келнә өвәрцсиг сәәнәр медж, на-цаадкинь оньһж, бәәрн һазра өвәрцс шинжлхин төлә диалектмүдиг шалһж, медж авх кергтә.

Диалектолог күнд болчкад, йир соньн ном. Яһад гихлә, диалектмүдиг шалһхин төлә зүсн-зүүл медрл кергтә: тууҗлгч фонетикәр, грамматикәр, морфологар болн этимологар чигн зөвәр ик медрл болн шалһдг чадвр кергтә. Бас нег күнднь – диалектмүд хоорндан йилһрхләрн, нег кевәрн бәәхш. Үлгүрлхд, торһд диалектд зәрм үгмүд *ә* гидг әәһәр келгдхлә, оңдан үгмүдт *а* гидг әәсәр келгднә: торһд "сәлкн", "әлмн", болв "дакад", "така", дөрвд "салькн", "альмн", болв "дәкәд", "тәкә". Тегәд чигн литературн кемжә тогтахд "хуучн кевд өөрхнинь авхмн" гисн принципәр һардвр авна. Зәрм номтнр "хальмг келнд диалектмүд уга" гиж тоолна. Тернь хажһр. Яһад гихлә, хольгдсн диалектмүд зуг хальмг келнә тууж илткжәнә.

Диалектмүд шинжлсн күн зуг бәәсн юмиг темдглх деерән, эрк биш яһад эн, эс гиж тер йовдл үүдсиг цәәлһж өгх йоста. Диалектмүд бат болвчн, литературн келнә үлмәд орад, зәрмдән литературн келиг байжулад, келнә тууҗд идвгтәһәр орлцна.

Хальмг келнә литературн келн диалектмүдәс далаһар

йилһрхш. Яһад гихлә, мана номтнр һоллгч хойр диалектмүдиг хойраһинь литературн келнә сүүрт орулҗ. Тиигхлә, дөрвдәһәр бичәд, келәд, литературн келәр бичсн, келсн бәәдл һарна. Торһднь торһдаһарн үүлднә. Тиигхлә, наадкснь яахмби? Хошуд бузав хойрнь бас эврәһәрн үүлддгнь орта. Тегәд чигн нег һоллгч принцип кергтә. Хуучн өөрд кевд өөрхн болх дутман сән гисн тоолврар һардвр кех йоставидн. Әәмг-иргнә өвәрцәр һардвр кеҗ болшго.

4. ЛИТЕРАТУРН КЕЛН БОЛН ЖАРГОНМУД.

Диалектмүдиг эрк биш жаргонмудас йилһҗәх кергтә. Эдн уңг-үндсәрн чигн, үүлддг чинрәрн чигн салу болдмн. Диалектмүд – бәәрн тогтсн келнә нег зүсн болхла, жаргонмуд шишлң улс дунд үүддг келлһнә нег зүсн болдмн. Ж а р г о н м у д (эс гиҗ а р г о) нег баг улс дунд үүддмн. Эн баг улс бәәдг һазрарн биш, кедг көдлмшәрн, бәәдг бәәдләрн негн болдмн.

Жаргонмуд дундан "хулхачнрин, хулд гүүлгәчнрин, һууль һууһачнрин" гиҗ әңгрнә. Литературн келнә халхар шинҗлхлә, жаргонмуд модырун, һәәлгдм үгмүд болҗ тоолгдна. Йосндан болхла, эднә чинр зөвәр өргн. Эдн ик зуудан угатя-яду улсин келлһнд харһна. Тегәд чигн эдниг бичәчнр литературн келнд орулхларн, дүрсллһнә зер-зев кеҗ олзлна. Зәрмдән олн келн-улс харһдг һазрт хольгдсн семрү үгтә келлһн үүднә. Үлгүрлхд, кезәнә нег күн орсла күүнджәһәд иигҗ келҗ: "Усн-бада учара канчал, дабсн-соль дамно канчал. Усн уга һазрт зачем үкр өскнәч?" Эс гиҗ "давста тузлг, шүүсн" гинә, энүнд "тузлг" гисн үг тюрк келнәс "давста" гисн чинр зүүҗ орҗ ирҗ.

Диалектмүдәс жаргонмуд йилһрхләрн, шишлң чинрәрн, кевәрн, бәәдләрн йилһрнә. Ж а р г о н м у д ы г ш и ш л ң э р д м и н үгмүдлә эндүрхмн биш. Эдн өөрхн болвчн, йилһҗәх кергтә. Ик кезәнәһәс авн шишлң эрдмчнрин үгмүд

гиж бәәдг бәәсмн. Тедн дунд олн зүсн терминмүд чигн йовна. Терминмүд ода литературн келнд ордгнь маһдго. Яһад гихлә, терминмүд уга номин стиль чигн үүдшго бәәсмн. Уутьхн чинртә шишлң эрдмчнрин олзлдг үгмүд литературн келнд орхш.

Зәрмдән нег бүл үгмүд шишлң чинртәһән делгрлт авна. Эн үгмүд зуг бүлин улс меддгәр олзлгдна. Зәрмдән олнд медгддг үгд немр чинр, шишлң чинр зүүгднә. Тиим йовдл ховр харһсар, литературн келнд иим үгмүд далаһар харш болхш. Тегәд үгмүд олнд медгднәсн көлтә литературн келнд орна. Кемр эдн олнд медгддгән уурхларн, эдн ондан, шишлң чинр зүүһәд, зәрмдән жаргонмуд болад хуурна. Зәрмснь нам бүлин аһуд медгддг болад, өвәрц чинртә үгмүдт хүврәд, литературн келиг байжулна.

5. КЕЛД ХООРНДК ХӘРҮЦӘН.

Келд хоорндк хәрүцәг (взаимодействие) бидн урднь чигн шинжлж йовлавидн. Үлгүрлхд, өгйәлврмүд хәләхләрн, морфологическ тогтац шинжлхләрн, генеологическ классификац кехләрн, дүнцүлгч-туужлгч эв-арһла таньлдхларн, келд хоорндк хәрүцә шинжлләвидн. Ода зуг зәрм терминмүдиһь лавлж авх зөвтәвидн. Олн зүсн келд хоорндан залһлдж, хәрүцж өргжнә. Яһад гихлә, келнә эзн улс хоорндан залһлдж хәрүцнә. Цаг ирвәс олн улст медгддг интернациональн үгмүд болн терминмүд һарч ирнә.

Хамгин түрүнд келд хоорндан үгмүдән өгйәлнә. Үлгүрлхд, итальянск келнә үгмүд Босхмжин цагт наадк европейск келдт идвгтә кевәр ордг болла. Яһад гихлә, эн саамд Итальд экономикин болн культурин өргжлт өндр девсндән күрлә. Орс келнә үгмүд Октябрьск революцин хөөн Әрәсән олн келдт идвгтәһәр орснь бәәтхә, һазадын олн келдт бас ордг болла. Үлгүрлхд, "совет" гидг үг цуг делкән келн болһнд гилтә орла.

Олн зүсн өгйәлврмүд олн зүсн келдт нег кевәр бәәхш. Зәрмнь орсн келндән ижлдәд, эврә болад одна. Зәрмнь "күүнәһәрн" үлднә. Үлгүрлхд, турецк келнд олн зүсн арабск үгмүд турецк келнә фонетическ "эгшгин таарлт" гидг йосар үүлдхш. Орс келнәс хальмг келнд орсн олн зүсн өгйәлврмүд бас эн йос эвднә. Тиим баг үгмүд келн болһнд невчк онцрна. Тиим һазадын келнәс бичмр келлһәр дамжж орсн үгмүд болад, төрскн уул келнәннь өвәрц хадһлж орна. Тегәд чигн ондан келнәс орсн өгйәлврмүдиг төрл келдәс орсн үгмүдәс йилһжәх кергтә. Төрл келнәс орсн үгмүд ик зуудан нег уңгта болдмн. Үлгүрлхд, моңһлас хальмг келнд "гешүн" ("член") гидг үг орж ирв. Моңһл келнд гишүү "ветвь, ветка", гишүүн "член, конечности" (Моңһл-орс толь", 118-гч х.) гиж йовна. Хальмг келнд болхла, "иш" гидг үг "ручка, черенок, стебель, ствол" гидг чинр зүүнә. "Член, конечности" гидг чинриг хальмг келнд "мөч" гисн үг зүүнә. Үлгүрлхд, зәңгин һол мөч (главный член предложения). Тегәд чигн "гешүн" гидг үгд эврә "иш", "мөч" гисн үгмүд харш болжана. Яһад гихлә, эврә үгмүд бәәһә бәәтл, яһад төрл болвчн, "күүнә" үг олзлжахмби гисн сурвр төрнә.

Невчк онданар келд хоорндк хәрүцән субстрат гисн юмн харһхла, илткгднә. Субстрат (латинск substratum, давхрлг – подкладка, стелька) гисн – келнә нег өвәрц чинртә давхр болдмн. Үлгүрлхд, римлянмуд мана һалбин урдк 2-гч болн 1-гч зун жилмүдт Иберийиг (эндрк Испань), Галийиг (эндрк Франц) дәәлж авхдан эврә латинск кел делгрүлж, эндрк испанск, португальск, франц гидг келд үүдәсмн. Болв урднь эн һазрмудар үүлдж йовсн келдәс бас дала юм орулж авснь маһдго. Тегәд чигн францин ü гидг ә (үлгүрлхд, mür– эрс) субстратас, урдк келнәс орж ирсн бәәдлтә. Яһад гихлә, ü гидг ә латинск келнд харһхш. Тегәд чигн латинск келәр, романск келдәр эс цәәлһж чадм юмсиг урдк бәәсн келдәр, теднә үлдләр цәәлһнә.

Субстрат гисн – нег келн деер хойрдгч келн давхрлад, урдк

келиг дарад диилхлә, hарч ирнә. Диилгдсн келиг субстрат гиҗ нерәднә. Мана хальмг келн чигн, бидн келән геехлә, субстрат болад үлдәдәх. Тиигхлә, зуг "махан, маштак, доха, шулюн, берики" гидг үгмүдәр бара авч, субстратын тускар күүндвр кehәд, номтнр зүткх.

Субстратын чинр ик болвчн, дегд давулхмн биш. Яhад гихлә, зәрмдән субстрат чигн цәәлhвр өгхш. Субстрат келнә төриг дотаhас hазадк халхд hарhна. Тегәд дота учр хәәхин ормд номт субстратын нилчд нәәләд, цааранднь төриг хаhлхш. Хамгин чикнь дота чигн, hазадк чигн учр-уршгудыг хамднь шинҗллhн болдмн. Зуг келнә дота болн hазадк учр-уршгуд ода деерән болм кевәр шалhгдадго. Эднә хәрүцә шинҗллhн өдгә цага келнә номин эркн төр болдмн.

"Келдин ниицән" гидг төр онц шалhлт некнә. Үлгүрлхд, шин греческ, албанск, румынск болн болгарск келд Балкана тоха-арлд делгрсн деерән, зәрм грамматическ халхарн әдл болна: өггч болн төргч киискврмүднь нег кевәр илткгднә, инфинитив кев олзлгдхш, ирх цаг келн болhнд "седҗәнәв, санатав" гисн үүлдгчәр дамжҗ тогтна, румынск, болгарск болн албанск келдт нернә "артикль" нернә өмн биш, нернә ард олзлгдна болн нань чигн. Тер бийнь эдн төрлин тоод орҗ чадшго. Яhад гихлә, болгарск келн славянск келдин бүлд, румынск келн романск бүлд орна, албанск болн шин греческ келд болхла, индоевропейск келд дунд онц орм эзлҗ орна.

Тегәд эднә әдл грамматическ чинрмүдиг субстратын үлмә гиҗ цәәлhнә. Болв ода күртл Балкана тоха-арлд бүүрлсн уул улсин келн олдад уга. Тегәд чигн деер келгдсн тоолврнь зуг номлгч тааврин негн гиҗ нерәдҗ болхмн. "Келдин ниицәнд" келдин зуг зәрм халхснь әдл болна. Төрл келдт болхла, "әдлцврмүд" (сходства) фонетикд чигн, грамматикд чигн, лексикд чигн харhна. Энүгәрн үндсәрн төрл келд келдин ниицәнәс йилhрнә. Келдин ниицәнд харhсн "әдлцврмүд" келд дунд учрдг хәрүцәнә аш гиҗ нерәдҗ болхмн. Келдин

төрл боллһн болн хәр келдин өөрхн боллһн келд хоорндк хәрүцәнә хойр зүсн аш.

Эн хойр зүсн хәрүцән зерглн келд дунд илткгднә. Келдин төрл болдг чинр зуг лингвистическ медән болхла, субстрат гидг медән эрк биш этногенетикин чигн медәнлә залһлдна. Яһад гихлә, урднь ямаран улс ямаран улсла ниилҗ, хольгдҗ йовсиг эс медхлә, субстратын төриг хаһлҗ болдго. Үлгүрлхд, хальмг келнә тууҗ шинҗлхд хун улсин, тюрк улсин, өөрд улсин тууҗ оньгтан эс авхла, хальмг келн яһад наадк моңһл келдәс йилһрдгиг медҗ болшго. Тегәд чигн келнә тууҗиг шинҗлхд келнә эзн улсин тууҗла хамднь шинҗлх кергтә.

Бас нег келд дунд учрдг хәрүцәнә зүсиг х о й р к е л т, эс гиҗ билингвизм гиҗ нерәддмн. Эн саамд күн хойр келәр күүнддг чадврта болдмн. Үлгүрлхд, Финляндин зәрм һазрар финск болн шведск келәр әдл гилтә күүнднә. Хальмгуд чигн зәрмдән орс, хальмг, маңһд келәр әдл күүндҗ чадна. Зәрм орсмуд чигн хальмг келәр күүндхлә, орс, хальмгинь йилһҗ болхш. Хальмгудын ик зунь хальмг орс хойр келтә.

Хойр келт гисн йовдлыг зөрц күн керг кеһәд, олн келд дасснас йилһҗәх кергтә. Яһад гихлә, эн саамд күн зуг нег төрскн келтә болҗ тоолгдна. Хойр келт болх саамд ямаран келәр түрүн болҗ күүндсиг медхд хату, эн саамд хойр келн хоюрн төрскн келнә чинртә болна. Тегәд чигн хальмгудын ик зунь Тоодана бичврт хальмг келнә өөр орс келиг төрскн келнә тоод орулҗ.

Хойр келт гидг йовдл эврә биш, күүнә, хәр келн шаңһа болхла, эс гиҗ эргмдк улсин ик зунь оңдан келтә болхла, орс келн мет, олна келнд хүврхлә, учрдмн. 19-гч зун җилин өрәләр келнә номтнр "хольгдсн келд уга" гисн тоолврар һардвр кедг билә. Сүүләрнь эдн "эс хольгдсн келд уга" гисн тоолврта болв. Йосндан болхла, эднә хойр тоолврас негнь чигн чик биш. Яһад гихлә, келд хоорндан олн зүсн хәрүцәтә болдмн. Тегәд чигн келд хоорндан ямаран зүсн хәрүцәтә

болдви гисн төр hарч ирнә. Эдн төрл гиж, өгйәлврмүдәс көлтә хольгдсн чигн, субстратын үлдл чигн болж чадна. Эдн hурвна ямаран зүсн шалhжах келд хоорнд илткгджәхиг номт медж авх йоста. Болв эн төр – йир күнд төр. Тегәд чигн ода күртл моңhл, тюрк, тунгусск болн маньчжур келд ямаран хәрүцәтә болдгиг илткәд уга. Эднә хәрүцә медж авхин кергт дүнцүлгч-туужлгч чигн, дүнцүлгч-туслцулгч чигн, дота реконструкц (босхмж) гидг болн нань чигн эв-арhс олзлна.

ТОВЧЛГЧ ҮГ.

Өггдсн сурһулин дөңцлд хальмг келнә нег эркн гисн төр тәвгдҗәнә. Эн көдлмшт цуг көндәсн хамган шалһж, негндән күрүвидн гихд йир берк. Яһад гихлә, хальмг келнә ном болн келлһнә мергжлт, зуг шинкн номин хаалһд оржах оньлин негн болдмн. Тер бийнь, ортологин некврмүдәр һардвр кеж, хальмг номин нег халхар, келнә туск номиг өргн чик хаалһднь оруллһн – ик чинртә йовдл гиж темдглх кергтә. Яһад гихлә, хальмг келнә номиг шинжлхлә, ода чигн олн төрмүднь һо, чик кевәр эс хаһлгдснь ил.

Хамгин түрүнд, келнә мергжлтин некврәр үгмүдин, морфемсин, синтаксическ кецмүдин байнь, теднә чинрин хурцлмжнь, айслврин нуһрмжнь, келлһнә амр болдг чинрмүднь олна некврмүдлә эс ирлцҗәхинь ил үзҗәнәвидн. Цааранднь келән хадһлж, келн-улсиннь нег эркн зөөр кех саната болхла, бидн эн төрмүдт ик оньган өгх йоставидн.

Хальмг келнә зер-зевин байнынь теткх саната улс хамгин түрүнд бичмр үүдәврмүдән шалһж, үгмүдинь чигн тольмудт орулж, морфемсинь чигн, синтаксическ кецмүдинь чигн эд-бод кеж, грамматикдән орулж, айслвран илткмжтә болхин төлә хальмг орфоэпян бичж, негндән һарч, келлһн амр болчкад, лавта болхин кергт орфографян сольж, удан болн тодрха биш эгшгүдинь темдглх болж һарчана. Тегәд "хаһлх олн төрмүдәс ямараһинь хамгин түрүн хаһлхмби?" гисн сурвр төрхнь орта. Терүнднь иим хәрү өгч болжана:

1. Хальмг бичмр келлһн амр болхин төлә, чик болхин төлә, лавта болхин төлә, хальмг келнә кемжәдиг олна ортолог гидг номин кемжәдлә дүңцүлж әдлцүлх кергтә. Тегәд чигн П. Ц. Биткеев, Р. П. Харчевникова, Д. А. Сусеева, В. Э. Очир-Горяев, В. Н. Мушаев тавн шин хальмг келнә "Академическ грамматик" бичҗәхнь йир сән. Яһад гихлә, хуучн грамматикд дала эндү орснь ил үзгддг болв. Теднә хамгин ик эндүснь "чинә әрвлгч" йосна үлмәһәс көлтә үүдсинь ода шинкн медж болхмн. Ода бидн "чинр хадһлгч" йосна кемжәһәр һардвр кех йоставидн. Терүнә некврмүдлә шин грамматикән чигн ирлцүлх зөвтәвидн.

2. Хойрдгч эркн төрнь – эндрк орфографьдан удан болн ахрдсн эгшгүд темдгллһн болж һарчана. Эн төрәр Хальмг Таңһчин Президентин Зәрлгүд һарсн билә. Терүгинь күцәхнь – мана эркн керг.

Яһад гихлә, бидн һурвн җилин туршт эн төриг кергтә кевәр хаһлҗ чадсн угавидн. Хамгин эркн учрнь – адһлһн билә – гиҗ санан орна.

Тер бийнь, эн саамд сәнь чигн билә. Тедн дунд ахрдсн эгшгүдиг ямр үзгүдәр темдглхинь медәд авчкувидн: өмн дарана ахрдсн эгшгүдиг *е* үзгәр, ар дарана ахрдсн эгшгүдиг *ы* үзгәр темдглх болҗ шиидүвидн. Зуг "эгшгүдин һульдрмҗ" гидг зокалыг оньгтан авлго, орфографиг яссн улс ик эндү һарһла, яһад гихлә, терүнәс көлтә бичгдсн үгмүднь кергго эгшгүдәр дүүрәд, эс таньгдм болад, олнд таасгдсн уга. Түрүн биш ниилврт удан эгшгүд темдглшго болчкад, төргч болн гемнгч киискврмүдт генткн удан эгшгүд темдглдг зокал орулад бәәв. Тернь бас хаҗһр билә. Ар дарана эгшгүдтә үгмүдт җөөлн хадврин хөөн йовдг өмн дарана ахрдсн эгшгиг генткн бүкл чинртә *и* үзгәр темдглдг болснь бас эндү билә. Яһад гихлә, эгшг *и* ахрдхларн, *э* эгшгт хүврдмн. Тегәд эн саамд чигн терүг *е* үзгәр темдглхмн билә. Иргчдән цуг эн му-сән хамгинь йилһәд, оньгтан авад, шин орфографь тогтахнь маһдго.

3. Чик орфографь тогтачкад, сән орфоэпь чигн тогтаҗ болҗана. Энүнд удан – ахр болдг эгшгүдин зүслврмүдиг ухатаһар салһҗ болҗана: орфографьд удан эгшгүдиг зуг түрүн ниилврт темдглдг болхла, үлгүрлхд, "күүн, хөөн, сөө, нуур, бәәг" болн н. ч., орфоэпьд удан эгшгүдиг түрүн биш чигн ниилврмүдт келҗ болҗана, үлгүрлхд, "манаады, гертәәсе, келүүләд, хараада, үкрииге, бүркәәсен" болн н. ч. Эс тиигхлә, бидн просодическ хүврмҗд даргдад, фонетическ бәрцәр һардвр кеһәд, келсн-соңссарн бичҗ, ортологин некврмүд эвдҗ, саак кевәрн сән, өндр мергҗлттә литературн кел тогтаҗ чадшговидн.

Деер келгдсн төрмүд цугтан гилтә келнә мергҗлтин медлд ордмн. Тегәд чигн тедниг хаһлхд эн келнә болн келлһнә мергҗлтин оньл тусан күргх гиҗ сангдна. Тер дундан хальмг литературн келнә үүлддг стильмүдин өргҗлт чигн урмдгдх гисн нәәлвр үүднә, мана бичәчнрин келлһнә стильмүд чигн эврә цәәлһврән үзҗ, дорас өсч йовх баһчудт үлгүр болхнь маһдго.

Эн студентнрт, хальмг келнә багшнрт, номтнрт зөрүлҗ бичгдсн дөңцлд дуту-дунднь чигн харһад бәәх. Болв бидн үнн седкләсн медсн, оньһсн хамган цуглулҗ, хальмг уул келән дасхд нөкд болвза гисн санатаһар умшачнрт, теднә бүлән нүднд күргҗәнәвидн. Кемр эдн эврәннь сүв-селвгән маднд күргсн болхнь, бидн терүгинь ик ханлтан өргҗ, оньгтан авх биләвидн.

ТЕРМИНМҮДИН ТОЛЬ.

А

авач – получатель
авц – шаблон
авцмуд – шаблоны
агсх – тренировать
ahy – объем
адһмж – темп, скорость
айслвр – интонация
айслмж – мелодичность, мелодика
алц чинр – переносное значение
амллһн – произношение
амрлһн – наслаждение
амтн – вкус
амштвр – привычка, вкус
арһлач – предприниматель
арһулдлт – утихание
ар дарана – заднерядный
асрмж – воспитанность, воспитание
асрмжлгч – воспитательный
ахрдмж – краткость, редукция
ахрдсн – краткий, редуцированный
ашлвр – итог, вывод

Ә

әәһин девсң – тон звука
әдлцвр – сходство, ассимиляция
әдлцмж – сходность, аналогичность
әңглвр – классификация, разделение

Б

байжмж – богатство
бәәдл – состояние
бәәлмж – расположенность

бәәрн-күүндгч стиль – разговорно-бытовой стиль
бәрмтг – материал, факт
бәрц – критерий, принцип, кредо
биичлгч – личностный
билглән – творчество
билцг мөөрсн – перстневидный хрящ
бичкдүдин өсклң – детский сад
бодгч – абстрактный
бодмр хәләц – идеалистический взгляд
бооцгч шинж – сослагательное наклонение
Босхлһна цаг – эпоха Возрождения
босхмж – реконструкция
бүгдлвр – обобщение
бүгдлгч – обобщающий
бүрдәц – организация
бүтмж – завершенность
бүтү бәәдл – вещь в себе

Г

гейүрлгч – лирическое
герчлвр – свидетельство
герчлмж – доказательность
гиигрлт – опрощение
гүргү – кульминация, эпицентр, разгар

һ

һазалгдсн – отвергнутый
һар – рука, подпись
һатц холжвр – несмежная диссимиляция
һоожу – проточный, сонорный
һульдрмж – беглость

Д

даалһмж – доверенность
давтмж – повторность, ритм

далдлгч – заочный
дамбрллһн – сатира
дамшвр – практика
дамшлт – опыт
даралдмҗ – последовательность
даршлһн – рифма
дасмҗ – ученость, педагогика
дасхур – учебник
девсң – ступень
деед урл – верхняя губа
диглмҗ – система
дота текст – подтекст
дота янз – внутренняя форма
дөңцл – пособие
дунд дарана – среднерядный
дурамҗ – аналогия, ассимиляция
дууна завг – голосовая щель
дууна чивһсд – голосовые связки
дүлц (чинвр) – ударение
дүңнмҗ – приблизительность
дүңнмҗтә – приблизительно
дүңцвр – ассоциация
дүңцл – сравнение
дүңцмҗ – сравнимость
дүрслгч – образный
дүрслмҗ – образность
дүүрмҗ – наполненность, насыщенность

Ж

жирһл-бәәдл – действительность, жизнь, бытие
жисән – процесс
жөөлн таңна – мягкое небо

З

зааглгч – щелевые
залһлдан – взаимосвязи

залмжң – направленность, ориентация
зә – пространство
зәңгдә – завязка
зәңглвр – сообщение
зәңглмжң – информативность
зәңглх – сообщать
зерглгч диссимиляц – смежная диссимиляция
зокмжң – гармония
зөвшәмжң – справедливость, согласованность
зөрлт – динамика, направление
зөрлцмжң – противоречивость
зөрмжң – направленность, тенденция
зөрүд – противоположный
зурмжң – изобразительность
зурц – очерк
зуурлдан – инкорпорация, смешение
зүслвр – вариант
зүслгч – вариативный, видовой
зүслмжң – импровизация
зүткмжң – устремленность

И

идвг – активность
идвгтә – активный
иҗлдвр – привычка
илгәч – посылатель, автор речи
илтквр – выражение
илткгч – монологический
илткл – доклад
илткмжң – выразительность
илткмжңтә – выразительный
илткх – выражать
ирлцмжң – адекватность, соответствие
ирлцмжңтә – адекватный
иткүлмжң – убедительность
иткүлмжңтә – убедительный

иткүлмҗтәһәр – убедительно
ицмҗ – убежденность

Й

йилһц – различие, классификация
йовуд ассимиляц – прогрессивная ассимиляция
йослмҗ – законность

К

кев – форма
кевлгдх – оформляться
кевлгчмүд – форманты
кевлмҗ – оформленность
кевлүн – благозвучный, оформленный
кеермҗ – эстетика, красивость, нарядность
келлһнә мергҗлт – культура речи
кел-медлһнә ном – языкознание
келнә ар нурһн – задняя спинка языка
келнә дунд нурһн – средняя спинка языка
келнә күүкн – увула, маленький язычок
келнә мергҗлт – культура языка
келнә номин оршл – введение в науку о языке
келнә нурһн – спинка языка
келнә унг – корень языка
келнә урудлт – движение языка вперед
келнә үзүр – кончик языка
келц – сказ, выговор, говор
келц үгмүд – фразеологизмы
кемәц – фраза
кемҗән – норма
кемҗәнго – бесконечность
керглгч – необходимый, практический
керглмҗ – потребность
кец – модель, образец
киизң – кривой, косвенный, фигуральный

көндәһәч – раздражитель, двигатель
көндәмж – действенность
көндәмжтә – действенный
көндрлт – движение, сдвиг
көндрмж – динамика, подвижность
көндрмжтә – подвижный, динамичный
күүндәч – собеседник
күүндгч – коммуникативный, разговорный
күцл-көөгч – целесообразный

Л

лав – точность
лавлгдх – уточняться
лавта – точный

М

махмуд-цогцин оньһц – чувственное восприятие
медән – понятие
медәс – понятия
медвр – познание
медгдмж – доступность, узнаваемость
медл – ведение, сфера, область
медмж – знание, осведомленность
межә – граница, межа
мөчлвр – членение
мөчмүд – члены

Н

нәәрүлвр – сочинение, изложение
нәәрүлх – сочинять, излагать, соединять
негд – единицы
негдлт – единство
негн – единица
нерәдмж – наименование, номинализм

ниилвр билрүллһн – гаплология
ниицмж – сочетаемость
нилч – содействие
номлгч – научный
нуһрмж – гибкость
нүүрцгч – публичное
нүүрцмж – спряжение

О

овг-ясни – родовой
олн чинр – полисемия
олна – общественный
онцлвр – градация
онцлгч – выделительный
онцрмж – автономность
оньһмж – восприимчивость
оньһц – восприятие, чувство
оньл – теория
оньлин медрл – теоретические знания
ондарлһн – изменение, диссимиляция
оралдмж – взаимосвязанность
орта – уместный
орталмж – уместность
орц – вход, вводный
оршл – введение, вступление

Ө

өгжәлвр –гипербола, преувеличение
өгйәлвр – заимствование
өдрә-бәәрн – бытовой
өдр-бүрин – ежедневный, повседневный
өмн дарана – переднерядный
өңглвр – колорит, расцветка
өөдм – подъем

өргҗлт – развитие
өргҗлттә – развитый
өр-өвчлән – сострадание

С

саамлгч – случайный, моментальный
саармг – нейтральный, бесполый
санмж – представление
сегән – сознание
сегәтн – интеллигенция
седвр – идея, тезис
седкл – воля, желание
седклин өңг – эмоциональная окраска
седмж – желаемость
седмжтә – желаемое, эмоциональное
сеҗвр – переживание
секәтә – открытый
секвр – открытие
селвг – совет, предложение
селлдән – чередование
семрлт – переразложение
семрмж – комбинированность, комбинация
серл – разум, сознание, озарение, пробуждение
сольгдвр – метатеза
соньмслһн – интерес
соньмсмж – заинтересованность
соңсгдвр – слышимость, акустика
сөрлцән – противостояние
сөрлцвр – контраст, противодействие
сул – свободный, слабый
сурһаль – образование
сүүрлмж – обоснованность

Т

таавр – предположение, предвиденье
таагддго – непредвиденный

ташрлулх – заслонять, затемнять
тевчмж – вежливость
теҗгәлвр – иносказание, басня
темдглвр – заметка, термин
темдглгч – знаменательный
Теңгрин Уйдл – Млечный Путь
товчлвр – заключение
тогтац – структура
тогтвр – композиция
тогтңһу – устойчивый
тоолвр – мнение
тоолмж – статистика
тооцан – отчет
төвлгч – центральный
төр – тема, проблема
төрскн келн – родной язык
туслцвр – совпадение
туслцмж – соотнесенность
туслцулгч – сопоставительный
туслцх – совпадать, быть напротив
тууҗлгч девсңгүд – исторические ступени
түдвр – задержка
түдлт – пауза
түүклән – проза
түүклвр – сочинение, прозаическое произведение

У

урлмж – творчество, художественность
урлсг – лабиализованный
урн стиль – художественный стиль
урч – художник
уул – исконный
ухалмж – логика
ухалмжта – логичный
уха-медлцлһн – общение
ухана темдгүд – символы

учр – причина
учрлмж – обоснованность

Ү

үгмүдин зүсн-зүүл – разновидности слов
үгмүдин көрң – запас слов
үгмүдин ниицмж – сочетаемость слов
үг-тогтагч – словообразовательный
үг-хүврәгч – словоизменительный
үзүлвр – показатель
үлмә – зависимость
үндсн – суть
үнлвр – оценка
үүлдгч – глагол, функциональный

Ф

фразеологическ холвлдан – фразеологическое словосочетание

Х

хаahата – закрытый
хавчу – смычный
хahргч – взрывной
хадмлвр – табу
халх мөөрсн – щитовидный хрящ
хальмгшуллhн – окалмычивание
хамрин ahу – полость носа
хамрин хаша – носоглотка
хамцмж – совокупность
хамцулмж – собирательность
хату таңна – твердое небо
хәләц – взгляд, позиция
хәрүд ассимиляц – регрессивная ассимиляция
хәрүцән – взаимодействие
хәрүцмж – взаимозависимость

хәрүцмҗтә – взаимозависимые
хәрүцх – взаимодействовать
хол – горло, глотка
холва үгмүд – словосочетание
холвлдан – сочетание
холвлдмж – сочетаемость
холдмж – отдаленность
хоршалвр – запас
хоршалһн – создание запаса
хувавр – раздел

Ц

цаасд – документы
цааслгч – документальный
цаасн – бумага, документ
цаглгч – актуальный, временный
цәәлһгч бичг – объяснительная записка
церглгч – служебный
цутхлң – содержание

Ч

чикәр бичлһн –орфография
чикәр келлһн – орфоэпия
чинвр – ударение
чинрлмж – качественность
чиңнүр – весы, вес

Ш

шагшавд – нравственность
шамдх – ускоряться
шаңһа – государственный
шаңһ мөөрсд – ковшеобразные хрящи
шинҗлвр – наблюдение
шиңгрмж – проницаемость

шишлң – специальный
шүлглән – поэзия
шүргү – фрикативный, проточный

Э

эвдрл –разрушение
эврә – свой, субъективный
эгц – резко
эгшгүд – гласные
эдләч – потребитель, адресат речи
эдлмр – употребляемое, материальное
эдлмр чинрлгч нерн – относительное прилагательное
эзн – хозяин, автор речи
эк-hарhачнр – родоначальники
эндү – ошибка
эрлhн – заявление
эсргү – наоборот

Ю

юмлмж – предметность
юмн – предмет

ОЛЗЛСН ЛИТЕРАТУР.

1. *Абаев В. И.* О полисемии и омонимии слова//ВЯ. 1957. № 3.

2. *Абаев В. И.* О принципах этимологического исследования//Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М.: Изд. АН СССР. 1956. С. 286–307.

3. *Абаев В. И.* О фонетическом законе//Язык и мышление. Вып. I. 1933.

4. *Абаев В. И.* О языковом субстрате//Доклады и сообщения Института языкознания. Вып. IX. 1956. С. 64–65.

5. *Аванесов Р. И.* Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956.

6. *Аванесов Р. И.* Русское литературное произношение. М., 1984.

7. Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970.

8. *Аксенов В.* Искусство художественного слова. М., 1954.

9. Античная теория языка и стиля. М.-Л., 1936.

10. *Аристотель.* Категории. Пер. А. Кубицкого. М., 1939.

11. *Ахманова О. С.* Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.

12. *Ахманова О. С.* Фонология. М., 1954.

13. *Ашукин Н. С. и Ашукина М. Г.* Крылатые слова. М., 1955.

14. *Балашша И.* Венгерский язык. М., 1951.– На рус. яз.

15. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.– На рус. яз.

16. *Баранников А. П.* Изобразительные средства индийской поэзии. Л. 1947.

17. *Бардаев Э. Ч.* Современный калмыцкий язык. Лексикология. Элиста, 1983.

18. *Бархударов С. Г.* Русская советская лексикография за 40 лет//ВЯ. 1957. № 5. С. 31–45.

19. *Баскаков Н. А.* Структура слова и части речи в тюркских языках //Советское востоковедение. 1957. № 1. С. 77.

20. *Баскаков Н. А.* Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.

21. *Баскаков Н. А.* Алтайская семья языков и ее изучение. М., 1981.

22. *Бах А.* История немецкого языка. М., 1956.– На рус. яз.

23. *Белецкий А. А.* Принципы этимологических исследований на материале греческого языка. Киев, 1950.

24. *Белич А. И.* К вопросу о распределении грамматического материала по главным грамматическим дисциплинам//Вестник МГУ. 1947. № 7. С. 15–22.

25. *Белошапкова В. А.* К изучению типов сложного предложения// Доклады и сообщения Института языкознания. Вып. 2. 1952. С. 20–33.

26. *Бельский А. В.* Интонация как средство детерминирования и предикации//Исследования по синтаксису русского литературного языка. М., 1956. С. 188–199.

27. *Бенвенист Э.* Индоевропейское именное словообразование. М., 1953.

28. *Берков П. Н.* Введение в технику литературоведческого исследования. М., 1956.

29. *Бертагаев Т. А.* К вопросу о законах развития полисемии//Изв. АН СССР. ОЛЯ. Вып. VI. 1951.

30. *Бертагаев Т. А.* Лексика современных монгольских литературных языков. М., 1974.

31. *Бертагаев Т. А.* Морфологическая структура слова в монгольских языках. М., 1969.

32. *Бертагаев Т. А.* Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках//Проблема общности алтайских языков. Л., 1971.

33. *Бирман С. Г.* Актер и образ. М., 1936.

34. *Блумфилд Л.* Лингвистика. Нью-Йорк, 1933.

35. *Боас Ф.* Ум первобытного человека. М.-Л., 1926.– На рус. яз.

36. *Богораз В. Г.* Материалы по языку азиатских эскимосов. М., 1949.

37. *Богородицкий В. А.* Общий курс русской грамматики. Изд. 5. М., 1935.

38. *Богородицкий В. А.* Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953.

39. *Бодуэн де Куртене И. А.* Об отношении русского письма к русскому языку. СПб., 1912.

40. *Бодуэн де Куртене И. А.* Лингвистические заметки. О связи грамматического рода с миросозерцанием и настроением людей//ЖМНП, CCCXXXI. СПб., 1900.

41. *Бокарев Е. А.* Краткие сведения о языках Дагестана. Махачкала, 1949.

42. *Болдырев А. Н.* Некоторые вопросы становления и развития письменных языков в условиях феодального общества//ВЯ. 1956. № 4. С. 31.

43. *Бернштейн С. Б.* Основные задачи, методы и принципы построения "Сравнительной грамматики славянских языков"//ВЯ. 1954. № 2. С. 51.

44. *Борковский В. И.* Синтаксис древнерусских грамот. Львов, 1949.

45. *Бородич В. В.* К вопросу о формировании совершенного и несовершенного вида в славянских языках//ВЯ. 1953. № 6. С. 68–86.

46. *Бруннер К.* История английского языка. М., 1956.– На рус. яз.
47. *Будагов Р. А.* Введение в науку о языке. М., 1958.
48. *Букчина Б. З.* Орфографические варианты. Литературная норма и вариантность. М., 1981.
49. *Булаховский Л. А.* Из жизни омонимов//Русская речь. Вып. III. 1928. С. 47–60.
50. *Булаховский Л. А.* Деэтимологизация в русском языке//Труды Института русского языка. М., 1949. № 1. С. 147–209.
51. *Бюхер К.* Работа и ритм. М., 1923.– На рус. яз.
52. *Валлон Анри.* От действия к мысли. Очерк сравнительной психологии. М., 1956.– На рус. яз.
53. *Вандриес Ж.* Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 1937.– На рус. яз.
54. *Васильев А. Н.* Курс лекции по стилистике русского языка. Научный стиль. М., 1976.
55. *Вдовин И. С.* История изучения палеоазиатских языков. М.-Л., 1954.
56. *Вежбицкая А.* Метатекст в тексте//"Новое в зарубежной лингвистике". Вып. VIII. М., 1978.
57. *Венедиктова В. И.* О деловой этике и этикете. М., 1994.
58. *Вербицкая Л. А.* Давайте говорить правильно. М., 1993.
59. *Веселов П. В.* Аксиомы делового письма: культура делового общения и официальной переписки. М., 1993.
60. *Вень Лянь и Ху Фу.* Части речи в китайском языке//ВЯ. 1953. № 3. С. 59.
61. *Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова// ВЯ. 1953. № 5.
62. *Виноградов В. В.* О грамматической омонимии//Русский язык в школе. 1940. № 1.
63. *Виноградов В. В.* Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины//Труды юбилейной сессии ЛГУ. Л., 1946. С. 45–69.
64. *Виноградов В. В.* Очерки по истории русского литературного языка 17–19 веков. Изд. 2. 1938.
65. *Виноградов В. В.* О формах слов//Изв. АН СССР. ОЛЯ. Вып. I. 1944. С. 31–44.
66. *Виноградов В. В.* Русский язык. М., 1947.
67. *Виноградов В. В.* Проблема исторического взаимодействия литературного языка и языка художественной литературы//ВЯ. 1955. № 4. С. 3–34.

68. *Виноградов В. В.* Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.

69. *Винокур Г. О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии//Труды филол. ф-тета. МИФЛИ. Т. V. 1939.

70. *Винокур Г. О.* Маяковский – новатор языка. М., 1943.

71. *Воитонис Н. Ю.* Предыстория интеллекта. М., 1949.

72. *Всеволодский-Гернгросс В.* Теория русской речевой интонации. Петроград, 1922.

73. *Выгодский Л. С.* Мышление и речь. М., 1934.

74. *Высотский С. С.* Методы изучения диалектов//Доклады и сообщения Института языкознания. Вып. VI. 1954. С. 124–137.

75. *Галкина-Федорук Е. М.* К вопросу об омонимах в русском языке //Русский язык в школе. 1954. № 3.

76. *Гвоздев А. Н.* Очерки по стилистике русского языка. М., 1952.

77. *Гегель.* Наука логики. Сочинения. Т. V. М., 1937.

78. *Георгиев В.* Происхождение алфавита//ВЯ. 1956. № 2. С. 48–83.

79. *Гойхман О. Я., Надеина Т. М.* Основы речевой коммуникации. Учебник для вузов. М., 1997.

80. *Головин Б. Н.* Как говорить правильно. Горький, 1966.

81. *Головин Б. Н.* Основы культуры речи. М., 1980, 1988.

82. *Гольдин В. Е.* Этикет и речь. Саратов, 1978.

83. *Гольдин В. Е., Сиротинина О. Б.* Внутринациональные речевые культуры и их взаимодействия//Вопросы стилистики. Вып. XXV. Саратов, 1993.

84. *Горбачевич К. С.* Вариантность слова и языковая норма. Л., 1978.

85. Грамматика современного калмыцкого языка. Элиста, 1983.

86. *Григорьева А. Д.* Об основном словарном фонде и словарном составе русского языка. М., 1953.

87. *Грунин Т. И.* Имя прилагательное в тюркских языках//ВЯ. 1955. № 4. С. 55–64.

88. *Гумбольдт.* О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода: Пер. П. С. Билярского. СПб., 1859.

89. *Гухман.* Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частичного и полного слова//Вопросы грамматического строя. М., 1955. С. 322.

90. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка/Под ред. И. А. Бодуэна де Куртене. СПб., 1912. Изд. 4. Т. 3.

91. *Дарваев П. А.* Краткое введение в сравнительную монголистику //Учебное пособие. КГУ, Элиста, 1988.

92. *Добрович А.* Общение: наука и искусство. М., 1978.
93. *Ицкевич В. А.* Языковая норма. М., 1968.
94. *Кацнельсон С. Д.* К генезису номинативного предложения. М.-Л., 1936.
95. *Квятковский А.* Поэтический словарь. М., 1966.
96. *Киреев А. А.* Об антонимах//Русский язык в школе. 1954. № 3.
97. *Кленина А. В.* Связное высказывание в научной речи. М., 1975.
98. *Клюева В. Н.* Краткий словарь синонимов русского языка. М., 1956.
99. *Кнорозов Ю. В.* Система письма древних Майя. М., 1955.
100. *Ковтун Л. С.* О значении слова//ВЯ. 1955. № 5.
101. *Корш Ф.* Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса. М., 1877.
102. *Косвен М. О.* Очерки истории первобытной культуры. М., 1953.
103. *Кожина М. Н.* Стилистика русского языка. М., 1993.
104. *Кожина М. Н.* Стилистика русского языка. М., 1977.
105. *Кондаков Н. А.* Логический словарь. М., 1971.
106. *Кони А. Ф.* Об ораторском искусстве. 3-е изд. М., 1963.
107. *Крейнович Е. А.* Нивхский (гиляцкий) язык//Языки и письменность народов Севера. М.-Л., 1934. Ч. 3. С. 194.
108. *Кротевич Е. В.* Предложение и его признаки. Львов, 1954.
109. *Крушевский Н.* Очерк науки о языке. Казань, 1883.
110. *Кузнецов П. С.* Генезис видо-временных отношений древнерусского языка//Труды Института языкознания. 1953. Т. 2. С. 240.
111. *Лавров Б. В.* Условные и уступительные предложения в древнерусском языке. Л., 1941.
112. *Лейбниц Г.* Новые опыты о человеческом разуме. М., 1936.– На рус. яз.
113. *Ленин В. И.* ПСС, т. 25, т. 40, т. 21.
114. *Лихачев Д. С.* Из наблюдений над лексикой "Слова о полку Игореве"//Изв. АН СССР. ОЛЯ. Вып. VI. 1949. С. 553.
115. *Ломтев Т. П.* Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956.
116. *Макаренко А. С.* Избранные педагогические произведения. М., 1945.
117. *Максимов С.* Крылатые слова. СПб., 1899.
118. *Матусевич М. И.* Введение в общую фонетику. Изд. 2. Л., 1948.
119. *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938.– На рус. яз.
120. *Мейе А.* Общеславянский язык. Пер. с франц. М., 1951.

121. *Мейе А.* Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954.– На рус. яз.

122. *Мещанинов И. И.* Члены предложения и части речи. М.-Л., 1945.

123. *Милых М. К.* Синтаксические особенности прямой речи в художественной прозе. Харьков, 1956.

124. *Михельская А. К.* Основы риторики. Мысль и слово. М., 1996.

125. Монгольско-русский словарь. М., 1957.

126. *Мурат В. П.* Об основных проблемах стилистики. М., 1957.

127. *Немировский М. Я.* Способы обозначений пола в языках мира// Памяти акад. Н. Я. Марра. М., 1938.

128. *Ножкин Е. А.* Смысловое восприятие речевого общения в условиях массовой коммуникации. М., 1976.

129. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М. 1970.

130. *Овсянико-Куликовский Д. Н.* Синтаксис русского языка. Изд. 2. СПб., 1912.

131. *Одинцов В. В.* Стилистика текста. М., 1980.

132. *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка. М., 1952.

133. *Ольдероге Д. А.* Язык хауса. Краткий очерк грамматики. Хрестоматия и словарь. Л., 1954.

134. *Павлов Д. А.* Современный калмыцкий язык. Фонетика и орфография. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1968.

135. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 6. М.-Л., 1938.

136. *Плеханов Г. В.* Искусство и литература. М., 1948.

137. *Поспелов Н. С.* Учение о частях речи в русской грамматической традиции. М., 1954.

138. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Т. 1–3. Харьков, 1888, 1889. Т. 4. М.-Л., 1941.

139. *Пустовалов П. С., Сенкевич М. П.* Пособие по развитию речи. М., 1987.

140. *Реформатский А. А.* Введение в языкознание. М., 1955.

141. Русские писатели о языке 18–20 вв. Под ред. А. М. Докусова. Л., 1955.

142. Русские писатели о литературе. Под ред. Б. Б. Томашевского и А. Д. Левина. Л., 1955. Т. 2.

143. *Санжеев Г. Д.* К проблеме частей речи в алтайских языках//ВЯ. 1952. № 6.

144. *Санжеев Г. Д.* Грамматика калмыцкого языка. М.: Изд. АН СССР. 1940.

145. *Санжеев Г. Д.* Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол. М., 1963.

146. *Севортян Э. В.* К проблеме частей речи в тюркских языках//Вопросы грамматического строя. М., 1955.

147. *Сепир Э.* Язык. Введение в изучение речи. М., 1934.– На рус. яз.

148. *Серебренников Б. А.* Категория времени и вида в финно-угорских языках. Автореферат докторской диссертации. М., 1956.

149. *Серебренников Б. А.* О недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании//Изв. АН СССР. ОЛЯ. 1950. № 3.

150. *Скорик П. Я.* Очерки по синтаксису чукотского языка. Л., 1948.

151. Слово в русской советской поэзии. М., 1975.

152. *Смирницкий А. И.* Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства. М.: Изд. МГУ. 1955.

153. *Солнцев В. М.* Проблема частей речи в китайском языке//ВЯ. 1956. № 5. С. 27.

154. *Соссюр Ф.* Курс общей лингвистики. М., 1933.– На рус. яз.

155. *Соколов В. В.* Культура речи и культура общения. М., 1995.

156. *Терпигорев А. М.* Об упорядочении технической терминологии //ВЯ. № 1.

157. *Трахтеров А. Л.* Основные вопросы теории слога и его определение//ВЯ. 1956. № 6. С. 22.

158. *Трубецкой Н. С.* Мысли об индоевропейской проблеме//ВЯ. 1958. № 1. С.65–77.

159. *Тынянов Ю. Н.* Проблемы стихотворного языка. М., 1965.

160. *Ушаков Д. Н.* Толковый словарь русского языка. М., 1934–1940 гг.

161. *Федоров А. В.* Введение в теорию перевода. М., 1953.

162. *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи. Л., 1949.

163. *Фридрих И.* Краткая грамматика хеттского языка. М., 1952.– На рус. яз.

164. *Фрезер Джемс.* Золотая ветвь. Вып. II. Табу-запреты. М., 1928.– На рус. яз.

165. *Хакулинен Л.* Развитие и структура финского языка. Ч. 1. М., 1953.– На рус. яз.

166. *Холодович А. А.* Строй корейского языка. Л., 1938.

167. *Чемоданов Н. С.* Сравнительное языкознание в России. М., 1956.

168. *Черепнин Л. В.* Русская палеография. М., 1956.

169. *Черных П. Я.* Историческая грамматика русского языка. Изд. 2. М., 1954.

170. *Чернышев В. И.* Правильность и чистота русской речи. СПб., 1911.

171. *Шагдаров Л. Д.* Функционально-стилистическая дифференциация бурятского литературного языка. Улан-Удэ, 1974.

172. *Шапиро А. Б.* Русское правописание. М., 1951.

173. *Шапиро А. Б.* Некоторые вопросы теории синонимов//Доклады и сообщения Института языкознания. Т. VШ. 1955. С. 80.

174. *Шахматов А. А.* Очерки современного русского литературного языка. Изд. 3. Л., 1936.

175. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. Л., 1941.

176. *Шведова Н. Ю.* К изучению русской диалогической речи//ВЯ. 1956. № 2. С. 67.

177. *Щерба Л. В.* Очередные задачи языковедения. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

178. *Щерба Л. В.* Опыт общей теории лексикографии//Изв. АН СССР. ОЛЯ. 1940. № 3. С. 107.

179. *Щерба Л. В.* Избранные работы по русскому языку. М., 1957.

180. *Ширяев Е. Н.* Культура речи как лингвистическая дисциплина //Русский язык и современность: проблемы и перспективы развития русистики. Ч. 1. М., 1991.

181. *Ширяев Е. Н.* Современная теоретическая концепция культуры речи. Культура русской речи. Учебник для вузов. М., 2000.

182. *Энгельс Ф., Маркс К.* Немецкая идеология. М., 1934.

183. *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка. М., 1953.

184. *Ярославский Е. М.* О стиле формы и языке агитации. Об ораторском искусстве. М., 1959.

185. *Ярцева В. Н.* Пути развития словосочетаний//Вопросы грамматического строя и словарного состава языка. Ч. 1. Л., 1952.

186. *Ярцева В. Н.* Теория субстрата в истории языкознания//Доклады и сообщения Института языкознания. Вып. IV. 1956.

ҺАРГ

Нүр үг. 3

I. Келнә үгмүдин көрң. 4

1. Үг болн үгин чинр. Үгмүдин зүсн-зүүл. 4
2. Үгин чинр болн терүг чикәр олзллһн. 10
3. Терминмүд болн терминолог. 11
4. Конкретн болн абстрактн үгмүд, үгин шуд болн киизң чинрмүд. 14
5. Үгин олн чинр (полисемий) болн омонимсин төр. 16
6. Синонимс болн антонимс. 19
7. Үгин дота янз. Этимолог болн үгин чинрин өргжлт. 25
8. Неологизмс болн архаизмс. Эднә классификац. 28
9. Хадмлвр. Эвфемизмс болн эднә учр-утх. 33
10. Идиомс болн фразеологическ ниицән. Холвлдан. 36
11. Оруд үгмүд, эс гиҗ өгйәлврмүд (заимствования). 38
12. Үгин тууҗлгч болн логическ халхс. Үг болн медән. 43

II. Келлһнә әс. 47

1. Келлһнә ээсиг юуни төлә шинҗлдви? 47
2. Келлһнә әс болн эднә үүдлһнә учр-уршгуд. 48
3. Фонем гидг медән. 55
4. Келлһнә җисәнд учрдг ээсин хәрүцән (взаимодействие). 60
5. Чинвр болн интонац (айслвр). 65
6. Әәсин фонетическ йосд. 71
7. Фонетик, график, орфографь болн бичгин тууж. 75

III. Келнә грамматическ тогтац (цогц). 82

1. Грамматик ю шинҗлнә? 82
2. Грамматик болн лексик. 84
3. Үгин тогтац болн кев. 90

4. Грамматическ эв-аһс. 97
5. Грамматическ категорьмуд (оньврмуд). 101
6. Келлһнә хүвс болн зәңгин мөчмүд. 117
7. Бәәлһнә болн чинрлгч нерд. 121
8. Орч нерд (местоимения). 126
9. Үүлдгч болн энүнә грамматическ категорьмуд (цаг, бәәдл, шинж). 132
10. Зәңг болн үгмүдин холвлдан. 139
11. Шуд, киизң болн күүнә шуд келлһн. 142
12. Зәңг болн тоолвр. 142
13. Келдин морфологическ классификац (әңглвр). 144

IV. Хальмг келнә болн келлһнә мергҗлтин сүүр. 150

1. Хальмг келлһнә мергҗлтин оньлин сүүрмүд. 151
2. Келлһнә болн келлһнә биш тогтацмудын залһлдан – келлһнә мергҗлтин бас нег сүүр. 159
3. Хальмг келлһнә чинрмүд. 172
4. Келлһнә мергҗлт болн нүүрцгч зәңглвр. 221

V. Келнә стильмүд. 239

1. Амн болн бичмр стильмүд. 239
2. Урн болн номин стильмүд. 240
3. Келнә стильмүд хоорндк хәрүцән. 241

VI. Кели үүдлһнә төр. 243

1. Келн яһҗ үүдсмби? 243
2. Келнә үүдврин туск оньлмуд (теорьмуд). 244

VII. Келдин өргжлт болн теднә классификац (әңглвр). 256

1. Келдин зүсн-зүүл. 256

2. Келдиг йозурарнь йилһлһн. Шинҗллһнә
туужлгч-дүнцүлгч эв-арһ олзллһн. 256
3. Литературн келн болн диалектмүд. 266
4. Литературн келн болн жаргонмуд. 272
5. Келд хоорндк хәрүцән. 273
Товчлгч үг. 278
Терминмүдин толь. 280
Олзлсн литература. 292

Научное издание

Дарваев Петр Александрович

ВВЕДЕНИЕ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ

На калмыцком языке

Редактор В. Д. Бадмаева
Технический редактор Л. Е. Гермашева
Компьютерный набор В. А. Соломовой
Компьютерная верстка Т. И. Мухариновой

ИД № 05948 от 28.09.2002 г.
ИБ № 1670

Сдано в набор 24.06.2002. Подписано в печать 30.12.2002. Формат 60 x 84/16.
Бумага офсетная № 1. Гарнитура Arial Kalm. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 17,67. Усл. кр.-отт. 19,53. Уч.-изд. л. 13,91.
Тираж 500 экз. Заказ 532. "С" 006.

Калмыцкое книжное издательство,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 243, Дом печати.

АПП "Джангар" Республики Калмыкия,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245.

КАЛМЫЦКОЕ
КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЭЛИСТА • 2002